

PL ISSN 0045-9453

Czasopismo Geograficzne

tom 80, zeszyt 1-2

Czasopismo Geograficzne tom 80, zeszyt 1-2

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

Wrocław 2009

czasopismo geograficzne

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE · POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

geographical journal

SPIS RZECZY

Artykuły

- J. J. Parysek, L. Mierzejewska, Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej Polski w układzie regionalnym (w latach 1999–2006). 3
- Z. Długosz, Stan i perspektywy starzenia się ludności w Europie. 28
- M. Wójcik, Społeczna geografia wsi 42
- I. Boguszyńska, Reformy gospodarcze w Chinach po 1978 roku. 63
- P. Rosik, Potencjał własny oraz szacowanie parametrów modelu dostępności wewnętrznej na przykładzie Warszawy. 78

Recenzje

- J. Buraczyński, Roztocze – dzieje osadnictwa – *K. Harasimiuk*. 96
- R. Krzysztofik, Układ lokalizacyjny miast typu system – sieci na obszarze Polski – *I. Jazdzewska*. 97
- I. Jazewicz, Funkcjonowanie małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej – *A. Kwiatek-Sołtys*. 101

Kronika

- Elżbieta Dziegieć (1939–2009) – *S. Liszewski* 103

- Informacje dla Autorów 107

K W A R T A L N I K
TOM
VOLUME **LXXX**

ZESZYT
PART **1-2**

WROCŁAW 2009

CONTENTS

Papers

J. J. Parysek, L. Mierzejewska, The socio-economic changes in Poland's spatial structure in a regional system (between 1999–2006) (summary – p. 27).	3
Z. Długosz, Level and perspectives of population ageing in Europe (summary – p. 41).	28
M. Wójcik, Social geography of the countryside (summary – p. 62). . .	42
I. Boguszyńska, Economic reforms in China after 1978 (summary – p. 76).	63
P. Rosik, Selfpotential and estimation of parameters of internal accessibility model, Warsaw case study (summary – p. 95)	78
Book reviews.	96
Chronicle.	103
Notes for contributors.	107

ZMIANY SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ STRUKTURY PRZESTRZENNEJ POLSKI W UKŁADZIE REGIONALNYM (W LATACH 1999–2006)

Jerzy J. Parysek, Lidia Mierzejewska

*Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Geografii Społeczno-
Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań*

Parysek J. J., Mierzejewska L., 2009, Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej Polski w układzie regionalnym (w latach 1999–2006), *Czasopismo Geograficzne*, 80(1–2): 3–27.

Artykuł wpłynął do redakcji 14.05.2009; po recenzji zaakceptowany 16.12.2009.

Streszczenie

W latach 1999–2006 dokonały się kolejne zmiany społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej Polski. Można zauważyć występowanie dwóch tendencji: różnicującej i unifikującej struktury społeczno-gospodarcze i poziom rozwoju województw. Zmiany te, ocenione w przekroju branych pod uwagę cech, znajdują swoje odbicie w strukturalnych przekrojach złożonych (składowe główne) oraz w ujęciu syntetycznym. W wyniku przeprowadzonych badań można stwierdzić, że w okresie 1999–2006 jakościowy rdzeń struktury społeczno-gospodarczej województw (składowe) nie uległ istotnej zmianie, jakkolwiek zmieniła się klasyfikacja województw z punktu widzenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Większe zmiany struktury społeczno-gospodarczej i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw uwidoczniły się w ujęciu syntetycznym. Zmiany poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw spowodowały zmiany w społeczno-ekonomicznej strukturze regionalnej kraju, które jednak nie miały charakteru zasadniczego. W każdym z przekrojów analizy uzyskano właściwie potwierdzenie pogłębiającej się polaryzacji strukturalnej i przestrzennej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz dokonywania się polaryzacji przede wszystkim w wymiarze jakościowym.

Wprowadzenie

Badania regionalnych struktur przestrzennych i ich zmian należą do tradycyjnych badań z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej [Czyż 1998, Chojnicki i in. 1999, Chojnicki, Czyż 2004, 2005, Rogacki 2007, Bański i in. 2008]. Podejmowane są one zwłaszcza w ostat-

nich latach, wchodzą bowiem w skład szerzej pojmowanych studiów dotyczących polskiej transformacji ustrojowej i jej konsekwencji [Gorzelał 1996, Parysek 1998], konkurencyjności regionów [Gorzelał, Jałowiecki 2000, Markowski 2006, Ratajczak 2008], nowych koncepcji rozwoju regionalnego [Chojnicki, Czyż 2006, 2008], czy polityki regional-

nej [Churski 2008], jakkolwiek różne są proporcje między wątkiem teoretyczno-metodologicznym a empirycznym publikowanych prac. Można więc przyjąć, że niniejsze opracowanie będzie jednym z wielu, jakie uzupełnią te, które już wykonano. Jednak mimo tradycyjnego ujęcia problemowego, będzie on uwzględniał nowy interwał czasowy oraz odmienne podejście metodyczne. W tym sensie wyniki pracy są mało porównywalne z uprzednio publikowanymi.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie pewnej syntezy zmian, jakie w społeczno-ekonomicznej strukturze przestrzennej Polski, ujmowanej w wymiarze regionalnym (wojewódzkim), dokonały się w latach 1999–2006. Syntetyczność ujęcia gwarantuje zastosowanie metod wieloimiennej analizy statystycznej, odniesionych do proponowanego modelu badawczego.

Za podjęciem takiej tematyki i objęciem badaniami okresu lat 1999–2006 przemawia wiele względów. Rok 1999 kończy pierwsze 10 lat transformacji, która miała – przynajmniej w pierwszych latach – radykalny charakter [por. Chojnicki i in. 1995]. Jednocześnie w roku tym wprowadzono w życie cztery istotne reformy ustrojowe: systemu edukacji, ubezpieczeń społecznych, ochrony zdrowia i podziału terytorialnego. Trzy pierwsze reformy nie mają bezpośredniego i wyraźnego wpływu na właściwości struktur społeczno-ekonomicznych województw i ich zmiany oraz na strukturę przestrzenną kraju, choć wpływ pośredni zapewne istnieje. Inaczej ma się natomiast rzecz w przypadku nowego podziału terytorialnego. Zastąpienie 49 dawnych województw nowymi 16 oznacza powstanie zupełnie nowego układu odniesienia. Układu, który w ramach 16 jednostek terytorialnych, w pewnym sensie generalizuje właściwości poprzednich 49 [por. Rogacki 2007]. Właściwości te, w wymiarze branych pod uwagę cech, wykazują mniejsze

zróżnicowanie niż poprzednio. Inne są też ośrodki regionalne, co nie pozostaje bez wpływu na strukturę społeczno-gospodarczą nowych regionów (16), tak w jej ujęciu statycznym (obserwowane właściwości), jak i dynamicznym (dokonujące się zmiany). Należy także mieć na względzie fakt, że wraz z nowym podziałem terytorialnym innego znaczenia nabrała polityka regionalna, w której upatrywać zaczęto narzędzia wyrównywania dysproporcji w rozwoju regionalnym, zarówno w wymiarze interregionalnym, jak i intraregionalnym, a także pewnego stymulatora rozwoju [Churski 2008, Parysek 2008]. Kolejne lata były okresem, w którym Polska mogła korzystać najpierw z tzw. przedakcesyjnych środków pomocowych Unii Europejskiej, a następnie, jako pełnoprawny członek tej wspólnoty (od 2004 r.) – z unijnych środków na realizację polityki: regionalnej, spójności czy strukturalnej [Woś 2005, Pietrzyk 2007, Churski 2008, Parysek 2008]. Ponadto w latach 1999–2006 bezpośrednie inwestycje zagraniczne osiągnęły szczególnie wysoki poziom, o czym zdecydowała dynamicznie rozwijająca się i coraz bardziej stabilna gospodarka [Domański 2004, Wdowicka 2005, 2006]. Lata 1999–2006 nie są więc okresem przypadkowym, jednym z wielu, jakie można wyróżnić czy przyjąć w prowadzonych badaniach, a bardzo znaczącym czasem dla rozwoju społeczno-gospodarczego Polski na początku XXI w.

Celem niniejszego artykułu jest opisanie zmian, jakie w latach 1999–2006 dokonały się w wielocephowo określonej, społeczno-ekonomicznej strukturze przestrzennej Polski, ujmowanej w wymiarze regionalnym.

Założenia badawcze

Badanie społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej Polski prowadzo-

Tab. 1. Cechy struktury społeczno-gospodarczej województw Polski w 1999 r.

Województwa	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
dolnośląskie	149	-1,0	0,62	360,0	84	33520	17928	19,4	16,0	1625,9	311,4	401,1	57,6	183	87	9707
kujawsko-pomorskie	117	0,8	0,61	369,2	75	28397	15154	26,5	16,9	1512,9	299,4	310,4	44,8	233	79	10815
lubelskie	89	-1,0	0,58	447,7	66	29934	12260	15,7	12,9	1494,6	300,5	354,0	56,4	222	91	5481
lubuskie	73	1,2	0,61	348,5	100	30538	15574	16,8	17,5	1490,2	296,7	282,6	47,9	228	82	9469
łódzkie	146	-3,6	0,61	416,5	70	30680	15630	17,9	14,3	1498,4	342,3	331,1	55,7	238	88	10004
małopolskie	213	1,7	0,59	435,0	71	28800	14981	9,5	10,2	1561,2	280,2	394,0	48,7	245	89	9376
mazowieckie	142	-1,3	0,60	467,4	133	52237	26608	14,2	9,5	2201,7	325,6	567,4	50,0	293	80	16813
opolskie	116	0,2	0,62	361,0	87	38707	14398	25,2	13,2	1550,4	294,8	260,1	48,4	238	96	10148
podkarpackie	119	2,5	0,63	460,6	58	25964	12397	8,3	14,5	1456,6	263,6	239,3	41,5	219	92	7567
podlaskie	61	0,0	0,58	416,5	66	30767	12742	16,4	12,5	1494,1	311,4	330,1	55,0	190	99	6104
pomorskie	120	2,4	0,61	357,2	121	33660	17427	13,5	13,8	1604,3	289,7	304,2	47,4	244	87	11029
śląskie	396	-1,2	0,63	376,6	74	37321	18406	10,9	10,4	1799,5	326,7	326,3	62,0	251	87	15420
świętokrzyskie	113	-1,1	0,59	460,2	64	30092	13328	8,4	15,1	1514,1	297,0	304,6	46,5	236	88	7296
warmińsko-mazurskie	61	2,7	0,60	338,0	85	29361	13432	19,4	22,4	1474,6	285,1	261,2	43,3	140	86	7439
wielkopolskie	112	0,8	0,61	419,1	82	33837	18058	30,1	10,5	1581,2	284,9	322,0	48,1	304	84	13699
zachodniopomorskie	76	1,0	0,62	345,8	98	36157	17220	20,5	18,1	1582,5	298,2	545,4	50,5	208	76	9160

Objaśnienia do kolumn tabeli: 1 – ludność na 1 km², 2 – przyrost naturalny, 3 – ludność w wieku produkcyjnym/ludność ogółem, 4 – pracujący na 1000 ludności, 5 – podmioty gospodarcze na 1000 ludności, 6 – wartość brutto środków trwałych na 1 mieszkanca, 7 – PKB na 1 mieszkanca, 8 – skup pólów rolnych na 1 ha, 9 – stopa bezrobocia, 10 – przeciętne miesięczne wynagrodzenie, 11 – mieszkania na 1000 ludności, 12 – studenci na 10 000 ludności, 13 – łóżka w szpitalach na 10 000 ludności, 14 – samochody osobowe na 1000 mieszkańców, 15 – liczba ludności na 1 sklep, 16 – produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkanca. Źródło: opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych GUS.

Tab. 2. Cechy struktury społeczno-gospodarczej Polski w 2006 r.

Województwa	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
dolnośląskie	145	-0,9	0,66	318,0	1051	51613	26620	28,1	16,6	2455,9	353,5	573,3	47,1	348,4	98	23179
kujawsko-pomorskie	115	0,7	0,65	323,0	905	39307	22474	39,4	19,2	2147,0	326,4	403,1	42,4	319,7	101	15976
lubelskie	86	-0,5	0,62	341,2	693	39766	17591	20,9	15,5	2173,0	324,5	472,6	50,7	319,3	98	8295
lubuskie	72	1,1	0,66	300,3	1047	45910	23241	21,2	19,0	2111,2	333,5	305,4	42,0	371,8	82	15764
łódzkie	141	-3,1	0,64	358,9	940	45340	23666	30,6	14,7	2143,0	370,6	525,6	51,4	341,3	96	15545
małopolskie	215	1,2	0,63	320,5	885	41923	21989	17,2	11,3	2302,0	315,4	617,3	41,9	347,6	94	15640
mazowieckie	145	0,1	0,64	409,2	1179	78700	40817	24,9	11,8	3166,0	367,4	706,7	44,7	401,9	103	32209
opolskie	111	-0,9	0,65	289,7	891	51004	21347	32,7	16,2	2225,4	321,8	351,4	40,0	384,9	109	17556
podkarpackie	118	1,3	0,63	311,9	671	38885	17789	11,3	16,4	2088,8	288,6	341,5	42,7	319,9	101	13087
podlaskie	59	-0,7	0,62	329,8	744	43824	19075	24,6	13,3	2186,7	336,2	446,9	49,8	315,5	108	10515
pomorskie	120	2,5	0,62	313,5	1039	47273	25308	22,3	15,3	2472,3	330,7	447,2	38,1	354	91	22219
śląskie	379	-0,8	0,66	330,5	911	49867	27792	22,9	12,7	2560,3	359,8	411,7	57,0	346,4	102	30039
świętokrzyskie	109	-1,9	0,63	346,3	831	41641	19274	14,6	17,7	2118,2	324,9	475,5	44,8	321,6	89	13722
warmińsko-mazurskie	59	1,7	0,65	284,6	780	40610	19709	28,9	23,6	2118,2	323,7	395,0	41,6	302,1	94	11703
wielkopolskie	113	1,7	0,65	372,3	1023	50855	27553	44,2	11,7	2262,7	310,9	525,5	45,8	403,1	91	26438
zachodniopomorskie	74	0,4	0,66	295,3	1237	49001	23924	23,0	21,5	2225,2	342,4	498,6	46,3	300	79	13110

Objaśnienia do kolumn tabeli: 1 – ludność na 1 km², 2 – przyrost naturalny, 3 – ludność w wieku produkcyjnym/ludność ogółem, 4 – pracujący na 1000 ludności, 5 – podmioty gospodarcze na 1000 ludności, 6 – wartość brutto środków trwałych na 1 mieszkańca, 7 – PKB na 1 mieszkańca, 8 – skup płodów rolnych na 1 ha, 9 – stopa bezrobocia, 10 – przeciętne miesięczne wynagrodzenie, 11 – mieszkania na 1000 ludności, 12 – studenci na 10 000 ludności, 13 – łóżka w szpitalach na 10 000 ludności, 14 – samochody osobowe na 1000 mieszkańców, 15 – liczba ludności na 1 sklep, 16 – produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca. Źródło: opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych GUS

no w dwóch przekrojach czasowych, dla lat 1999 i 2006. W ten sposób uzyskano możliwość porównania ze sobą dwóch stanów rzeczy, a tym samym określenia zmian, jakie się dokonały w tym siedmioletnim okresie. Uproszczoną dynamikę zmian uzyskano stosując tzw. statykę porównawczą. Porównywano ze sobą struktury społeczno-gospodarcze 16 województw kraju opisane zbiorem szesnastu cech dla lat 1999 i 2006.

Określenie zmian w społeczno-ekonomicznej strukturze przestrzennej kraju najpierw wymagało opisanie struktur społeczno-ekonomicznych poszczególnych województw w latach 1999 i 2006, a także zmian tych struktur w wyznaczonym przedziale czasowym, a następnie określenia społeczno-ekonomicznych struktur przestrzennych kraju i wskazania na zmiany, jakie się w tym zakresie dokonały.

Struktury społeczno-ekonomiczne województw określono, biorąc pod uwagę następujące cechy: (1) gęstość zaludnienia jako miara rozmieszczenia ludności, (2) przyrost naturalny, wskazujący na dynamikę rozwoju demograficznego województw, (3) ludność w wieku produkcyjnym jako miara potencjalnej aktywności zawodowej mieszkańców, (4) liczba pracujących (na 1000 ludności), będąca charakterystyką faktycznej aktywności zawodowej, (5) liczba podmiotów gospodarczych (na 1000 mieszkańców), opisująca potencjał gospodarczy i przedsiębiorczość, (6) wartość brutto majątku trwałego (na 1 mieszkańca), będąca miarą poziomu zagospodarowania (zainwestowania), (7) wartość produktu krajowego brutto (na 1 mieszkańca), wyrażająca produktywność gospodarki, (8) skup płodów rolnych (na 100 ha użytków rolnych), określająca produktywność rolnictwa, (9) stopa bezrobocia, czyli miara niezbilansowania regionalnych rynków pracy, (10) przeciętne miesięczne wynagrodzenie, obrazujące bieżące dochody ludności, (11) liczba mieszkań

(na 1000 osób), obrazująca mieszkaniowe warunki życia, (12) liczba studentów (na 10 000 mieszkańców), określająca poziom rozwoju szkolnictwa wyższego, względnie poziom skolaryzacji, (13) liczba łóżek w szpitalach (na 10 000 mieszkańców), jako charakterystyka bazy materialnej służby zdrowia, (14) liczba samochodów (na 1000 mieszkańców), będąca miarą poziomu życia, (15) liczba ludności (na 1 sklep), jako miara poziomu obsługi ludności, (16) wartość produkcji sprzedanej przemysłu (na 1 mieszkańca), obrazująca potencjał produkcyjny przemysłu (tab. 1 i 2). Cechy te charakteryzują strukturę społeczno-gospodarczą tylko w ściśle określonym zakresie, jednak, jak się wydaje, w zasadniczych przekrojach tej struktury.

W badaniach geograficznych stosuje się różne sposoby określania struktur społeczno-gospodarczych jednostek terytorialnych, wśród których dwa są szczególnie często stosowane, zwłaszcza w badaniach wielozmiennych. W podejściu pierwszym strukturę społeczno-gospodarczą określa się, biorąc pod uwagę cechy pokazujące rolę czy znaczenie poszczególnych dziedzin (działów, gałęzi, sektorów) w całości gospodarki. Są to najczęściej odsetki ogółu zatrudnionych w danej jednostce terytorialnej (pracujących) przypadające na poszczególne dziedziny gospodarki. Uwzględnienie takich cech oznacza uzyskanie wyniku typowo strukturalnego, który jest wypadkową wzajemnych relacji zatrudnienia w poszczególnych dziedzinach gospodarki w jednostkach terytorialnych. W drugim podejściu bierze się pod uwagę cechy, które opisują poziom rozwoju społeczno-gospodarczego analizowanych jednostek. Jednocześnie, w takim ujęciu wielozmiennym brane są pod uwagę relacje między poszczególnymi cechami, co, w pewnym sensie, nadaje uzyskanym wynikom także strukturalny charakter. Kombinacja tych cech, która znajduje swój wyraz w wartościach skła-

dowych głównych lub wartościach funkcji podobieństwa (odległość taksonomiczna), będących podstawą klasyfikacji wielozmiennej, będzie jednak przede wszystkim odwzorowywać poziom rozwoju społeczno-gospodarczego jednostek badawczych (województw) określony w odniesieniu do poziomu rozwoju poszczególnych dziedzin życia społeczno-gospodarczego (gęstości zaludnienia, PKB na osobę, liczba pracujących na 1000 mieszkańców itp.). Biorąc pod uwagę drugie z opisanych podejść, przyjęte w prowadzonych badaniach, stosowane w niniejszej pracy sformułowanie „struktura społeczno-gospodarcza” odnosi się do określenia tej struktury w kategoriach poziomu rozwoju poszczególnych dziedzin życia społeczno-gospodarczego. Upoważnia ono zatem do używania także sformułowania „poziom rozwoju społeczno-gospodarczego”. Dla uzyskania wysokiego poziomu wiarygodności wyników, w badaniach wielozmiennych przyjęto, zgodnie z poglądami statystyków, że liczba cech nie powinna być większa od liczby obiektów, których właściwości dane cechy opisują (w tym konkretnym przypadku 16 obiektów i 16 cech).

W badaniach zastosowano trójpoziomowy model określenia struktury społeczno-gospodarczej województw, wypracowany wiele lat temu, który obejmuje: (1) określenie zróżnicowania województw w kategoriach szesnastu uwzględnionych cech wyjściowych i zmian w tym zakresie, (2) określenie zróżnicowania struktur społeczno-gospodarczych województw w kategoriach głównych składowych tych struktur oraz ich zmian, (3) określenie zróżnicowania struktur społeczno-gospodarczych województw w ujęciu syntetycznym.

Na pierwszym poziomie analitycznym zastosowano prosty opis statystyczny cech, ze szczególnym uwzględnieniem ich wariancji (odchylenie standardowe i współczynniki zmienności). Na

poziomie drugim zastosowana została metoda składowych głównych, zaś na trzecim – klasyfikacja wykorzystująca wielocechową analizę skupień. Zarówno w przypadku analizy skupień jak i składowych głównych, kryterium podobieństwa była odległość taksonomiczna określona w przestrzeni dwuwymiarowej (dwie pierwsze składowe główne) lub szesnastowymiarowej (analiza skupień), zaś procedura tworzenia klas została odwzorowana w formie dendrogramu, ukazującego dualną strukturę podobieństwa zbioru badanych obiektów [Parysek 1982]. Społeczno-ekonomiczna struktura przestrzenna kraju i jej zróżnicowanie określone zostały w procedurze klasyfikacji przestrzennej (typologii), polegającej na przestrzennej interpretacji uprzednio uzyskanych klasyfikacji.

Ze względu na ograniczoną objętość niniejszego artykułu, określenie zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej województw w wymiarze cech jednostkowych (pierwszy poziom analizy) potraktowano bardzo skrótowo i jedynie w wymiarze przestrzennym. Zmiany strukturalne określono w ujęciu statystyki porównawczej, to jest zestawiając ze sobą wyniki uzyskane dla lat 1999 i 2006 oraz wskazując na istniejące różnice.

Struktura społeczno-ekonomiczna województw i jej zmiany w latach 1999–2006 w ujęciu cech jednostkowych

Struktura społeczno-ekonomiczna województw Polski w 1999 r. wykazywała w wymiarze poszczególnych cech różny, jednak generalnie średni poziom zróżnicowania. Szczególnie duże zróżnicowanie międzywojewódzkie dotyczyło dynamiki demograficznej (por. tab. 3). Duże międzywojewódzkie różnice dotyczyły ponadto rozmieszczenia ludności (współczynnik zmienności $Wz = 59,21\%$), towarowości rolnictwa ($Wz =$

Tab. 3. Charakterystyka statystyczna cech struktury społeczno-gospodarczej Polski w latach ich zróżnicowania w przekroju 16 województw w latach 1999 i 2006.

Cechy	średnia		odchylenie standardowe		współczynnik zmienności (%)	
	1999	2006	1999	2006	1999	2006
1 – ludność na 1 km ²	131	128	77,83	74,93	59,21	58,17
2 – przyrost naturalny	0,2	0,1	1,62	1,43	664,00	1300
3 – ludność w wieku produkcyjnym/ ludność ogółem	0,61	0,64	0,01	0,01	2,46	1,56
4 – pracujący na 1000 ludności	398,7	327,8	44,79	31,49	11,23	9,6
5 – podmioty gospodarcze na 1000 ludności	83	92	20,15	15,80	24,17	17,05
6 – wartość brutto środków trwałych na 1 mieszkańca	33123	47219	5959	9203	17,99	19,49
7 – PKB na 1 mieszkańca	15971	23635	3407	5448	21,33	23,05
8 – skup płodów rolnych na 1 ha	17,0	25,42	6,21	8,26	36,44	32,49
9 – stopa bezrobocia	14,2	16,03	3,32	3,44	23,33	21,45
10 – przeciętne miesięczne wynagrodzenie	1589	2297	176,98	263,08	11,08	11,45
11 – mieszkania na 1000 ludności	300,0	333,1	18,93	20,92	6,29	6,20
12 – studenci na 10 000 ludności	345,8	468,5	90,25	102,35	26,16	21,84
13 – łóżka w szpitalach na 10 000 ludności	50,2	45,4	5,44	4,74	10,83	10,44
14 – samochody osobowe na 1000 mieszkańców	229,5	343,6	37,96	31,84	16,54	9,26
15 – liczba ludności na 1 sklep	86	96	5,81	8,09	6,68	8,43
16 – produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca	9970	17812	3041	6797	30,50	38,16

Źródło: opracowanie własne.

36,44%) oraz potencjału produkcyjnego przemysłu (Wz = 30,5%). Bardzo mało różniły się natomiast województwa z punktu widzenia: potencjalnej aktywności zawodowej ludności (Wz = 2,46%), warunków mieszkaniowych (Wz = 6,29%), warunków handlowej obsługi ludności (Wz = 6,68%), bazy materialnej lecznictwa (Wz = 10,83%), sytuacji materialnej (Wz = 11,08) oraz aktywności zawodowej (Wz = 11,23%). W przypadku pozostałych składników struktury społeczno-gospodarczej (cech), poziom zróżnicowania województw był średni (tab. 3).

Zróżnicowanie struktur społeczno-ekonomicznych województw w 2006 r. niewiele różniło się od tego z roku 1999. Różnice dotyczyły przede wszystkim miar zróżnicowania, a konkretnie wartości współczynników zmienności. Większe międzywojewódzkie zróżnicowanie, w odniesieniu do 1999 r., charakteryzowało dynamikę demograficzną. Wysoki poziom zróżnicowania województw dotyczył ponadto: rozmieszczenia ludności (Wz = 58,17%), potencjału produkcyjnego przemysłu (Wz = 38,16%) oraz towarowości rolnictwa (Wz = 32,49%). Województwa niewiele różniły się natomiast

po względem: potencjalnej aktywności zawodowej ($Wz = 1,56\%$), warunków mieszkaniowych ($Wz = 6,2\%$), obsługi handlowej ludności ($Wz = 8,43\%$), poziomu życia ($Wz = 9,26\%$), aktywności zawodowej ($Wz = 9,6\%$) oraz bieżących dochodów ludności ($Wz = 11,45\%$). Pozostałe składniki struktury społeczno-ekonomicznej województw wykazywały średni poziom zróżnicowania (por. tab. 3).

Porównanie stanów z lat 1999 i 2006 wydaje się potwierdzać, że różnego rodzaju zmiany strukturalne w gospodarce przybiegają wolno i są lepiej widoczne w dłuższym okresie. Nie oznacza to jednak, że struktury społeczno-gospodarcze są stabilne i że nie dokonują się żadne zmiany, tak w poszczególnych województwach, jak i w zbiorze województw.

Jak wskazują dane zawarte w tabeli 3, w zbiorze szesnastu województw, w okresie 1999–2006, dokonały się pewne, w niektórych przypadkach dość wyraźne zmiany. Osłabieniu uległa dynamika demograficzna, która wraz z emigracją ludności doprowadziła do zmniejszenia się gęstości zaludnienia. Wprawdzie wzrosła potencjalna, jednak zmniejszyła się faktyczna aktywność zawodowa ludności. Niewielkiemu wzrostowi zróżnicowania uległa stopa bezrobocia, przy jednoczesnym wzroście liczby podmiotów gospodarczych. Pogorszyły się warunki obsługi ludności, zarówno w zakresie handlu jak i służby zdrowia, jakkolwiek w tym pierwszym przypadku tylko w wymiarze ilościowym. Wprawdzie na 1 sklep przypada w 2006 r. więcej osób niż w 1999 r., ale należy pamiętać, że w miejsce małych sklepów powstają nowe, duże, niejednokrotnie skupione w centra handlowe. Jednocześnie wyraźnie zwiększyła się produktywność gospodarki oraz przemysłu, powiększył się majątek trwały, będący miarą zagospodarowania, wzrosły bieżące dochody

ludności oraz poziom jej zamożności. Poprawie uległa towarowość rolnictwa oraz sytuacja mieszkaniowa. Coraz więcej młodych ludzi podejmowało studia wyższe (por. tab. 3).

Taki jest generalny obraz sytuacji, co jednak nie oznacza takich samych zmian w każdym z województw. W okresie 1999–2006 narosły międzywojewódzkie różnice w zakresie dynamiki demograficznej, zagospodarowania majątkowego, produktywności gospodarki rolnej, potencjału produkcyjnego przemysłu, bieżących dochodów ludności oraz handlowej obsługi ludności. W przypadku pozostałych składników struktury społeczno-gospodarczej międzywojewódzkie różnice uległy zmniejszeniu (por. tab. 3).

Trudno jest jednoznacznie wskazać na czynniki prowadzące z jednej strony do zwiększania, a z drugiej do zmniejszenia różnic występujących w 1999 r. Powiększenie się zróżnicowania w zakresie dynamiki demograficznej jest efektem cykliczności rozwoju ludnościowego, który w poszczególnych województwach może mieć różny przebieg (różna struktura wieku, różna płodność kobiet, różne zachowania prokreacyjne, różna mentalność, różne wzorce rodziny, poziom religijności itp.). Wzrost zróżnicowania w zakresie zagospodarowania jest przede wszystkim efektem działalności czy aktywności inwestycyjnej (zwłaszcza poważnych inwestorów zagranicznych, ale także ludności). Z inwestycjami wiąże się wzrost zróżnicowania w zakresie produktywności gospodarki oraz przemysłu poszczególnych województw, a w pewnym sensie także wzrost zróżnicowania wynagrodzeń. Bardzo poważnie zmniejszyły się natomiast międzyregionalne różnice w zakresie: poziomu zamożności, warunków mieszkaniowych, aktywności gospodarczej, bezrobocia, liczby studiujących osób oraz aktywności zawodowej. Oznacza to generalne wyrównywanie się dys-

Tab. 4. Wariancja cech struktury społeczno-gospodarczej województw odwzorowana w składowych głównych.

Składowe	1999			2006		
	wartość	%	% skumulowany	wartość	%	% skumulowany
V1	6,160	38,50	38,50	6,496	40,60	40,60
V2	3,010	18,82	57,32	2,639	16,50	57,1
V3	1,954	12,21	69,53	1,978	12,36	69,46
V4	1,655	10,35	79,88	1,413	8,83	78,29
Pozostałe	3,218	20,12	100,00	3,471	21,71	100,00

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 5. Cechy określające właściwości składowych głównych struktury społeczno-ekonomicznej w 1999 r.

Składowe	Cechy
V1	wartość brutto środków trwałych na 1 mieszkańca ($r^2=0,787$, $\alpha < 0,001$) PKB na 1 mieszkańca ($r^2=0,885$, $\alpha < 0,001$) przeciętne miesięczne wynagrodzenie ($r^2=0,868$, $\alpha < 0,001$) produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszk. ($r^2=0,770$, $\alpha < 0,001$)
V2	pracujący na 1000 ludności ($r^2=0,404$, $\alpha = 0,01$) liczba ludności na 1 sklep ($r^2=0,423$, $\alpha = 0,01$) przyrost naturalny ($r^2=0,356$, $\alpha = 0,05$) podmioty gospodarcze na 1000 ludności ($r^2=0,382$, $\alpha = 0,05$) stopa bezrobocia ($r^2=0,328$, $\alpha = 0,05$) łóżka w szpitalach na 10 000 ludności ($r^2=0,315$, $\alpha = 0,05$)
V3	pracujący na 1000 ludności ($r^2=0,381$, $\alpha = 0,05$) mieszkania na 1000 ludności ($r^2=0,384$, $\alpha = 0,05$) łóżka w szpitalach na 10 000 ludności ($r^2=0,368$, $\alpha = 0,05$)
V4	ludność w wieku produkcyjnym/ludność ogółem ($r^2=0,552$, $\alpha < 0,001$)

Źródło: opracowanie własne.

proporcji w poziomie rozwoju społecznego, przy pewnym wzroście dysproporcji w sferach działalności gospodarczej. Wydaje się, że jest to pozytywna tendencja, która wychodzi naprzeciw polityce spójności, strukturalnej i regionalnej Unii Europejskiej, której celem jest zmniejszenie dysproporcji w poziomie rozwoju regionów, zwłaszcza w poziomie rozwoju społecznego (Pietrzyk 2007, Churski 2008, Parysek 2008). Obserwo-

wana sytuacja wskazuje, że koncentracja potencjału gospodarczego w jednych regionach nie musi wcale pociągać za sobą zróżnicowania poziomu i warunków bytowych. Mimo iż narosły różnice płacowe, to jednak zmniejszyły się różnice w poziomie zamożności oraz uległa poprawie sytuacja mieszkaniowa mieszkańców poszczególnych regionów kraju. Zatem struktury społeczno-gospodarcze poszczególnych województw bardziej

Tab. 6. Cechy określające właściwości składowych głównych struktury społeczno-ekonomicznej w 2006 r.

Składowe	Cechy
V1	wartość brutto środków trwałych na 1 mieszk. ($r^2=0,814$, $\alpha < 0,001$) PKB na 1 mieszk. ($\alpha < 0,001$, $r^2=0,912$) przeciętne miesięczne wynagrodzenie ($r^2=0,812$, $\alpha < 0,001$) produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca ($r^2=0,795$, $\alpha < 0,001$)
V2	podmioty gospodarcze na 1000 ludności ($r^2=0,406$, $\alpha = 0,01$) łóżka w szpitalach na 10 000 ludności ($r^2=0,393$, $\alpha = 0,01$) przyrost naturalny ($r^2=0,350$, $\alpha = 0,05$) ludność w wieku produkcyjnym/ludność ogółem ($r^2=0,318$, $\alpha = 0,05$) stopa bezrobocia ($r^2=0,286$, $\alpha = 0,05$) liczba ludności na 1 sklep ($r^2=0,358$, $\alpha = 0,05$)
V3	ludność w wieku produkcyjnym/ludność ogółem ($r^2=0,389$, $\alpha = 0,01$) przyrost naturalny ($r^2=0,337$, $\alpha = 0,05$) mieszkania na 1000 ludności ($r^2=0,366$, $\alpha = 0,05$) łóżka w szpitalach na 10000 ludności ($r^2=0,353$, $\alpha = 0,05$)
V4	brak istotnej korelacji

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 7. Wartości trzech pierwszych składowych głównych struktury społeczno-gospodarczej województw w 1999 r.

Województwa	V1	V2	V3
dolnośląskie	23119,62	-6925,25	2344,514
kujawsko-pomorskie	20562,45	-6132,29	2164,194
lubelskie	18130,40	-5170,87	1852,124
lubuskie	20989,12	-6264,94	2169,583
łódzkie	21293,72	-6283,57	2202,352
małopolskie	20194,55	-5929,67	2139,657
mazowieckie	35926,41	-10872,10	3706,071
opolskie	23726,68	-6900,39	2381,523
podkarpackie	17446,10	-5046,99	1877,483
podlaskie	18809,47	-5410,77	1899,863
pomorskie	23424,88	-7025,92	2431,802
śląskie	26794,31	-7935,35	2764,735
świętokrzyskie	19233,44	-5551,93	2007,48
warmińsko-mazurskie	18991,01	-5593,36	1918,304
wielkopolskie	24677,12	-7415,40	2633,826
zachodniopomorskie	23615,62	-7043,56	2368,325

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 8. Wartości trzech pierwszych składowych głównych struktury społeczno-gospodarczej województw w 2006 r.

Województwa	V1	V2	V3
dolnośląskie	37959,78	11697,79	4769,28
kujawsko-pomorskie	29318,42	9097,07	3626,37
lubelskie	24937,28	7662,46	3305,24
lubuskie	31864,12	9986,90	4020,74
łódzkie	31823,99	9860,39	3997,30
małopolskie	30074,89	9231,48	3804,93
mazowieckie	56393,39	17481,85	7196,10
opolskie	33606,77	10347,29	4410,78
podkarpackie	26291,89	8032,72	3431,77
podlaskie	27712,60	8537,18	3663,11
pomorskie	35552,17	10978,27	4447,79
śląskie	40188,26	12192,46	4929,85
świętokrzyskie	28150,67	8645,27	3634,53
warmińsko-mazurskie	27175,18	8430,11	3499,53
wielkopolskie	39108,85	12045,20	4889,34
zachodniopomorskie	32407,38	10227,50	4099,32

Źródło: opracowanie własne.

upodobniły się do siebie w warstwie społecznej, zaś zwiększyły się istniejące różnice w warstwie gospodarczej, choć skala zmian nie była w sumie zbyt duża (por. tab. 1, 2 i 3). Taki jest bardzo ogólny wniosek z przeprowadzonej analizy w ujęciu jednocechowym.

Składowe struktury społeczno-ekonomicznej województw (złożony poziom analizy)

Transformacja 16 oryginalnych cech w składowe główne dokonała się w ten sposób, że w 1999 r. na pierwszą składową główną przypadało 38,5% wariancji zbioru cech wyjściowych, na drugą – 18,82%, na trzecią – 12,21%, a na pozostałe 13–30,47% łącznej wariancji. W 2006 r. rozkład wariancji 16 cech na składowe główne przedstawiał się nieco inaczej. Na pierwszą składową główną przypadało 40,6% łącznej wariancji, na

drugą – 16,5%, na trzecią – 12,36%, natomiast na pozostałe 16–30,54% wariancji zbioru 16 cech wyjściowych (port tab. 4). Różnice nie były więc znaczne, a bardziej widoczne dotyczyły pierwszej i drugiej składowej.

W tabeli 5 zamieszczono te cechy, które w zasadniczym stopniu określały właściwości czy charakter składowych głównych struktury gospodarczej (poziomu rozwoju) województw w 1999 r. (cechy najsilniej skorelowane z poszczególnymi składowymi). Wielość i różnorodność cech, których wariancje odwzorowują składowe, nie ułatwia przypisania odpowiednich właściwości poszczególnym składowym. Mimo tego, wydaje się jednak, że pierwszą składową nazwać można metacechą poziomu rozwoju gospodarczego i poziomu życia ludności, drugą – metacechą sytuacji demograficznej, rynku pracy oraz poziomu obsługi ludności, natomiast trzecią – metacechą aktywności zawodowej, warun-

ków mieszkaniowych oraz usług w zakresie ochrony zdrowia. Te trzy składowe wyraźnie różnicują struktury społeczno-ekonomiczne województw na poziomie złożonym.

W tabeli 6 zamieszczono natomiast te cechy, które określały właściwości składowych głównych w 2006 r. W stosunku do 1999 r. nie dokonały się właściwie żadne istotne zmiany. Zmieniły się oczywiście udziały poszczególnych cech w składowych, ale ich skład rodzajowy pozostał w zasadzie bez zmian (por. tab. 5 i 6). Można zatem przyjąć, że pierwszy poziom zróżnicowania struktury gospodarczej województw w 2006 r. określa metacecha poziomu rozwoju gospodarczego i poziomu życia ludności, drugi – metacecha sytuacji demograficznej, rynku pracy, potencjału gospodarczego oraz poziomu obsługi ludności, natomiast trzeci – metacecha potencjału demograficznego, potencjalnej aktywności zawodowej, warunków mieszkaniowych oraz usług zdrowotnych.

Uzyskane wartości składowych umożliwiają przeprowadzenie klasyfikacji w zakresie każdego z wyróżnionych poziomów zróżnicowania. Liniowe uporządkowanie województw w zakresie każdej ze składowych oznacza jednocześnie uporządkowanie tych jednostek ze względu na poziom rozwoju i strukturę gospodarczą w wymiarze właściwości określonych przez poszczególne składowe (por. tab. 5 i 6 oraz tab. 7 i 8).

W niniejszym opracowaniu, ze względu na ograniczoną objętość, nie dokonano jednak klasyfikacji województw na podstawie wartości każdej ze składowych, a jedynie przy jednoczesnym uwzględnieniu wartości dwóch pierwszych składowych głównych. Oznacza to, w przypadku 1999 r. uwzględnienie 57,32%, a 2006 r. – 57,1% wariancji 16 cech wyjściowych. Arbitralnie przyjęto wydzielenie pięciu klas zróżnicowania właściwości poszczególnych województw w zakresie struktury społeczno-gospodarczej, a kryterium wydzielenia

Tab. 9. Porównanie klasyfikacji województw w ujęciu dwóch pierwszych składowych głównych

Klasa	1999	2006
I	mazowieckie	mazowieckie
II	śląskie	dolnośląskie śląskie wielkopolskie
III	wielkopolskie	pomorskie
IV	dolnośląskie opolskie pomorskie zachodniopomorskie kujawsko-pomorskie	lubuskie łódzkie opolskie zachodniopomorskie
V	lubelskie lubuskie łódzkie małopolskie podkarpackie podlaskie świętokrzyskie warmińsko-mazurskie	kujawsko-pomorskie lubelskie małopolskie podkarpackie podlaskie świętokrzyskie warmińsko-mazurskie

Źródło: obliczenia własne.

Tab. 10. Porównanie klasyfikacji województw w ujęciu zbioru 16 cech wyjściowych.

Klasa	1999	2006
I	mazowieckie śląskie	dolnośląskie mazowieckie śląskie wielkopolskie
II	dolnośląskie małopolskie pomorskie wielkopolskie	pomorskie
III	opolskie	opolskie
IV	kujawsko-pomorskie lubelskie lubuskie łódzkie podlaskie świętokrzyskie warmińsko-mazurskie zachodniopomorskie	zachodniopomorskie
V	podkarpackie	kujawsko-pomorskie lubelskie lubuskie łódzkie małopolskie podkarpackie podlaskie świętokrzyskie warmińsko-mazurskie

Źródło: obliczenia własne.

klas stanowiły cztery kolejne, największe odległości taksonomiczne w dendrycie dualnym, wykreślonym w układzie dwóch pierwszych składowych głównych. W dwóch pierwszych składowych głównych nie zostało odwzorowane około 37% wariancji zbioru cech wyjściowych, co nakazuje ostrożną interpretację uzyskanych wyników, zwłaszcza w zakresie sformułowanych uogólnień.

W 1999 r. uzyskano następującą klasyfikację (dla względnie jednoznaczniego określenia właściwości poszczególnych klas przyjęto to, co było istotą kryterium klasyfikacji, a zatem poziom rozwoju województw):

- klasa I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwo mazowieckie (1 województwo),
- klasa II (wysoki poziom rozwoju) – województwo śląskie (1),
- klasa III (średni poziom rozwoju) – województwo wielkopolskie (1),
- klasa IV (niski poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie, opolskie, pomorskie i zachodniopomorskie (4),
- klasa V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwa: kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie (9 województw).

Klasyfikacja województw w 2006 r. przedstawiała się natomiast następująco:

- klasa I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwo mazowieckie (1 województwo),
- klasa II (wysoki poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie, śląskie i wielkopolskie (3),
- klasa III (średni poziom rozwoju) – województwo pomorskie (1),
- klasa IV (niski poziom rozwoju) – województwa lubuskie, łódzkie, opolskie i zachodniopomorskie (4),
- klasa V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwa: kujawsko-pomorskie, lubelskie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie (7 województw).

Kolejno wydzielone klasy oznaczają zatem przede wszystkim zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw, ale także, w pewnym sensie, zróżnicowanie struktur społeczno-gospodarczych.

W okresie 1999–2006, mimo podobnego charakteru jakościowego składowych, dokonały się jednak pewne zmiany w klasyfikacji. Województwo mazowieckie utrzymało swój bardzo wysoki poziom rozwoju i specyficzną strukturę gospodarki. Do województwa śląskiego dołączyły natomiast, jako podobne po względem wysokiego poziomu rozwoju i struktury gospodarki (określonej w wymiarze dwóch pierwszych składowych), województwa: dolnośląskie i wielkopolskie. Szczególnie widoczny jest awans województwa dolnośląskiego, którego poziom rozwoju społeczno-gospodarczego uległ znacznemu podniesieniu. Wyższy poziom rozwoju uzyskały ponadto województwa lubuskie i łódzkie, zaznaczając jednocześnie specyfikę swojej struktury gospodarczej. Sytuacja pozostałych województw nie uległa w zasadzie relatywnym zmianom.

Analizując dokonujące się zmiany można stwierdzić, że w okresie 1999–

2006 generalnie podniósł się poziom rozwoju społeczno-gospodarczego województw oraz zwiększyły się nieco różnice między nimi w tym zakresie. Zmieniły się także relacje podobieństwa, co znalazło swoje potwierdzenie w innych klasyfikacjach dla obu uwzględnionych przekrojów czasowych.

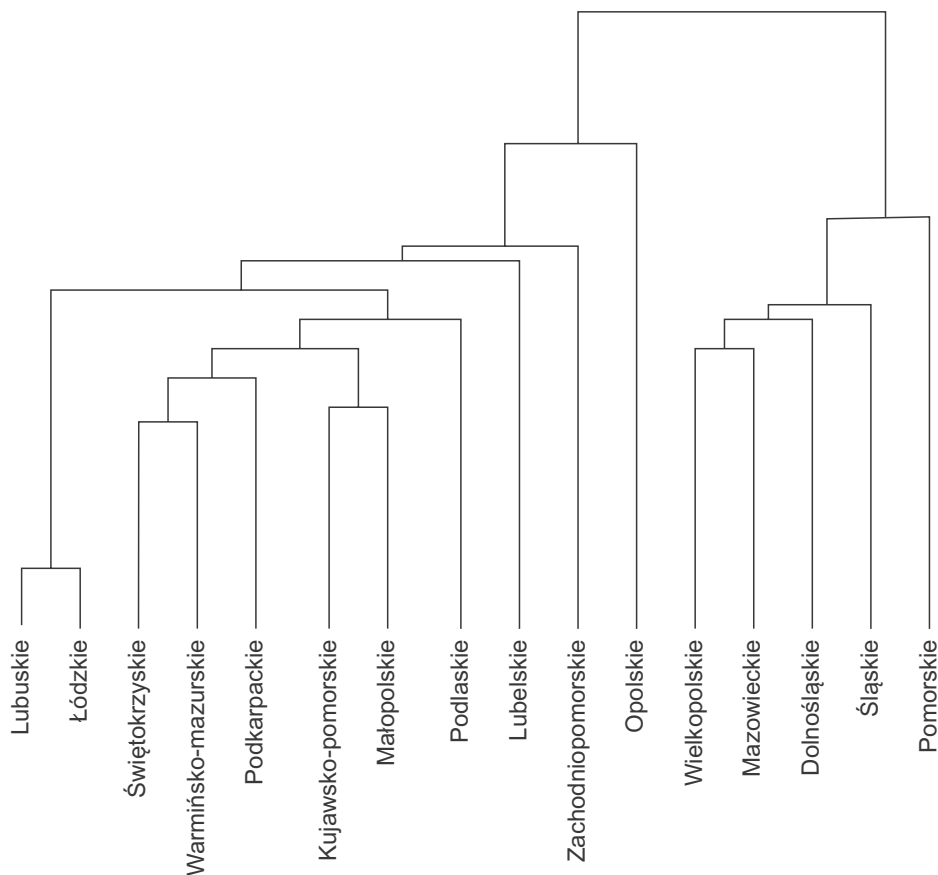
Zróżnicowanie struktury społeczno-gospodarczej województw w ujęciu syntetycznym

Ujęcie syntetyczne określenia struktury społeczno-ekonomicznej województw i zmian, jakie się w tym zakresie dokonały, uzyskano, przeprowadzając wielo cechową klasyfikację województw (analiza skupień, jako metoda klasyfikacji). Obrazem podobieństwa województw z punktu widzenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego są dendrogramy (ryc. 1 i 2). Podział dendrogramu na pięć części doprowadził natomiast do wydzielenia odpowiednich klas typologicznych.

W 1999 r. klasyfikacja województw z punktu widzenia zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej przedstawiała się następująco:

- klasa I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwa: mazowieckie i śląskie (2 województwa),
- klasa II (wysoki poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie, małopolskie, pomorskie i wielkopolskie (4),
- klasa III (średni poziom rozwoju) – województwo: opolskie (1),
- klasa IV (niski poziom rozwoju) – województwa: kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie (8 województw),
- klasa V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwo podkarpackie (1 województwo).

W 2006 r. klasyfikacja ta przedsta-

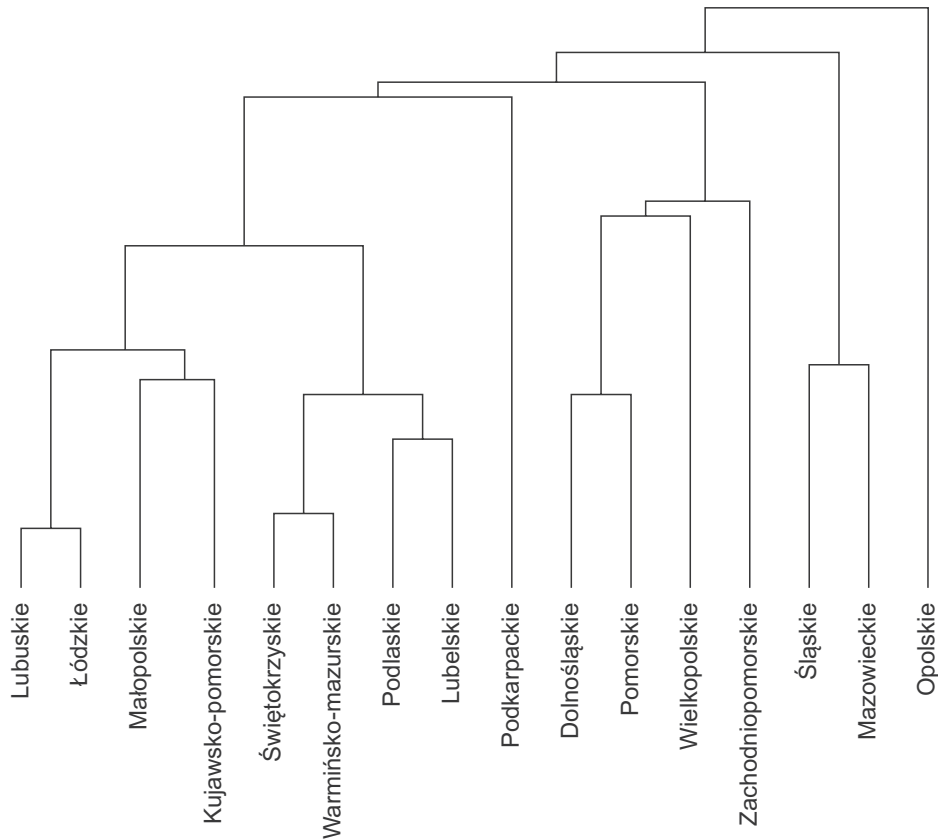
Ryc. 1. Dendrogram podobieństwa struktury społeczno-ekonomicznej województw w 1999 r.
 Fig. 1. Dendrogram of similarity of socio-economic structure of Polish regions in 1999.

wiała się nieco inaczej. Do poszczególnych klas zaliczono województwa:

- klasa I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie, mazowieckie, śląskie i wielkopolskie (4 województwa),
- klasa II (wysoki poziom rozwoju) – województwo pomorskie (1),
- klasa III (średni poziom rozwoju) – województwo opolskie (1),
- klasa IV (niski poziom rozwoju) – województwo zachodniopomorskie (1),
- klasa V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwa: kujawsko-pomor-

skie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie (9 województw).

Uzyskane wyniki wskazują, że w klasyfikacji województw, przy uwzględnieniu wszystkich 16 cech (100% wariancji cech), dokonały się dość wyraźne zmiany. Do województw mazowieckiego i śląskiego, dołączyły w 2006 r. jako podobne, także bardzo wysoko rozwinięte województwa: dolnośląskie i wielkopolskie. Jako specyficzne z punktu widzenia poziomu rozwoju i struktury spo-

Ryc. 2. Dendrogram podobieństwa struktury społeczno-ekonomicznej województw w 2006 r.
 Fig. 2. Dendrogram of similarity of socio-economic structure of Polish regions in 2006.

leczno-gospodarczej pokazało się województwo pomorskie. Województwo małopolskie dołączyło natomiast do dużej grupy województw o dość niskim poziomie rozwoju. Do tej samej grupy województw dołączyło także województwo podkarpackie, specyficzne ze względu na właściwości w 1999 r. Jako specyficzne ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą i poziom rozwoju pojawiło się w 2006 r. także województwo zachodniopomorskie. Województwo opolskie, w 2006 r., podobnie jak w 1999r., prezentowało swoje specyficzne właściwości. Strukturę podobieństwa

zbioru województw, przede wszystkim ze względu na poziom rozwoju, pokazują wykreślone dendrogramy (por. ryc. 1 i 2).

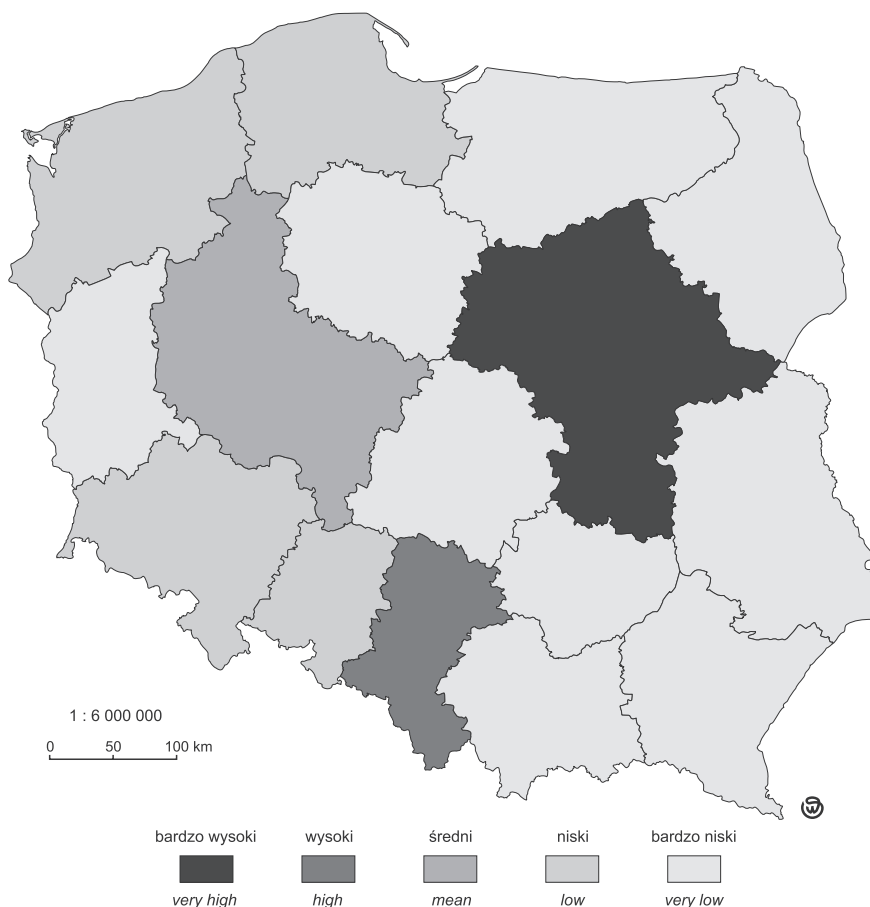
Spoleczno-ekonomiczna struktura przestrzenna Polski i jej zmiany w układzie składowych głównych (poziom złożony)

Przestrzenna interpretacja uzyskanych klasyfikacji umożliwiła określenie społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej kraju i wskazanie na jej zróżni-

cowanie. Przyjmując klasyfikację uzyskaną na podstawie wartości dwóch pierwszych składowych, czyli metacech poziomu rozwoju gospodarczego i poziomu życia ludności, a następnie dokonując przestrzennego jej odwzorowania na mapie podziału administracyjnego, uzyskano, w 1999 r., następujące klasy przestrzenne (regiony):

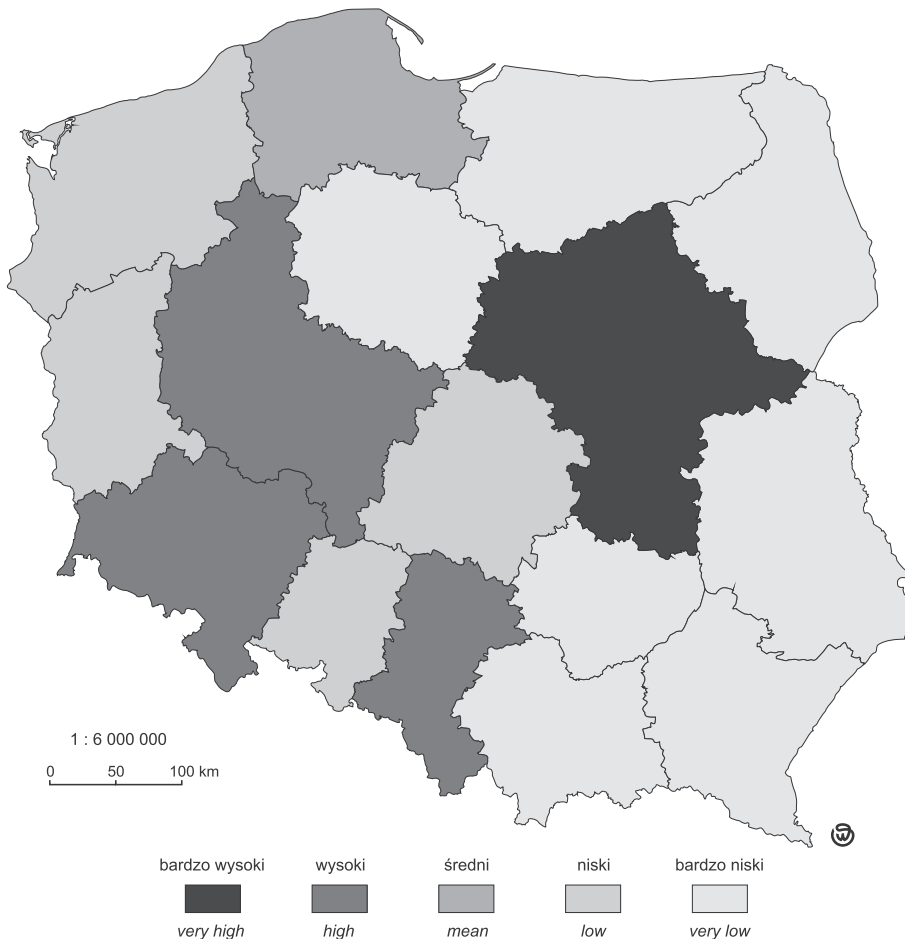
- w klasie I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwo mazowieckie (region 1),
- w klasie II (wysoki poziom rozwoju)

- województwo śląskie (region 2),
- w klasie III (średni poziom rozwoju) – województwo wielkopolskie (region 3),
- w klasie IV (niski poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie i opolskie (region 4) oraz (pomorskie i zachodniopomorskie (region 5),
- w klasie V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwa: łódzkie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie i małopolskie

Ryc. 3. Zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej Polski w 1999 r. (w układzie dwóch pierwszych składowych głównych).

Fig. 3. Diversification of socio-economic structure of Poland in 1999 (two first principal components).

Ryc. 4. Zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej Polski w 2006 r. (w układzie dwóch pierwszych składowych głównych).

Fig. 4. Diversification of socio-economic structure of Poland in 2006 (two first principal components).

(region 6) oraz województwo lubuskie (region 7).

Struktura regionalna Polski w układzie dwóch pierwszych składowych głównych w 1999 r. została przedstawiona na ryc. 3.

W 2006 r. uzyskano natomiast następujące klasy przestrzenne:

- w klasie I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwo mazowieckie (region 1),
- w klasie II (wysoki poziom rozwoju)

– województwa: śląskie (region 2) dolnośląskie i wielkopolskie (region 3),

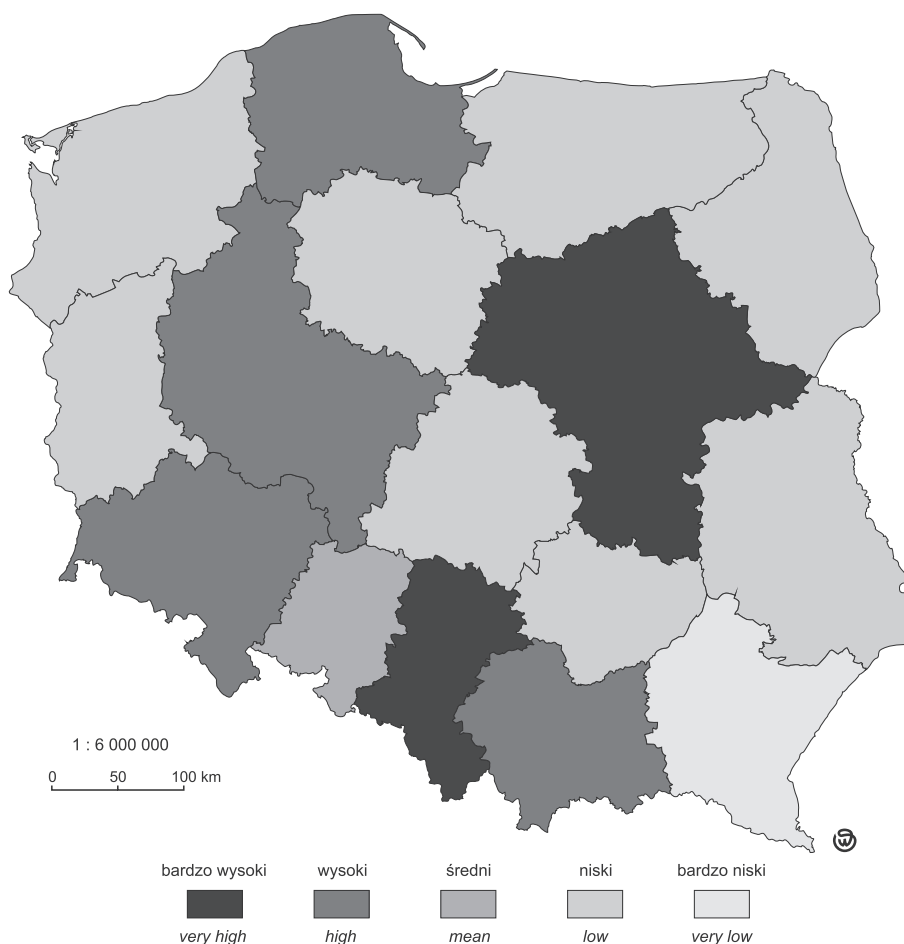
- w klasie III (średni poziom rozwoju) – województwo pomorskie (region 4),
- w klasie IV (niski poziom rozwoju) – województwa: łódzkie i opolskie (region 5) oraz lubuskie i zachodniopomorskie (region 6),
- w klasie V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwa: kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, pod-

laskie, lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie oraz małopolskie (region 7).

Struktura regionalna Polski w układzie dwóch pierwszych składowych głównych w 2006 r. została przedstawiona na ryc. 4.

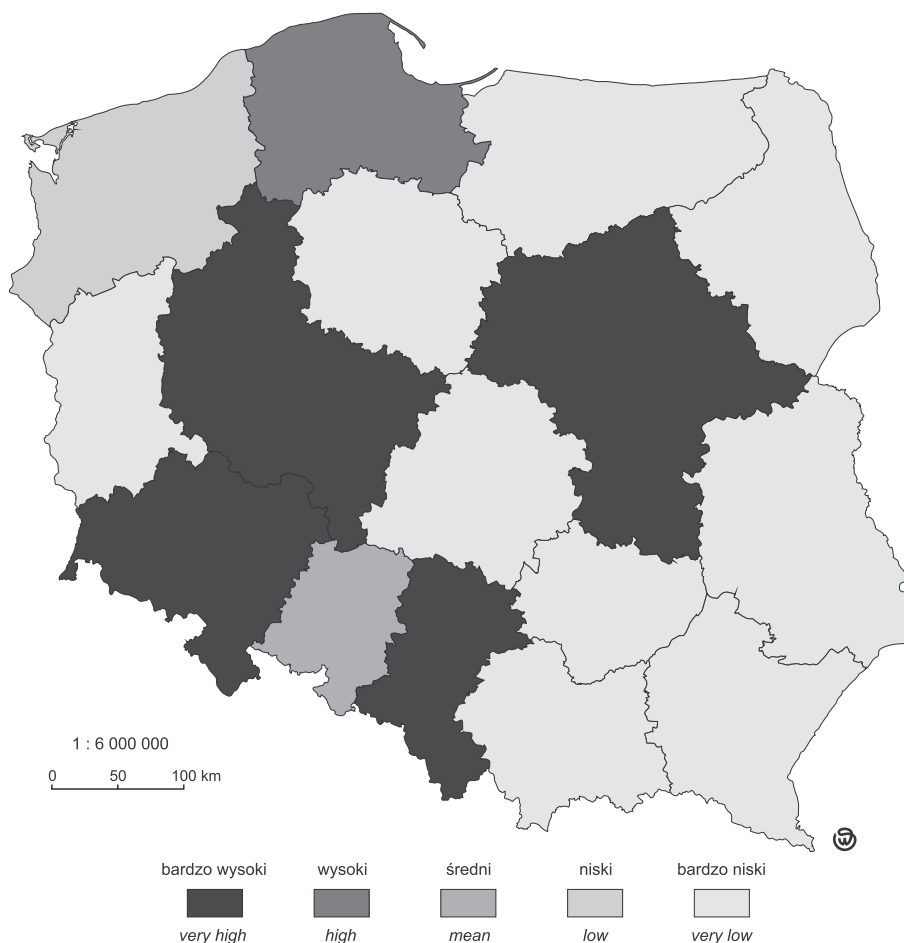
Liczba wydzielonych klas przestrzennych (regionów) zróżnicowanego poziomu rozwoju w okresie 1999–2006 nie

uległa zmianom, ale zmienił się ich skład oraz układ przestrzenny. Przekształcenia te dotyczyły jednak generalnie zachodniej i centralnej części kraju, podczas gdy struktura regionalna części wschodniej pozostała bez zmian. W obu okresach wydzielono duży region województw wschodnich oraz północno-południowo-wschodnich, w skład którego wchodziły województwa: ku-

Ryc. 5. Zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej Polski w 1999 r. w wymiarze syntetycznym.

Fig. 5. Diversification of socio-economic structure of Poland in 1999 (synthetic classification: cluster analysis).

Ryc. 6. Zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej Polski w 2006 r. w wymiarze syntetycznym.
Fig. 6. Diversification of socio-economic structure of Poland in 2006 (synthetic classification: cluster analysis).

jawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i małopolskie, prezentujące niższy poziom rozwoju i brak specyficznych cech struktury gospodarczej. Od tej grupy odłączyło się w 2006 r. województwo łódzkie (por. ryc. 3 i 4). Uzyskane wyniki wskazują, że dokonujące się zmiany strukturalne uwidoczniły się przede wszystkim w zachodniej części kraju i że w sumie nie były one zasadnicze.

Spoleczno-ekonomiczna struktura przestrzenna kraju i jej zmiany (ujęcie syntetyczne)

Dla uzyskania w miarę pełnego obrazu struktury regionalnej Polski i jej zmian odwzorowano także klasyfikację syntetyczną, przeprowadzoną przy łącznym i jednoczesnym uwzględnieniu 16 branż pod uwagę cech.

W 1999 r. wydzielono następujące klasy przestrzenne (regiony):

- w klasie I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwa: mazowieckie (region 1) i śląskie (region 2),
- w klasie II (wysoki poziom rozwoju) – województwa: dolnośląskie, wielkopolskie i pomorskie (region 3) oraz małopolskie (region 4),
- w klasie III (średni poziom rozwoju) – województwo opolskie (region 5),
- w klasie IV (niski poziom rozwoju) – województwa: lubuskie i zachodniopomorskie (region 6) i łódzkie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie oraz świętokrzyskie (region 7),
- w klasie V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwo podkarpackie (region 8).

Struktura regionalna Polski w wymiarze 16 cech oryginalnych w 1999 r. została przedstawiona na ryc. 5.

W 2006 r. uzyskano następujące klasy przestrzenne:

- w klasie I (bardzo wysoki poziom rozwoju) – województwa: mazowieckie (region 1), śląskie (region 2) oraz dolnośląskie i wielkopolskie (region 3),
- w klasie II (wysoki poziom rozwoju) – województwo pomorskie (region 4),
- w klasie III (średni poziom rozwoju) – województwo opolskie (region 5),
- w klasie IV (niski poziom rozwoju) – województwo zachodniopomorskie (region 6),
- w klasie V (bardzo niski poziom rozwoju) – województwo lubuskie (region 7) oraz województwa: łódzkie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie, małopolskie oraz świętokrzyskie (region 8).

Struktura regionalna Polski w wymiarze 16 cech oryginalnych w 2006 r. została przedstawiona na ryc. 6.

Zaznacza się, także i w tym przypadku, różnica między relatywnie nisko go-

spodarczo rozwiniętą i bardzo jednolitą z punktu widzenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wschodnią częścią kraju, a zróżnicowaną w tym zakresie częścią zachodnią. Na tym pierwszym obszarze, województwo mazowieckie, prezentujące najwyższy poziom rozwoju i specyficzną strukturę społeczno-gospodarczą, otoczone jest województwami relatywnie niskiego poziomu rozwoju i dość uniwersalnej struktury społeczno-gospodarczej.

Podobnie jak w ujęciu dwóch pierwszych składowych głównych, tak i w tym przypadku, w odniesieniu do lat 1999 i 2006, wydzielono taką samą liczbę klas przestrzennych – po 8 klas. Pewnym zmianom uległ jednak skład tych klas, czyli województwa tworzące wydzielone klasy przestrzenne. W okresie 1999–2006 zniknęła specyfika województwa podkarpackiego i małopolskiego, które upodobniły się pod względem poziomu rozwoju oraz struktury gospodarczej do innych województw leżących w tej części kraju. Powiększyło to wydzieloną na wschodzie kraju klasę przestrzenną relatywnie bardzo niskiego poziomu rozwoju. Ponadto względnej zmianie uległ poziom rozwoju województw: pomorskiego i zachodniopomorskiego. Województwo pomorskie stało się podobne do wielkopolskiego i dolnośląskiego, tworząc jedną klasę przestrzenną wysokiego poziomu rozwoju. Nastąpił też podział na dwie klasy przestrzenne niskiego poziomu rozwoju, którą w 1999 r. tworzyły województwa zachodniopomorskie i lubuskie (por. ryc. 5 i 6).

Zakończenie

Przyjęty model analizy umożliwił określenie zmian struktury społeczno-gospodarczej Polski w przekroju wojewódzkim w trzech wymiarach – jednostkowym, złożonym i syntetycznym. W ujęciu poszczególnych cech stwier-

dzić można występowanie dwóch tendencji: różnicującej i unifikującej poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, a także struktury społeczno-gospodarcze województw. Unifikacja, czyli zmniejszanie międzywojewódzkich różnic dotyczyło przede wszystkim rozmieszczenia ludności, potencjalnej i faktycznej aktywności zawodowej, aktywności gospodarczej, poziomu bezrobocia, produktywności rolnictwa, zasobów mieszkaniowych, kształcenia na poziomie wyższym, bazy materialnej lecznictwa szpitalnego oraz zamożności społeczeństwa, określonej liczbą samochodów (por. tab. 1, 2 i 3). Powiększyły się natomiast międzywojewódzkie różnice w zakresie dynamiki demograficznej, zainwestowania, produktywności gospodarki, produkcji przemysłowej, wynagrodzeń oraz sieci placówek handlowych. Innymi słowy, zmniejszyły się międzyregionalne różnice w sferze życia społecznego, a zwiększyły – w sferze gospodarczego, co pokazuje, że wzrost poziomu rozwoju społecznego nie zawsze jest skorelowany ze wzrostem poziomu rozwoju gospodarczego.

Opisane powyżej zmiany znajdują swoje odbicie w strukturalnych przekrojach złożonych (składowe główne). Charakter pierwszej składowej głównej, najbardziej różnicującej poziom rozwoju i struktury społeczno-gospodarczej województw, nie uległ w zasadzie zmianie w 2006 r. w stosunku do roku 1999. Właściwości tej składowej są określone przez: produktywność gospodarki, produkcję przemysłową, majątek trwały oraz poziom wynagrodzeń – i tej płaszczyzny dotyczą największe różnice międzyregionalne. Podobnie jest w przypadku drugiego przekroju złożonego. Właściwości drugiej składowej w 1999 i 2006 r. określają te same cechy, choć w nieco innej kolejności (tab. 4, 5 i 6). Warto podkreślić, że faktyczną aktywność zawodową, która określała charakter drugiej składowej głównej w 1999 r.,

zastąpiła w 2006 r. aktywność potencjalna. Bardziej wyraźne zmiany dotyczą trzeciej składowej głównej. Specyficzne cechy tej składowej określają w obu uwzględnianych przekrojach czasowych: sytuacja mieszkaniowa oraz baza materialna szpitalnictwa. Na charakter tej składowej wpływ wywierają ponadto: w 1999 r. – faktyczna aktywność zawodowa, zaś w 2006 r. – aktywność potencjalna oraz dynamika demograficzna. Właściwości czwartej składowej głównej określa w 1999 r. potencjalna aktywność zawodowa, zaś w 2006 r. – wiele cech, jednakże z małym „udziałem” (wariancją). Można zatem stwierdzić, że w okresie 1999–2006 jakościowy rdzeń struktury społeczno-gospodarczej województw nie uległ w zasadzie zmianie (por. tab. 5 i 6).

Mimo niewielkich zmian właściwości składowych głównych zmieniła się jednak klasyfikacja województw z punktu widzenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, określona w wymiarze dwóch pierwszych składowych (por. tab. 9). Należy w tym miejscu przypomnieć, że te dwie składowe główne zawierały, zarówno w 1999 jak i 2006 r., jedynie nieco ponad 57% wariancji wszystkich 16 cech wyjściowych (por. tab. 4).

Jeszcze większe zmiany poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw widoczne były w klasyfikacji przeprowadzonej przy jednoczesnym uwzględnieniu wszystkich 16 branż pod uwagę cech. O dwa województwa (dolnośląskie, wielkopolskie) powiększyła się w 2006 r. klasa województw prezentujących w 1999 r. bardzo wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego (mazowieckie, śląskie). Przeciwwagą było relatywne obniżenie się poziomu rozwoju ośmiu województw, które w 2006 r. znalazły się w klasie bardzo niskiego poziomu rozwoju (tab. 10). Potwierdza to postępującą polaryzację rozwoju społeczno-gospodarczego województw, a właściwie rozwoju gos-

podarczego, zarówno w wymiarze nieprzestrzennym (klasyfikacja), jak i przestrzennym (typologia przestrzena).

Zmiany poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw spowodowały zmiany w społeczno-ekonomicznej strukturze regionalnej kraju. Wprawdzie w obu przekrojach czasowych uzyskano tę samą (po 8) liczbę klas przestrzennych (regionów) różnego poziomu rozwoju, to jednak układ przestrzenny tych klas jest w 1999 i 2006 r. zupełnie inny (por. ryc. 5 i 6). Najbardziej istotne zmiany dotyczyły wydzielenia w 2006 r. trzech regionów bardzo wysokiego poziomu rozwoju oraz dwóch regionów poziomu bardzo niskiego, w tym dużego powierzchniowo regionu środkowo-południowo-wschodniego, obejmującego osiem województw (por. ryc. 5 i 6).

W każdym z przekrojów analizy uzyskano potwierdzenie pogłębiającej się polaryzacji w zakresie poziomu rozwoju gospodarczego, w tym także polaryzacji przestrzennej. Jednocześnie stwierdzono, że rdzeń zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej jest w obu okresach właściwie ten sam i określają go cechy dotyczące rozwoju gospodarczego. W przypadku cech opisujących rozwój społeczny można mówić o postępującej depolaryzacji czy konwergencji. Trzeba jednak pamiętać, że zróżnicowanie strukturalne jest także efektem oddziaływania tych cech, których wariancja nie znalazła wyraźnego odwzorowania w dwóch pierwszych składowych głównych (w sumie 43%), a które w zasadzie dotyczą rozwoju społecznego.

Analiza cech, które opisują tendencje zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i ich odwzorowanie w składowych głównych, a także zmian zachodzących w klasyfikacji syntetycznej województw i strukturze regionalnej, pozwala przyjąć dość prawdopodobną hipotezę, że istotnym czynnikiem dokonujących się zmian są

inwestycje, zwłaszcza bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Dzięki nim przyrasta majątek trwały, zwiększa się potencjał gospodarczy i jego produktywność, rośnie produkcja przemysłowa oraz podnoszone są wynagrodzenia pracujących. Hipoteza taka jest wysoce prawdopodobna z uwagi na wysoką dynamikę bezpośrednich inwestycji zagranicznych w kraju w okresie, dla którego prowadzono badania [Domański 2005, Wdowicka 2005, 2006]. Potwierdzana jest ona ponadto publikowanymi informacjami (Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, PAiZ, Ministerstwo Gospodarki) na temat szczególnej atrakcyjności inwestycyjnej, przede wszystkim województw: mazowieckiego, śląskiego, dolnośląskiego, wielkopolskiego, a ostatnio także małopolskiego, koncentracją bezpośrednich inwestycji zagranicznych w tych województwach oraz lokalizacją w nich największych czy najpoważniejszych inwestycji. Nie można się zatem dziwić, że właśnie wymienione powyżej województwa prezentują najwyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w 2006 r. Brak aktualnych danych uniemożliwia, niestety, liczbową weryfikację tej hipotezy, zwłaszcza że hipotezy tej nie potwierdzają także inne badania empiryczne, jakkolwiek przeprowadzone dla krótszego okresu, w którym sumy inwestycji zagranicznych kształtowały się na niższym poziomie [por. Churski 2008]. Trudno także stwierdzić wyraźny wpływ polityki strukturalnej Unii Europejskiej na rozwój społeczno-gospodarczy województw, jakkolwiek zmniejszanie się międzywojewódzkich różnic w szeroko rozumianej sferze społecznej pozwala te zmiany interpretować właśnie jako symptomy nowej polityki regionalnej (pierwsze efekty tej polityki). Być może zbyt krótki okres realizacji tej polityki i inne kierunki inwestowania (głównie infrastruktura) nie wykazały jeszcze wyraźnych efektów występujących w sferze gospodarczej.

Literatura

- Bański J., 2007, *Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równoważenie?* Przegląd Geograficzny, 79, 1, s. 45–79.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2004, *Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego* [w:] J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 13–24.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2005, *Rozwój społeczno-gospodarczy w ujęciu regionalnym* [w:] T. Czyż, H. Rogacki (red.), *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*, Biuletyn KPZK PAN, s. 8–23.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2006, *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2008, *Gospodarka oparta na wiedzy jako czynnik rozwoju regionalnego* [w:] J. Tarajkowski., L. Wojtasiewicz (red.), *Przestrzeń w polityce gospodarczej*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 621–628.
- Chojnicki Z., Czyż T., Parysek J., 1999, *Transformations and dilemmas of the Polish economy* [w:] F. W. Carter, W. Maik (red.), *Shock-Shifts in an enlarged Europe*, Aldershot, Ashgate, s. 7–26.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Czyż T., 1998, *Polaryzacja rozwoju regionalnego w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce*, [w:] J. Parysek, H. Rogacki (red.), *Przemiany społeczno-gospodarcze Polski lat dziewięćdziesiątych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 47–64.
- Domański B., 2004, *Local and regional embeddedness of foreign industrial investors in Poland*, Prace Geograficzne, Uniwersytet Jagielloński, 111, s. 37–54.
- Gorzela G., Jałowicki B., 2000, *Konkurencyjność regionów*, Studia Regionalne i Lokalne 1(1), s. 7–24.
- Gorzela G., 1996, *The regional dimension of transformation In Central Europe*, Regional Studies Association, Regional Policy and Development, 10.
- Markowski T., 2005, *Przedmiotowa i podmiotowa konkurencyjność regionów*, [w:] T. Czyż, H. Rogacki (red.), *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*, Biuletyn KPZK PAN, s. 8–23.
- Parysek J., 2008, *Polityka regionalna i planowanie regionalne w Polsce*, [w:] T. Strykiewicz., T. Czyż (red.), *O nowy kształt badań regionalnych w geografii i gospodarce przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, 237, s. 9–35.
- Pietrzyk I., 2007, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rogacki H. (red.), 2007, *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wdowicka M., 2005, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne i inwestycje samorządowe w Polsce w latach 1989–2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Wdowicka M., 2006, *Foreign investment capital in Poland and its spatial distribution since 1999* [w:] M. Czerny (red.), *Poland in the geographical centre of Europe: political, social and economic consequences*, Nova

Science Publishers, New York, s. 115–138.
Woś B., 2005, *Rozwój regionów i poli-*

tyka regionalna w Unii Europejskiej oraz w Polsce, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.

Summary

The socio-economic changes in Poland's spatial structure in a regional system (between 1999–2006)

Between 1999 and 2006 Poland's spatial structure underwent further socio-economic changes. Two tendencies of structural change appeared, namely, diversification and unification and they covered both the socio-economic structures as well as the level of development of provinces. Each section of the analysis has confirmed that there is growing polarization in the level of economic development and in spatial polarization. At the same time, it was found that the core of diversity of the socio-economic structure is virtually the same in both periods and it is defined by the characteristics of economic development. In the case of the characteristics of social development, it is possible to talk of progressive depolarization (convergence). An analysis of the characteristics which describe the tendencies mentioned above, a projection

of the variances of these characteristics in components, as well as changes in the synthetic classification and in the regional structure of provinces, allow to adopt, with a high likelihood, the hypothesis that investments, foreign investments in particular, are an important factor in the occurring changes. It is due to investments that fixed assets, economic potential and productivity, industrial production and employees' remuneration are all on the increase. At the same time, it is difficult to determine a clear impact on the socio-economic development of provinces and the structural policy of the European Union. However, due to the fact that the differences between provinces have decreased, in the wider social sphere, these changes can be interpreted as symptoms of a new regional policy.

STAN I PERSPEKTYWY STARZENIA SIĘ LUDNOŚCI W EUROPIE

Zbigniew Długosz

*Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN,
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków*

Długosz Z., 2009, Stan i perspektywy starzenia się ludności w Europie, *Czasopismo Geograficzne*, 80(1–2): 28–41.

Artykuł wpłynął do redakcji 7.07.2009; po recenzji zaakceptowany 16.12.2009.

Streszczenie

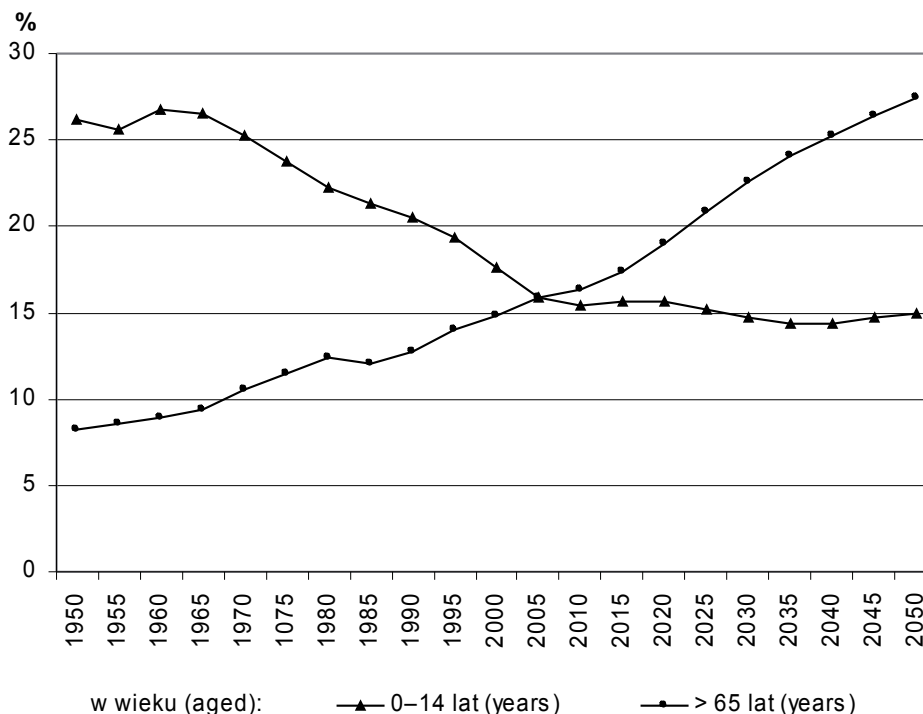
Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie stanu starości demograficznej państw Europy. W oparciu o wybrane mierniki – indeks starości, wsparcia międzypokoleniowego i potencjalnego wsparcia, skonstruowane na podstawie bazy danych World Population Prospects – zaprezentowano nie tylko sytuację w poszczególnych krajach w trzech przekrojach czasowych (lata 2000, 2025, 2045), ale także nakreślono na tej podstawie tempo i perspektywy starzenia się ludności na naszym kontynencie.

Wprowadzenie

Proces starzenia się ludności, postrzegany w wymiarze jednostkowym i społecznym, w wielu krajach stawia trudne wyzwania o wielopłaszczyznowym wymiarze, a więc nie tylko w sferze ekonomicznej, ale również psychologicznej, medycznej, socjalnej czy kulturalnej. Rysujące się od pewnego czasu wyraźne dysproporcje i zachwianie liczebnej równowagi w poszczególnych grupach wieku ludności budzą niepokój na naszym kontynencie. Zjawisko to nieuchronnie prowadzi do starości demograficznej w wielu krajach, szczególnie, ale nie tylko, Europy Zachodniej. Według danych *World Population Prospects* z 2008 r. zrównanie odsetka ludności młodej (0–14 lat) z udziałem grupy w starszym wieku (powyżej 65 lat) nastąpiło w Eu-

ropie w 2005 r. i – mimo pewnych wahań, będących złożoną zaszczością demograficzną w wielu krajach – dysproporcje w tym względzie będą się na naszym kontynencie pogłębiać (ryc. 1).

Zjawisko starzenia się ludności, a więc dysproporcji pomiędzy przede wszystkim skrajnymi grupami wieku, jest bezpośrednio wypadkową składowych ruchu naturalnego – głównie dynamiki poziomu urodzeń i umieralności w grupie najmłodszych (szczególnie niemowląt) oraz bilansu migracji ludności. O ile, na podstawie długoletnich trendów, poziom urodzeń i zgonów łatwiej da się przewidzieć (ryc. 2), o tyle znacznie trudniej wyrokować w zakresie migracji, których prognozy mogą być mocno wątpliwe, gdyż przemieszczenia ludności są procesem bardziej złożonym i żywiołowym, stąd często nieprzewidywalnym.

Ryc. 1. Udział wieku ludności w Europie (stan i perspektywy). Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 1. The percentage of population in Europe (the state and perspectives). Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

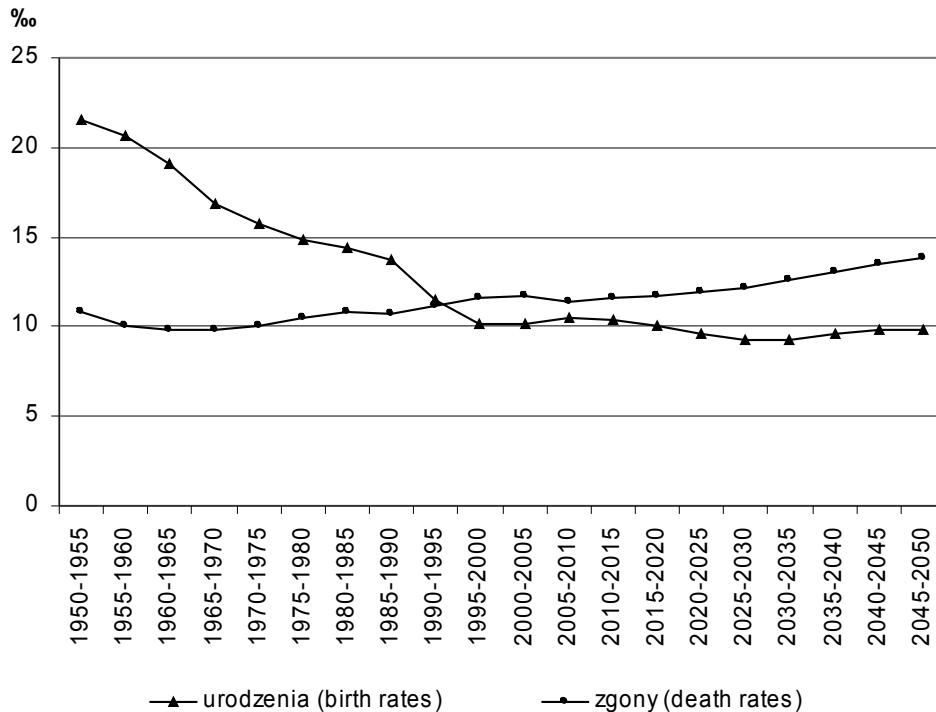
O zjawisku starzenia się ludności napisano wiele, stąd w niniejszym artykule pominięto tę kwestię, przywołując jedynie obszerną bibliografię z tego zakresu w pracach S. Kurka [m.in. 2001, 2008]. Chcąc jednak zaprezentować w miarę aktualną sytuację demograficzną w krajach Europy – Starego Kontynentu, określonego tak nie tylko z punktu widzenia historycznego – w niniejszym opracowaniu podjęto próbę przybliżenia stanu i perspektyw badanego procesu w układach przestrzennych. Za podstawę analizy wzięto średni wariant prognostyczny prezentowany przez ONZ-owski *World Population Prospects* z kwietnia 2009 r. Spośród krajów europejskich ze szczególnej analizy zostały wyłączone samodzielne politycznie mini-państwa, to

jest Andora, Liechtenstein, Monako, San Marino i Watykan oraz terytoria niesamodzielne (w tym autonomiczne), gdyż sytuacja demograficzna na tych obszarach nie ma większego znaczenia dla przemian globalnych na kontynencie. W układzie przestrzennym uwzględniono 40 jednostek terytorialnych, a prezentowane mierniki zostały obliczone, w celach porównawczych, dla przekrojów dwudziestoletnich: 2005 – 2025 – 2045.

Indeks starości demograficznej

$$W_{IS} = \frac{L_{(+65)}}{L_{(0-14)}} \quad C$$

W_{IS} – indeks starości demograficznej,

Ryc. 2. Ruch naturalny ludności w Europie w latach 1950–2045 (według średnich 5-letnich). Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

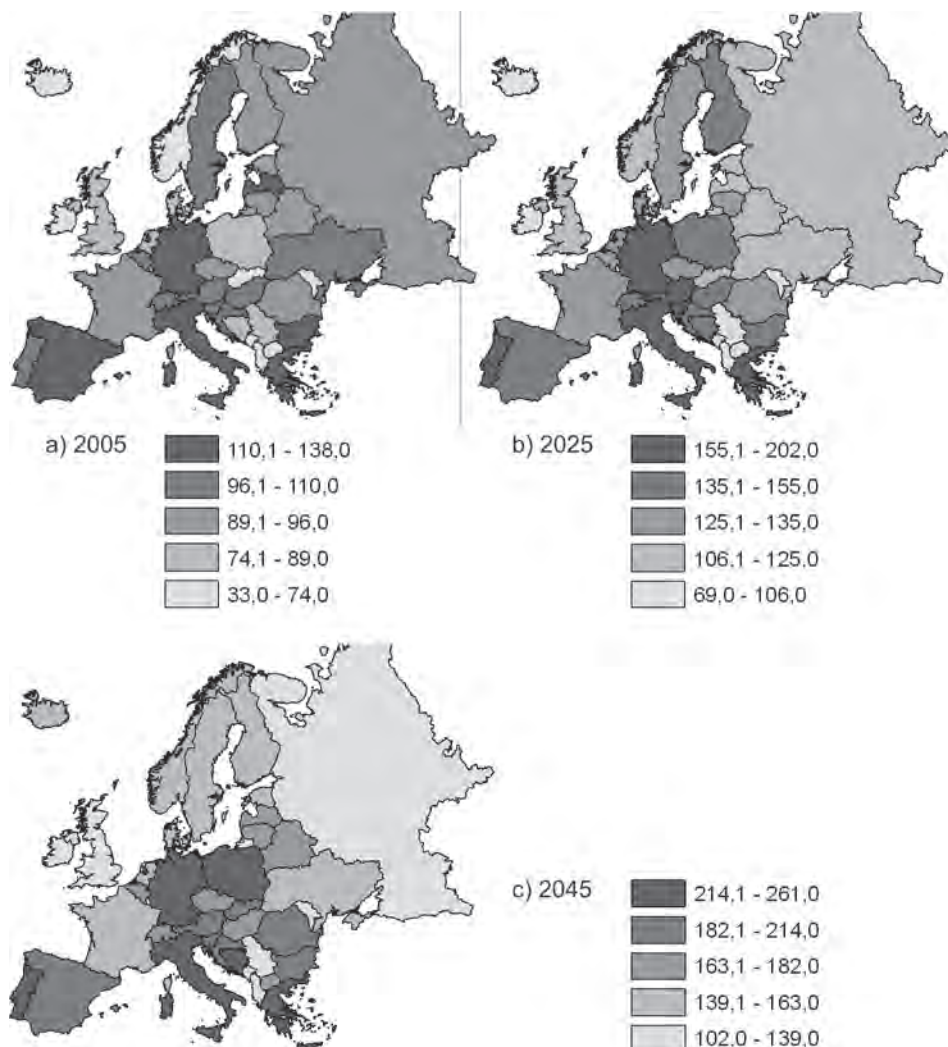
Fig. 2. Natural population growth in Europe (by 5-year's averages). Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

$L_{(+65)}$ – ludność w wieku powyżej 64 lat,

$L_{(0-14)}$ – ludność w wieku 0–14 lat,
 C – stała (= 100).

Podstawową, a zarazem syntetyczną miarą w zakresie poziomu starości społeczeństwa jest indeks starości demograficznej (W_{IS}), prezentujący relacje między najstarszą a najmłodszą grupą wieku (w tym przypadku 0–14 i +65 lat). Dla Europy rok 2005 był cezurą, kiedy to udział tych grup się wyrównał, niemniej jednak między poszczególnymi krajami znacząco się różnił (ryc. 3a). Współczynnik ten wahał się od 33 w Albanii do ponad 120 w Bułgarii (126), Grecji (125), Niemczech (132) i Włoszech (138). O ile prognozy do 2025 r. wskazują, iż jeszcze

w niektórych krajach, takich jak Albania, Czarnogóra, Irlandia, Islandia, Luksemburg i Mołdawia, notowana będzie przewaga młodszej grupy ludności nad starszą (ryc. 3b), o tyle w 2045 r. we wszystkich krajach współczynnik przekroczy wartość 100, co oznaczać będzie przewagę udziału ludności w wieku powyżej 65 lat nad grupą w wieku 0–14 lat. Co więcej, o ile jeszcze prognozy dwadzieścia lat wcześniej szacowały dwukrotną przewagę starszej generacji nad młodszą tylko w Niemczech, o tyle w 2045 r. już w dwunastu spośród badanych państw wartości będą sięgały powyżej 200 (ryc. 3c), przy czym najwyższymi parametrami będą się charakteryzować Niemcy (261), Włochy (251) oraz Bośnia i Hercegowina (243). Na taki stan

Ryc. 3. Poziom starości demograficznej państw Europy według indeksu starości (Wis). Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 3. The level of demographic ageing in European states by an ageing index (Wis). Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

rzeczy będzie bezpośrednio miało wpływ nie tylko spowolnione tempo poziomu urodzeń i ewentualne migracje, ale w znacznym stopniu także wydłużający się okres życia (tab. 1). W latach 2000–2005 r. w czterech krajach kształtował się on dla obu płci łącznie poniżej 70 lat, a w czterech przekroczył 80 lat,

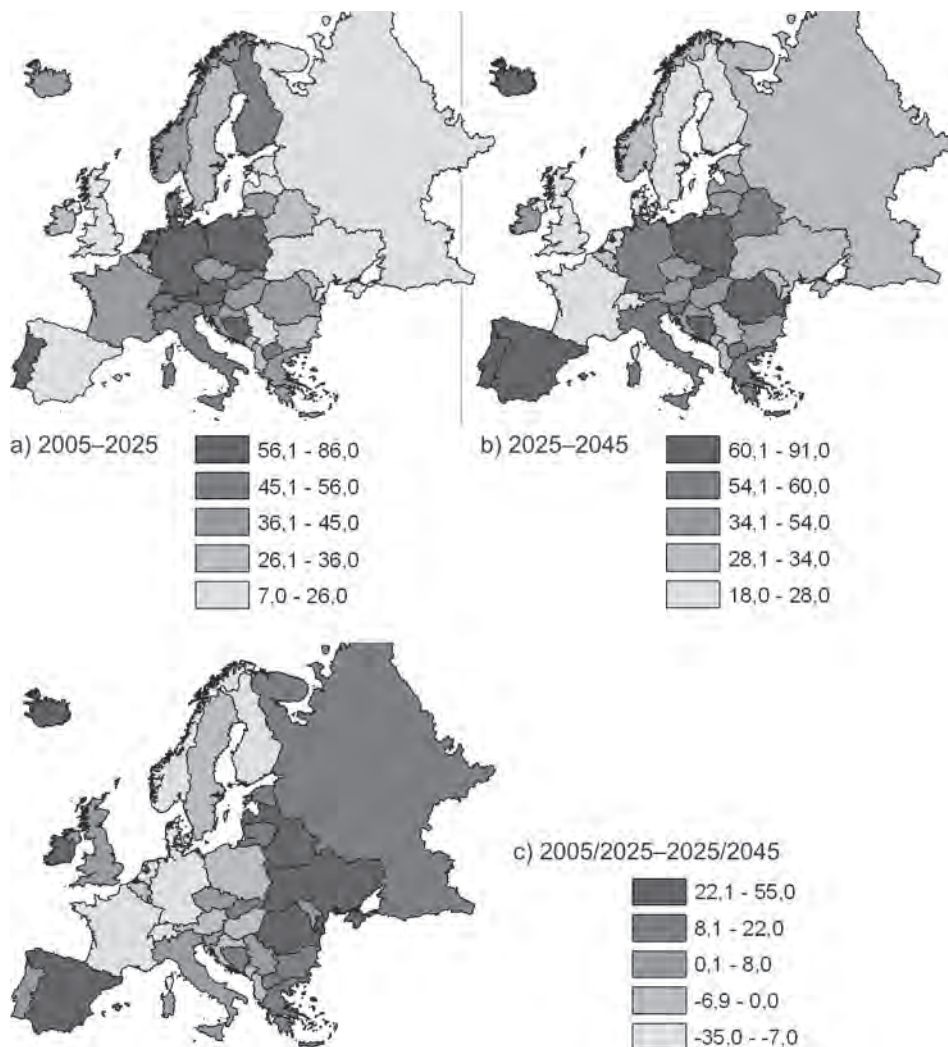
natomiast prognozuje się, że w latach 2040–2045 już tylko w piętnastu krajach nie przekroczy granicy 80 lat.

Jak wynika z danych prognostycznych, w latach 2005–2025 (ryc. 4a) najwyższym tempem starzenia się ludności charakteryzować się będą Malta, Bośnia i Hercegowina, Niemcy, Polska i Portu-

Tab. 1. Przeciętna długość trwania życia w krajach Europy – stan i perspektywy.

L.p.	Kraj	2000–05	2020–5	2040–45
1	Albania	75,7	78,6	81,1
2	Austria	78,8	82,2	84,4
3	Belgia	78,2	82,3	84,5
4	Białoruś	68,4	72,4	75,5
5	Bośnia i Hercegowina	74,4	77,1	79,6
6	Bułgaria	72,1	76,1	78,9
7	Chorwacja	74,9	78,6	81,1
8	Cypr	79,1	81,3	83,4
9	Czarnogóra	74,3	76,5	79,2
10	Czechy	75,4	78,8	81,4
11	Dania	77,3	80,3	82,5
12	Estonia	71,3	76,5	79,2
13	Finlandia	78,3	81,7	84,0
14	Francja	79,5	83,3	85,5
15	Grecja	78,1	81,4	83,6
16	Hiszpania	79,8	83,0	85,0
17	Irlandia	77,8	81,7	84,0
18	Islandia	81,0	83,4	85,6
19	Litwa	71,9	74,9	78,0
20	Luksemburg	78,3	81,8	84,1
21	Łotwa	70,8	75,5	78,5
22	Macedonia	73,4	76,2	78,9
23	Malta	78,7	81,5	83,7
24	Mołdawia	67,4	71,0	74,3
25	Holandia	78,7	81,7	83,7
26	Niemcy	78,7	81,6	83,9
27	Norwegia	79,4	82,5	84,7
28	Polska	74,6	77,9	80,4
29	Portugalia	77,5	80,7	82,5
30	Rosja	64,8	70,8	74,1
31	Rumunia	71,4	75,7	78,6
32	Serbia	73,2	76,1	78,8
33	Słowacja	73,8	77,2	79,7
34	Słowenia	76,5	80,4	82,7
35	Szwajcaria	80,7	83,8	86,0
36	Szwecja	80,1	82,8	84,7
37	Ukraina	67,7	71,3	74,4
38	Węgry	72,4	76,2	79,0
39	Wielka Brytania	78,5	81,3	83,6
40	Włochy	80,2	82,8	84,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

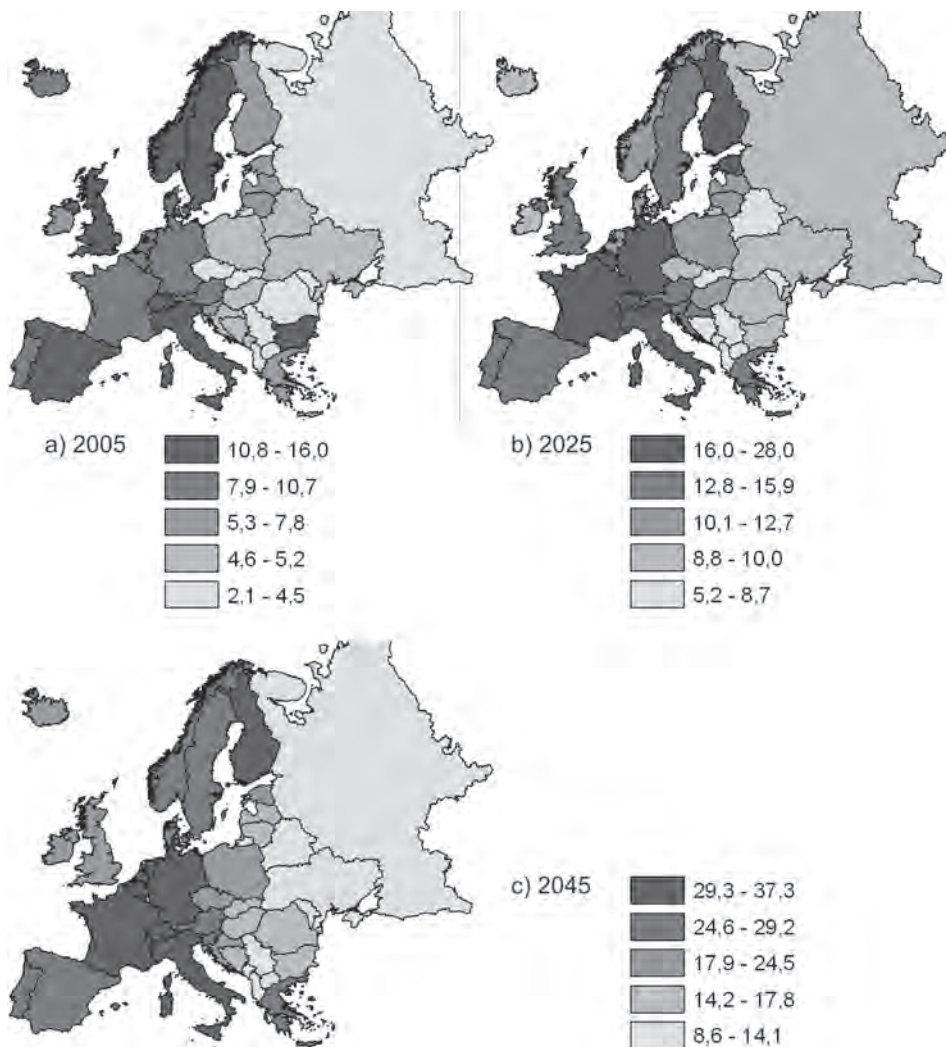

Ryc. 4. Zmiany indeksu starości demograficznej (różnice Wis) w wybranych latach. Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 4. Changes of demographic ageing (differences in Wis) in selected years. Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

galia, natomiast najniższym – Łotwa, Ukraina, Estonia i Rosja, a więc kraje wschodniej części kontynentu. Z kolei w latach 2025–2045 (ryc. 4b) do grupy państw o najwyższym tempie tego procesu, czyli Bośni i Hercegowiny, Portugalii i Polski, dołączą Hiszpania, Słowacja

oraz Rumunia. Relatywnie najsłabiej dynamika ta zaznaczy się w Finlandii, Danii i Szwecji, a więc w krajach skandynawskich, gdzie, *notabene*, najwcześniej dał się zauważyć proces starzenia się ludności, a w których wyraźnie nastąpiło jego spowolnienie także w ostat-

Ryc. 5. Poziom współczynnika wsparcia międzypokoleniowego (Wwm) w wybranych latach. Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

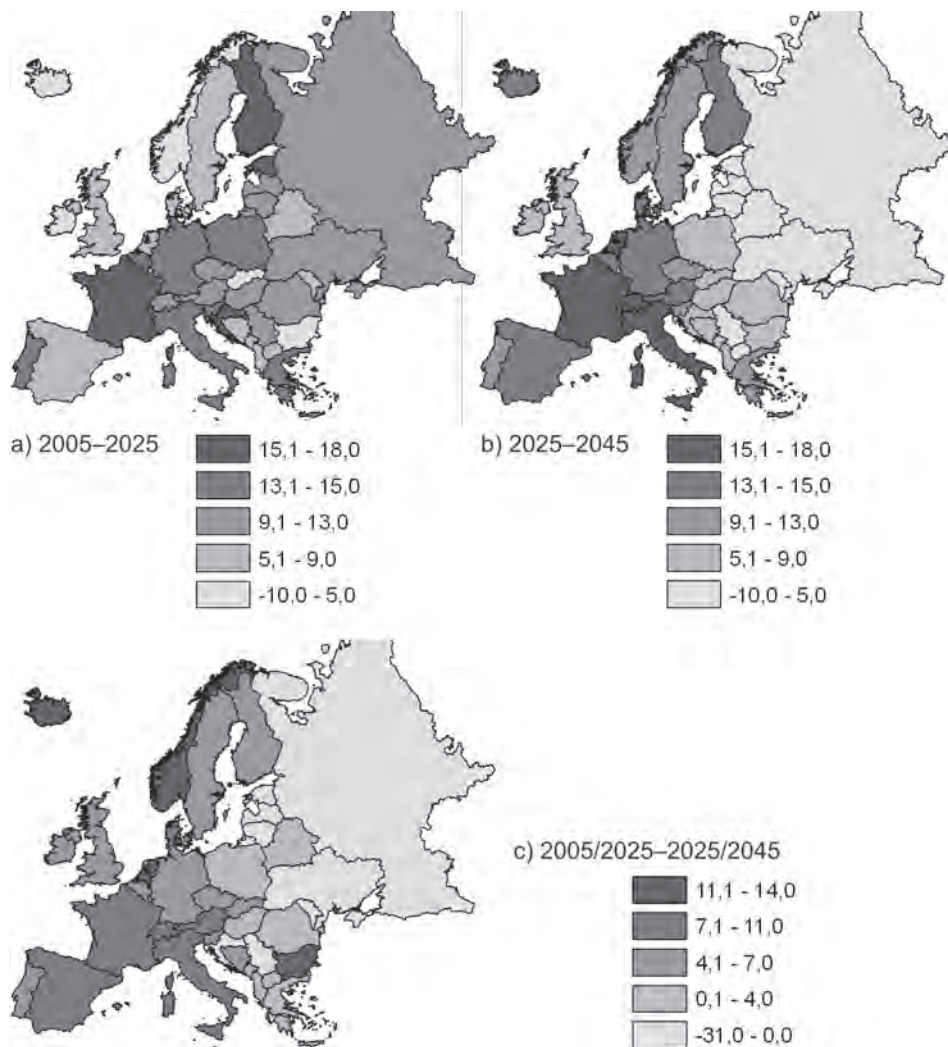
Fig. 5. Level of parent support ratio (Wwm) in selected years. Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

nich latach. Porównując z kolei tendencje zmian współczynnika obu dwudziestolecia wynika (ryc. 4c), że – mimo spowolnienia tego procesu w wielu krajach (największe w Finlandii, Holandii i Danii) – nadal w większości państw proces ten będzie się pogłębiał; najbardziej w Hiszpanii, na Łotwie i Białorusi.

Współczynnik wsparcia międzypokoleniowego

$$W_{WM} = \frac{L_{(+85)}}{L_{(50-64)}} \quad C$$

W_{MW} – współczynnik wsparcia międzypokoleniowego

Ryc. 6. Zmiany w poziomie współczynnika wsparcia międzypokoleniowego (różnice W_{wm}) w wybranych latach. Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 6. Changes of level of parent support ratio (differences in W_{wm}) in selected years. Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

dzypokoleniowego,

$L_{(+85)}$ – ludność w wieku 85 lat i więcej,

$L_{(50-64)}$ – ludność w wieku 50–64 lat,

C – wartość stała (=100).

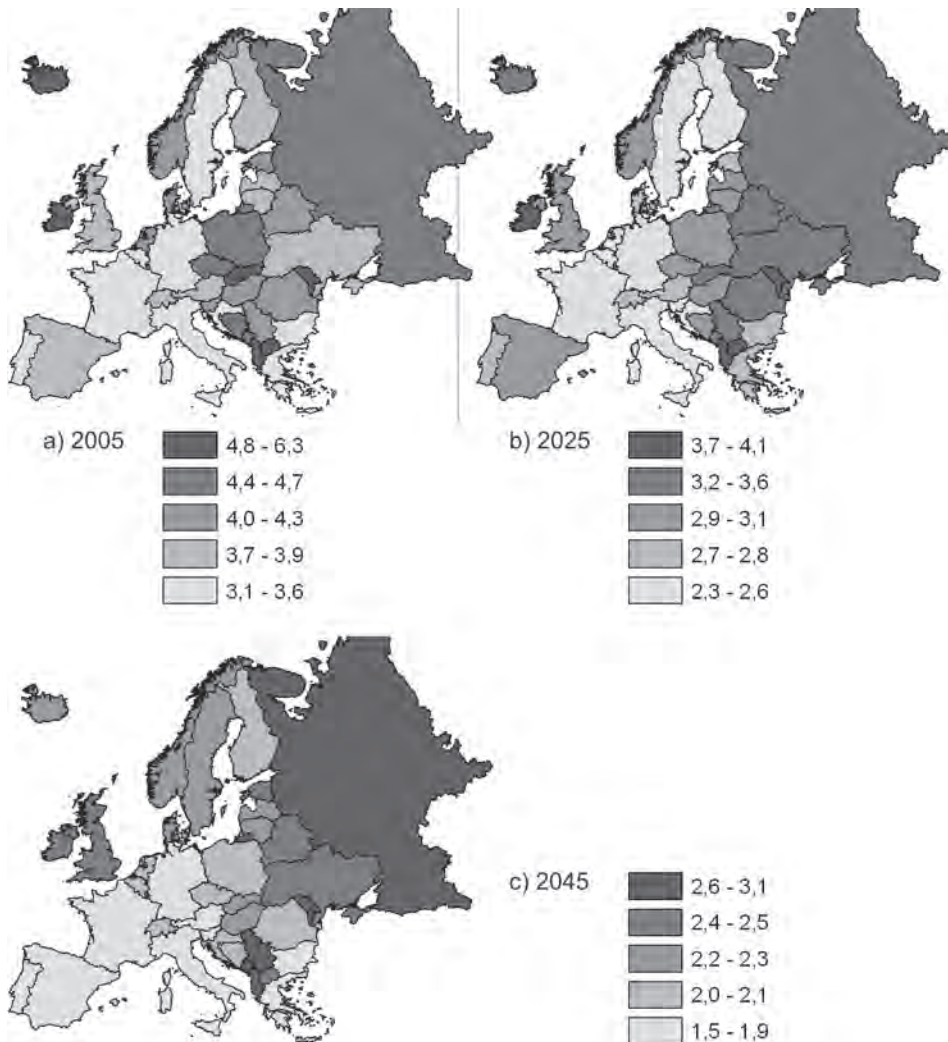
Istotną miarą starzenia się ludności jest współczynnik wsparcia międzypo-

koleniowego (W_{wm}), będący stosunkiem pomiędzy ludnością w wieku powyżej 85 roku życia, a grupą 50–64 lat, którą tworzy pokolenie „teoretycznie ich dzieci”. O ile w krajach wysoko rozwiniętych, bogatszych, gdzie opieka społeczna oraz medyczna stoją na wysokim poziomie i osoby w wieku starszym mają wła-

ściwie zabezpieczony swój los, o tyle w państwach uboższych, o słabiej rozwiniętej infrastrukturze społecznej, niesłychanie ważnym stanie się fakt, jak liczna grupa „teoretycznych dzieci” będzie musiała (mogła) sprawować opiekę nad „teoretycznymi rodzicami”. Tam, gdzie tradycje w tym względzie są większe

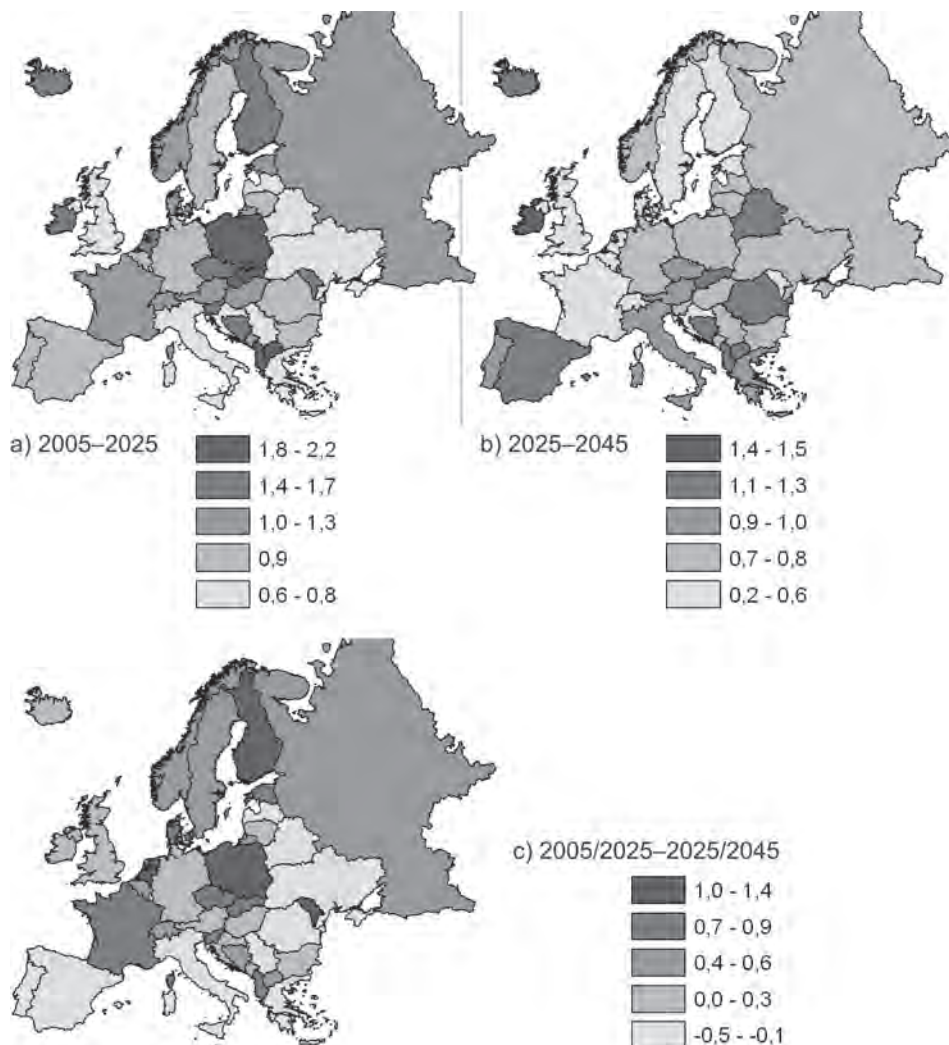
i rodziny wielopokoleniowe są na porządku dziennym, tam problem spokojnego schyłku życia osób starszych będzie rysował się bardziej optymistycznie.

Jak w takim razie przedstawiają się perspektywy tego procesu? W dużej mierze decydująca będzie długość trwa-

Ryc. 7. Poziom współczynnika potencjalnego wsparcia (Wpm) w wybranych latach. Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 7. Level of potential support ratio (Wpm) in selected years. Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

Ryc. 8. Zmiany w poziomie współczynnika potencjalnego wsparcia (różnice Wpm) w wybranych latach.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Fig. 8. Changes of level of potential suport ratio (differences in Wpm) in selected years. Source: own elaboration based on *World Population Prospects*.

nia życia, gdyż wieku starszego (powyżej 85 lat), jak na razie, dożywa stosunkowo niewielka (około 2%) grupa społeczeństwa Europy. W 2005 r. współczynnika wsparcia międzypokoleniowego dla całego kontynentu kształtował się na poziomie 8, co oznacza, że tyle starców przypadają będzie na 100 ludności w wieku 50–64 lat. Natomiast według

prognoz struktury wieku w 2025 r. liczba ta wzrośnie do poziomu 13, a dwadzieścia lat później – do 23. Te średnie wartości jednak tylko uogólniają zjawisko, które w poszczególnych regionach Europy jest znacznie zróżnicowane (ryc. 5a). W 2005 r. najwyższymi współczynnikami wsparcia międzypokoleniowego charakteryzowały się Bułgaria (16,0),

Tab. 2. Ranking państw według stanu starości i dynamiki zmian.

L.p.	Kraj	Punkty
1	Albania	22
2	Cypr	43
3	Czarnogóra	53
4	Islandia	66
5	Irlandia	68
6	Dania	71
7	Francja	75
8	Macedonia	75
9	Białoruś	79
10	Luksemburg	80
11	Belgia	81
12	Estonia	81
13	Czechy	83
14	Litwa	93
15	Mołdawia	101
16	Bośnia i Hercegowina	106
17	Łotwa	107
18	Chorwacja	108
19	Finlandia	108
20	Austria	125
21	Malta	126
22	Norwegia	128
23	Grecja	130
24	Bułgaria	132
25	Holandia	133
26	Hiszpania	141
27	Wielka Brytania	152
28	Rosja	156
29	Serbia	156
30	Słowacja	158
31	Polska	165
32	Niemcy	172
33	Rumunia	180
34	Szwecja	190
35	Ukraina	191
36	Szwajcaria	193
37	Włochy	193
38	Portugalia	194
39	Słowenia	202
40	Węgry	204

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects*.

Szwecja (12,6) i Włochy (11,7), natomiast najniższymi Mołdawia (2,1) i Macedonia (2,7). Z kolei w perspektywie dalszych 20 lat najwyższe parametry w tym względzie odnotują Estonia (28,0) i Cypr (21,9), a najniższe – nadal Mołdawia (5,2) i Słowacja (6,5) (ryc. 5b). Według szacunków dla 2045 r. (ryc. 5c), państwami o najwyższych wartościach tego miernika będą Francja (37,3) i Włochy (35,9), natomiast o najniższych – Mołdawia (8,6) i Białoruś (11,4).

Porównując dane z trzech przekrojów czasowych wynika, iż współczynnik wsparcia międzypokoleniowego w latach 2005–2025 najszybciej będzie rósł w Estonii i na Cyprze, a także w Finlandii, Chorwacji i Francji (ryc. 6a), natomiast w latach 2025–2045 – we Francji, Włoszech, Holandii i Szwajcarii (ryc. 6b). Tempo wzrostu (mierzone różnicą wartości miernika) między porównywanymi dwudziestoleciami spadnie tylko w kilku krajach (najbardziej w Estonii i na Cyprze), jednak w większości państw proces ten będzie się nasilał – w najwyższym stopniu w Bułgarii, Islandii i Holandii (ryc. 6c).

Współczynnik potencjalnego wsparcia

$$W_{PW} = \frac{L_{(20-64)}}{L_{(+65)}}$$

W_{PW} – współczynnik potencjalnego wsparcia,

$L_{(20-64)}$ – ludność w wieku 20–64 lat,

$L_{(+65)}$ – ludność w wieku powyżej 64 lat.

W nie tak odległej przyszłości zmienić kształtować się będzie w krajach Europy także współczynnik potencjalnego wsparcia (W_{PW}). Dla potrzeb tego opracowania jako wskaźnik przyjęto relację grupy ludności w wieku 20–64 lat (teoretycznie aktywnych zawodowo) względem populacji społeczeństwa w wieku

65 i więcej lat (teoretycznie będących na emeryturze). W skali całego kontynentu współczynnik ten będzie sukcesywnie zmniejszać, od poziomu 4,2 w 2005 r., do 3,0 w 2025 r. i do 2,2 w 2045 r. Oznacza to, że coraz mniejsza grupa wypracowywać będzie środki na utrzymanie osób w wieku poprodukcyjnym. W 2025 r. wartości te wahać się będą od 4,1 (Albania) do 2,3 (Finlandia, Niemcy) (ryc. 7b), a w 2045 r. od 2,8 (Albania) do 1,5 (Włochy) (ryc. 7c), podczas gdy w 2005 r. najwyższe wartości współczynnika sięgały nawet powyżej 6 (Albania), a najniższe nie spadły poniżej 3 (najniższe we Włoszech – 3,1) (ryc. 7a). Szczegółowa analiza dynamiki tego współczynnika wskazuje, że w latach 2005–2025 najwyższy wzrost odnotują Albania, Malta i Słowacja, a najslabszy Ukraina, Łotwa i Luksemburg (ryc. 8a). W latach 2025–2045 obszarami o najwyższej dynamice wzrostu współczynników charakteryzować się będzie Irlandia (1,5 pkt. wartości miernika) oraz Macedonia, Albania, Hiszpania, Islandia (po 1,3 pkt.), a najniższymi Finlandia (0,3 pkt.) i Szwecja (0,4 pkt.) (ryc. 8b). Oznaczać to będzie, że w zestawieniu dwóch dwudziestoleci w większości państw naszego kontynentu zaznaczy się spadek dynamiki tego parametru (mierzonej różnicą wartości w sąsiednich analizowanych przekrojach) – najwyższy na Malcie, Finlandii, Holandii i Polsce; natomiast wzrost odnotuje niewielka liczba państw, w tym najbardziej odczuwalny obejmie Białoruś, Hiszpanię i Luksemburg (ryc. 8c).

O ile współczynnik wsparcia międzypokoleniowego prezentuje sytuację bardziej o charakterze społecznym (opieka socjalna, medyczna), o tyle w prognozowaniu demograficznym miara potencjalnego wsparcia jest bardzo istotna ze względów ekonomicznych (emerytury, renty).

Na podstawie uzyskanych wartości odnośnie kształtowania się poziomu

współczynnika (indeksu) starości oraz jego zmian w kolejnych dwóch dwudziestoleciach (2005–2025, 2025–2045), a także zmienności dynamiki pomiędzy nimi, w celu syntetycznej oceny dokonano rangowania uzyskanych wartości, przyjmując za korzystne (niski poziom starości i niskie tempo zmian w tym kierunku) najmniejszą liczbę punktów, a za niekorzystne – sytuację odwrotną). Ekstremalne wartości mogły wahać się od 6 (najkorzystniej) do 240 pkt. (najmniej korzystnie) (tab. 2).

Podsumowanie

Pod względem stanu i dynamiki starzenia się społeczeństw na naszym kontynencie najkorzystniej sytuacja będzie się kształtować w Albanii, Cyprze, Czarnogórze oraz Islandii i Irlandii, a więc państw biegunowo położonych w Europie, natomiast bardzo pesymistyczne są prognozy dla takich państw jak, między innymi, Węgry, Słowenia, czy Portugalia i Włochy. Także dla Polski prognozy rysują się niezbyt optymistycznie. Zarówno wielkości przyjętych parametrów starzenia się ludności, jak i ich tendencje wskazują, że proces ten pogłębia się i jest

nieodwracalny. Dlatego należy szukać środków zaradczych w celu, jeśli nie odwrócenia, to chociaż zahamowania niekorzystnych trendów. W zakresie trendu poziomu urodzeń, co mogłoby choćby częściowo i okresowo osłabić analizowany proces, należy szukać odpowiednich mechanizmów w polityce rodzinnej i pronatalnej. W poziomie wsparcia międzypokoleniowego skutki tego zjawiska będą zależeć w dużej mierze od czynionych poszukiwań rozwiązań systemowych, które z jednej strony pozwolą zachować więzi pokoleniowe, a z drugiej strony stworzą warunki aktywnego życia osób niepełnosprawnych i godziwej egzystencji ludzi obłożnie chorych. W aspekcie ekonomicznym w kwestii zabezpieczeń świadczeń emerytalnych szuka się już dziś rozwiązań w tzw. „migracji zastępczej”, która pozwoliłaby, przynajmniej na zbliżonym poziomie, zachować relacje między liczbą zatrudnionych a emerytów. Powodzenie w złagodzeniu negatywnych skutków starzenia się ludności (przy stopniowym wydłużaniu się przeciętnej trwania życia) tkwi zatem w aktywnej polityce i szeroko pojętych działaniach w sferze społecznej i ekonomiczno-finansowej poszczególnych państw.

Literatura

- Długosz Z., 1996, *Zróżnicowanie struktury wieku ludności na świecie a metody jej klasyfikacji*, Przegląd Geograficzny, 68, z. 1–2, s. 151–165.
- Długosz Z., 2002, *Próba określenia stanu i tendencji procesu starzenia się ludności Europy w świetle wybranych mierników*, Biuletyn Geograficzny, 1, UMK, Toruń, s. 35–42.
- Długosz Z., Kurek S., 2006, *Demographic ageing in European Union countries*, [w:] T. Komornicki, K. Ł. Czapiewski (red.), *Europa XXI – Regional periphery in central and eastern Europe*, Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization, Warszawa, s. 185–198.
- Kurek S., 2001, *Wybrane metody i kierunki badania starzenia się ludności w świetle literatury problemu*, Studia Demograficzne, 1/139, s. 97–113.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Wyd. Naukowe AP w Krakowie, 201 s.
- Strzelecki Z., Ochocki A., 2001, *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku*, I Kongres Demograficzny w Polsce, Rządowa Ra-

da Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa, 159 s.

World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database (<http://esa.un.org/unpp/>).

Summary

Level and perspectives of population ageing in Europe

The aim of this article is presentation of the level and perspectives of population ageing taking into account as a starting point the year 2005 and perspectives until 2044.

Based on UN data, an ageing index in 2005 ranged from 33 in Albania to 138 in Italy. Till 2045 this index will have doubled, reaching its highest level in Germany (261) and Italy (251), though the most rapid population ageing will be recorded in Latvia, Ukraine, Estonia and Russia which will be influenced by increasing life expectancy and decrease in fertility.

In case of parent support ratio (W_{WM}), it should be stated that in more developed and wealthier countries where the level of social and medical care is high and the elderly are well provided for, while in poorer countries with less developed social infrastructure, the fact that which number of „theoretical children” will have or be able to take care of their „theoretical parents” is of great importance. In places where traditions of intergenerational families are strong, the issues of quiet evening of one’s life will be more optimistic.

The level of potential support ratio (W_{PW}) will be changeable in Europe in the near future. It means that in countries with more rapid ageing less and less

group of people will contribute to the pensions of retirees. So, if the parent support ration represents more social situation (the level of medical and social care), the potential support ratio is significant from economic aspects (pensions, allowances) and is very important while making population projections.

Based on the analysis of situation in particular countries, it can be concluded that population ageing process is unprecedented and will depend in all states, thus precautions should be taken to hamper unfavourable trends, particularly in fertility decline. In the level of parental support, the consequences of this phenomenon will largely depend on looking for system solutions, which, on one hand, allow to preserve generational ties and, on the other hand, they create conditions for active ageing of disabled persons and leading a peaceful existence of bedridden people. In economic aspect, one of solutions of preventing security systems is return migration, which would allow to maintain relations between the working and post-working population. Therefore, an active policy and widely understood actions in social and economic-financial sphere would be an underlying cause of expected success in alleviating negative consequences of ageing.

SPOŁECZNA GEOGRAFIA WSI

Marcin Wójcik*

*Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej, Uniwersytet Łódzki, ul. Kopcińskiego 31,
90-142 Łódź*

Wójcik M., 2009, Społeczna geografia wsi, *Czasopismo Geograficzne*, 80(1–2): 42–62.

Artykuł wpłynął do redakcji 2.10.2009; po recenzji zaakceptowany 27.04.2009.

Streszczenie

Artykuł zawiera teoretyczną refleksję nad przedmiotem i celami badań społecznej geografii wsi. Główne przemyślenia autora odnoszą się do sposobów i metod rozwoju geografii wsi jako dyscypliny społecznej, która wymaga nowych podejść. Powinny one wynikać z szerszego namysłu nad całym przedmiotem badań geografii człowieka. Celem artykułu jest wskazanie źródeł współczesnych słabości społecznych badań wsi w geografii, określenie głównych nurtów takich studiów w literaturze anglosaskiej oraz odniesienie ich do stanu teoretycznych i empirycznych badań wsi w polskiej geografii.

Przemiany społeczne wsi są od wielu lat przedmiotem zainteresowania środowiska geografów w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii. Umiejętność trafnej identyfikacji i interpretacji procesów społeczno-kulturowych wynika, między innymi, z zaawansowania teoretycznego geografii człowieka, które jest konsekwencją włączania w metodologię tej dyscypliny metodologii nauk społecznych. Interesującą i mało rozpoznaną przez geografów płaszczyznę badań stanowi problem przemian wiejskich zbiorowości terytorialnych pod wpływem różnorodnych czynników – endogennych (transformacja społeczno-gospodarcza) i egzogennych (globalizacja). Przestrzeń wiejska przestaje stopniowo pełnić funkcje produkcyjne, a w coraz większym zakresie realizuje potrzeby wielu różnych grup społecznych (konsumpcja). Celowym wydaje się zatem rozwijanie takich kierunków badań, które podejmują problem zaspokojenia nowych potrzeb ludzi w środowisku wsi (geografia społeczna), interpretują krajobraz kulturowy oraz identyfikują relacje człowieka ze środowiskiem społecznym i przyrodniczym (geografia kultury).

Wprowadzenie

Sformułowanie *geografia wsi* pojawiło się w Polsce stosunkowo niedawno. Wielu geografów i przedstawicieli nauk społecznych zastanawia się, jakie cele

stawia przed sobą ta dyscyplina i jaki jest przedmiot jej zainteresowań. Zaskakujący jest przy tym brak szerszej refleksji nad różnicą w użyciu pojęć *geografia wsi* i *geografia obszarów wiejskich* oraz nad określeniem relacji

* E-mail: marwoj@geo.uni.lodz.pl

pomiędzy nimi, a znaczącą niegdyś dużo „geografią rolnictwa” oraz, co najistotniejsze, pomijanie konotacji społeczno-kulturowych, które wiążą się z terminem *wieś*.

Dyskusja na temat przedmiotu i celów badań geografii wsi jest potrzebna, zwłaszcza, że istniejące już propozycje nie są jedynymi możliwymi. Próbę określenia przedmiotu zainteresowań geografii wsi podjął Bański [2002] w artykule *Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii*. Brak dalszych pogłębionych rozważań teoretycznych w geograficznych badaniach wsi może prowadzić do zaniedbań i marginalizacji tej części geografii, a nawet przejmowania jej pola przez nauki pokrewne (ekonomika rolnictwa, socjologia wsi, gospodarka przestrzenna). Intencją autora artykułu jest wskazanie źródeł współczesnych słabości społecznych badań wsi w geografii, określenie głównych nurtów takich studiów w literaturze anglosaskiej oraz odniesienie ich do stanu teoretycznych i empirycznych badań wsi w polskiej geografii. Wyrażane poglądy należy traktować jako refleksję autora nad współczesnym stanem studiów wiejskich w geografii oraz nowymi możliwościami poszerzenia zakresu badań i interpretacji ich wyników.

Przyczyny marginalizacji społecznych badań wsi w geografii

Badania wiejskie nigdy nie były eksponowanym przedmiotem badań i publikacji naukowych w geografii. Przyczyn takiego stanu jest wiele. Jedną z najważniejszych jest zależność badań wsi od problematyki studiów miejskich. Wieś jako środowisko pracy, zamieszkania czy wypoczynku jest opisywana często z perspektywy miasta, co przekłada się na bezrefleksyjne dopasowywanie jej do teorii i koncepcji naukowych zakładających pewien uniwersalizm (wynikający

z fizycznej lub/i ideologicznej przewagi środowisk miejskich) lub systemową nadrzędność (koncepcje urbanizacji, metropolizacji). Przewaga badań miejskich i ich zaawansowania teoretycznego w każdej nauce jest tak olbrzymia, że wprowadzanie i promowanie nowych ujęć wymaga wiele wysiłku w pokonaniu barier związanych w pierwszej kolejności z udowodnieniem potrzeby prowadzenia takich studiów w ramach odrębnej dziedziny.

Niejednokrotnie wyrażane są opinie, że koncepcje wsi są „nie na czasie”, nie warto zajmować się czymś, co w gospodarce ma małe znaczenie, a problemy te można opisać „przy okazji” badań obszarów metropolitalnych. Koncepcyjna zależność badaczy zajmujących się problematyką wiejską od tych, którzy prowadzą swe studia w miastach, polega głównie na tym, że geograf czy socjolog wsi nie może pominąć teorii i metodologii miasta (bo ta decyduje o głównych prądach myślowych w nauce), natomiast sytuacja odwrotna występuje powszechnie. Stąd też geografia wsi wymaga nie tylko dużej wiedzy społecznej, ekonomicznej czy historycznej, ale także orientacji w nowych trendach metodologii badań miasta jako napędzających każdą naukę społeczną.

W polskim geograficznym środowisku naukowym, podobnie jak w większości państw, ukształtowała się liczebna przewaga geografów zajmujących się miastami. W Polsce wynika to z jednej strony z atrakcyjności miast jako środowisk społeczno-gospodarczych o większej różnorodności i czytelności zachodzących zmian, z coraz większej koncentracji zasobów w miastach (metropolizacja), bliskości ośrodków władzy oraz ich lepszej dostępności komunikacyjnej. Poznanie procesów miejskich, rozpoznanie mechanizmów przekształceń społecznych i gospodarczych stało się priorytetem dyscyplin naukowych, ponieważ to miasta (obszary me-

tropolitalne) decydują o kondycji ekonomicznej państw i regionów. Marginalizacja położonych na zewnątrz metropolii przestrzeni regionalnych i sprowadzenie ich do roli usługowej względem społeczności zurbanizowanych w zakresie pewnych dóbr (funkcja rekreacyjno-turystyczna i mieszkaniowa) sprawia, że badanie zmian na peryferiach odbywa się często ściśle z programem badań miejskich jako przestrzenne przeniesienie problemu badawczego. Dotyczy to głównie wsi, które weszły w fazę postprodukcyjną, zwłaszcza w otoczeniu miast oraz w obszarach atrakcyjnych krajobrazowo. Postawa taka zakłada, że zachowania społeczne są już zunifikowane, a społeczności wiejskie można traktować jako zurbanizowane. Marginalizuje się wówczas odrębność wielu grup społecznych, a także odrębność samej wsi jako odmiennego środowiska życia, nawet jeśli znaczna liczba mieszkańców przybyła tu z miast.

Z drugiej strony przewaga ta jest konsekwencją powojennego prymatu produkcji przemysłowej (lokowanej głównie w miastach) i upatrywaniu w niej źródła modernizacji społecznej. Ideologiczne zainteresowanie produkcją przemysłową, w tym również naukowe, przekładało się na dominację takich tematów badawczych, które podporządkowane zostały gloryfikacji socjalistycznej industrializacji i urbanizacji, ukrywając jednocześnie wszelkie przejawy oporu warstwy chłopskiej wobec systemu totalitarnego. W tematyce wiejskiej wygodne stało się mówienie o rolnictwie bez rolnika, co oddzieliło czyn (działanie) od myśli. Podobną funkcję pełniła koncepcja urbanizacji wsi. W większości ówczesnych prac geograficznych, jak również współczesnych ocen, nie ma refleksji nad podstawami teoretycznymi, a tym bardziej filozoficznymi urbanizacji jako pewnej społecznej idei postępu. Urbanisci najczęściej prezentują wieś jako obszar, który podlega określonym zmia-

nom strukturalnym na wzór miejski (demograficznym, zawodowym, przestrzennym).

Bardzo rzadko dostrzega się wymiar ideologiczny, w którym opis geograficzny służył przedstawianiu wsi jako środowisk zacofanych, nienadążających za modernizacją i społeczną zmianą w masowym społeczeństwie. Kontrapunktem dla wsi było miasto – wzór rozwoju, który należało bezrefleksyjnie naśladować. Dominujące ujęcie, w postaci struktury przestrzennej opisanej grupą wskaźników demograficznych i ekonomicznych, pełniło jeszcze jedną funkcję – było narzędziem zacierającym odmienną regionalną polską wsi i jej kulturową tożsamość. Bardzo rzadko geograficzne badania urbanizacji wsi zwracały uwagę na takie przyczyny przemian krajobrazu kulturowego, jak, na przykład, zmiany w społecznych układach lokalnych i przemiany stosunków społecznych, degradację kultury ludowej czy różnicowanie stylów życia. Zdaniem Sztompki [2005] *idea postępu głęboko osadzona jest w modelu kierunkowej transformacji, w pewnej wersji progresywizmu*. Wydaje się, że w geograficznym ujęciu urbanizacji myśl ta była głęboko zakorzeniona. Socjologowie już na początku lat 90. XX w. podkreślali wielość modeli społecznego rozwoju i towarzyszące im formy wiejskich społeczności [Jones 1973, Starosta 1995] oraz krytykowali paradygmat *rozwoju przez urbanizację*. Sytuację stanu wiedzy o ówczesnej wsi doskonale przedstawiła Bukraba-Rylska [1992] pisząc: *na wieś i jej mieszkańców patrzono pod kątem widzenia określonego paradygmatu rozwoju, zgodnie z którym postęp miał się odbywać jednolinito ku zaprojektowanym z góry celom: urbanizacja, industrializacja, społeczeństwo masowe, kultura masowa. Kulturę wsi utożsamiano najczęściej z przewyciężaną na szczęście tradycyjną kulturą ludową, która miała być albo nostalgicznym wspomnieniem, albo zapleczem re-*

pertuarowym dla zespół folklorystycznych. Współczesna, autentyczna kultura wsi pozostawała obszarem słabo poznany. Gorliwie natomiast badano stan uczestnictwa w kulturze ogólnonarodowej, przede wszystkim tej rozpowszechnianej za pośrednictwem środków masowego przekazu – i w wyniku tych badań najchętniej opisywano wieś jako enklawy upośledzenia kulturowego.

W badaniach okresu socjalistycznego celowo pomijano wieś, zniechęcano do badań nad wiejską kulturą i społecznościami lokalnymi. Utrwalano jednocześnie stereotyp wsi jako miejsc społecznie i gospodarczo zdegradowanych („wiocha”), zamieszkiwanych przez klasę społeczną o niskich aspiracjach i pozostającą na marginesie przemian kultury masowej („wieśniak”). Niedoinwestowanie wsi, zaniedbania infrastrukturalne, a w konsekwencji ucieczka ludzi aktywnych i wykształconych, prowadziły do deformacji i patologii społecznych oraz gospodarczych. Zajmowanie się wsią, zwłaszcza jej negatywnym bagażem społeczno-kulturowym, uznawano nie tylko za nieciekawe, wobec atrakcyjności miast i nowego sposobu życia wszystkich, którzy woleli zapomnieć o swoich niedawnych korzeniach, ale także za niebezpieczne dla panującego wówczas systemu. Władze z jednej strony czuły zagrożenie w oporze indywidualnego rolnictwa, roli Kościoła i wspólnotowości, a z drugiej strony ukrywały rozmiar spustoszeń w materialnym i duchowym dziedzictwie kulturowym wsi oraz w gospodarce. Utrwalenie negatywnego obrazu polskiej wsi powodowało, że nawet pracownicy naukowci pochodzący ze wsi unikali tych tematów, a ci wychowani w miastach często nie rozumieli kontekstu zmian, które zachodzą na wsi. Obecnie również bardzo trudno namówić studentów do podjęcia prac z zakresu problematyki wiejskiej, co przekłada się w konsekwencji na jej „omijanie” przez tych, którzy zdecydują się na pracę na-

ukową. Trudność społecznych badań wsi polega również na dużej cierpliwości do żmudnych i czasochłonnych badań terenowych, przełamania nieufności i podejrzliwości mieszkańców oraz poznania szerokiego kontekstu historyczno-kulturowego wsi.

O charakterze studiów wiejskich w geografii po II wojnie światowej zacydował podział geografii ekonomicznej. Jej branżowa koncepcja (konferencja metodologiczna w Osieckiej) przyczyniła się do rozwoju ujęć specjalistycznych, które przypisano do subdyscyplin geograficznych (geografia rolnictwa, przemysłu, komunikacji, osadnictwa i ludności). Przyjęcie scjentyistycznego, i w dużej mierze empirycznego, modelu uprawiania geografii doprowadziło do zaniku geograficznej refleksji nad całością opisywanej rzeczywistości. Skierowanie uwagi na statystyczny opis ludności i gospodarki stało się przyczyną zaniku geograficznego namysłu nad człowiekiem i jego środowiskiem życia, nad jego społeczno-kulturowym i historycznym kontekstem. Specjalizacja i racjonalność badawcza geografii ekonomicznej zredukowała człowieka do funkcji produkcyjnej, a opis rzeczywistości do formalnego ujęcia makrostruktur i makroprocesów [Rembowska 2006]. Fragmentacja studiów wiejskich odcięła piętno na problematyce badawczej. Dominującą rolę w badaniach obszarów wiejskich odegrała geografia rolnictwa, jako część geografii ekonomicznej. Studia nad geografiami osadnictwa wiejskiego pozostały na uboczu badań i w większości przypadków łączyły się z analizami przemian demograficzno-gospodarczych jako wykładników procesów urbanizacji lub zmiany funkcjonalnej. Powojenny podział problematyki badawczej wsi pomiędzy geografiami rolnictwa oraz geografiami osadnictwa i ludności, przy scjentyistycznym modelu wyjaśniania, uniemożliwił rozwój takich podejść badawczych, które traktowałyby wieś jako całość,

a interpretacji rzeczywistości dokonywały z perspektywy ludzi osadzonych w swych środowiskach życia (geografia społeczna, geografia kultury). Wyrugowanie społeczeństwa z badań geograficznych było cechą całej powojennej geografii aż do przemian transformacyjnych lat 90. XX w., ale w geografii wsi przybrało to karykaturalną postać. Rozproszenie badań wsi z jednej strony przyczyniło się do znacznych osiągnięć w konstrukcji teorii i przyrostu wiedzy w ramach wąskich subdyscyplin, ale z drugiej strony – do zaniku refleksji nad wsią jako pewną całością, ludzkim tworem społeczno-kulturowym i terytorialnym. Granica postawiona w nauce przebiegała w rzeczywistości w poprzek gospodarskiego podwórza, gdzie oborę, chlew czy stodołę oddzielono od domów i usług, a przy tym usunięto z nich rolników, zastępując ich pojęciem funkcji i struktur.

Ideologiczne i naukowe przyczyny słabości społecznych studiów wiejskich stanowiły pewien splot okoliczności, w których znalazła się geografia człowieka po II wojnie światowej. Koncentracja geografii na produkcji i fizycznej przestrzeni, przy pominięciu społeczeństwa i jego kultury, pozostawiła w geograficznych studiach wiejskich pewną pustkę, którą nie jest łatwo zapełnić nową treścią.

Dwie tradycje studiów wiejskich w polskiej geografii

Perspektywa osadnicza

Branżowy podział geografii ukształtował różne tradycje badań wiejskich.

Ich specjalistyczne i sejentystyczne korzenie są jedną z przeszkód na drodze rozwoju społecznej geografii wsi. Pierwsza tradycja wywodzi się z geografii osadnictwa, a zainteresowania badawcze kierowano w niej na osiedle wiejskie, przede wszystkim na jego formy i funkcje. Druga tradycja ukształtowała się w obrębie geografii rolnictwa, gdzie wysiłki koncentrowały się na poznaniu przestrzennych form zagospodarowania rolniczego i produkcji¹.

Powojenna problematyka badawcza osadnictwa wiejskiego koncentrowała się wokół dwóch głównych zagadnień, to jest genezy i morfologii osadnictwa wiejskiego oraz funkcji osiedli w sieci osadnictwa wiejskiego.

Geografia historyczna osadnictwa wiejskiego skupiła się przede wszystkim na poznawaniu zależności pomiędzy historycznym rozwojem osadnictwa a warunkami przyrodniczymi, na przykład układem typów gleb, szaty roślinnej, ukształtowaniem terenu [np. Dylik 1948, Zajchowska 1953] oraz analizie morfologicznej wsi [monografie regionalne Kiełczeskiej-Zaleskiej – np. 1956, Szulc – np. 1988, 1995]. W obrębie tego kierunku badawczego powstało również dużo prac poświęconych morfologii rozłogów wiejskich [np. Gołachowski 1963, Tkocz 1971] oraz przemianom osadnictwa wiejskiego pod wpływem reform agrarnych [np. Kowalik-Bodzak 1964]. Na tym tle oryginalną problematyką badawczą wydają się studia przemian krajobrazu kulturowego autorstwa Dobrowolskiej [1948], której początki sięgają przedwojennej antropogeografii. W ujęciu geograficzno-historycznym Dobrowolska prowadziła badania nad różnymi aspektami przemian krajobrazu wiejskiego (rolniczego) w długim czasie [1958].

¹ Szerzej na ten temat różnorodności problemów badawczych w geograficznych studiach wiejskich w artykule *Geografia wsi – stare i nowe problemy badawcze*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 5, Nowe i tradycyjne koncepcje i problemy badawcze we współczesnej geografii, WSG, Bydgoszcz (w druku)

Wieś traktowana była w tych badaniach w dwojaki sposób. Po pierwsze, jako pewna *lokalizacja przestrzenna*, której wyjaśnienie odwoływało się w dużej mierze do zróżnicowania warunków przyrodniczych. Drugi sposób to spojrzenie na wieś jako *układ morfologiczny* (w którym podstawowym aspektem analizy było poszukiwanie prawidłowości w strukturze przestrzennej badanych osiedli), a stosowanie metod retrogressywnych i porównawczych prowadziło do rekonstrukcji procesu rozwoju osadniczego oraz opisu zróżnicowania regionalnego morfogenetycznych typów wsi. Geografia historyczna osadnictwa, choć nie posługiwała się charakterystyczną dla scjentyzmu analizą ilościową, dokonywała w swych badaniach podobnej redukcji człowieka, który zastąpiony został przez czynniki i procesy.

Drugi z kierunków w ramach geografii osadnictwa wiejskiego związany był z badaniami funkcjonalnymi. Jedną z najbardziej znanych prac jest studium Chilczuka [1963]. W studium tym dokonano hierarchicznego podziału wybranych osiedli wiejskich w oparciu o *kryterium centralności*, w którym za zmienne przyjęto wyposażenie wiejskich osiedli w urządzenia i instytucje. Wyniki prowadzonych badań wywołały dyskusję nad weryfikacją założeń teorii Christallera [np. Kamiński 1971, Kielczewska-Zaleska 1974]. Kolejnym etapem rozwoju myśli funkcjonalnej w osadnictwie wiejskim była ewolucja w kierunku ujęć systemowych. Pośredni etap stanowiły koncepcje układów i zespołów osadniczych [np. Zagożdżon 1964, Jakubowicz 1971]. W koncepcjach tych kategorią wyjaśniającą zróżnicowania miejsc, jako lokalizacji pewnych dóbr (zasobów), była

ich funkcja. Zagożdżon [1964] sformułował koncepcje zespołów produkcyjnych i osadniczych, czyli grup osiedli związanych funkcją nadrzędną, oraz opracował metody wydzielenia takich układów osadnictwa z sieci osadniczej. Pogłębioną analizę funkcjonalną sieci osadniczej w tej tradycji badań przeprowadził Maik [1976]. Nowatorstwo tego ujęcia polegało na wykorzystaniu w badaniach funkcji osiedli koncepcji systemowej.

Większość studiów odwołujących się do założeń funkcjonalizmu i pojęcia funkcji, jako kategorii wyjaśniającej strukturę sieci osadnictwa wiejskiego, rozumianej jako działalność (dobro) centralne lub czynnik zespołotwórczy (funkcja systemotwórcza) o konkretnej fizycznej lokalizacji, przyjmowała ekonomiczny punkt widzenia. Funkcja osiedla wiejskiego, podobnie jak w przypadku funkcji miast, traktowana jest jako czynnik rozwoju lub czynnik wyjaśniający jego pozycję w sieci (zespole, układzie, systemie) i określający relację względem innych [Maik 1976, Suliborski 2008]².

Perspektywa rolnicza

Druga tradycja studiów wiejskich wiąże się z dorobkiem geografii rolnictwa. Szybki rozwój tej dziedziny wiązał się nie tylko z powołaniem do życia, w Osiecznej, w 1955 r., geografii rolnictwa, ale w dużej mierze z organizacją i funkcjonowaniem Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN. Jak podaje Szczęsny [1996], do połowy lat 90. XX w. dorobek geografów rolnictwa zatrudnionych w PAN wyniósł prawie 1500 prac. Podstawy organizacyjne

² Na tle koncepcji funkcjonalnych sieci osadniczej oryginalne pod różnym względem były studia Dobrowolskiej i jej zespołu. Prace Dobrowolskiej [1959, 1963] zawierają oryginalne wnioski dotyczą form pozarolniczego zarobkowania przez ludność rolniczą, zasięgu wpływu przemysłu na wsie rolnicze, przemian ich struktur społecznych i gospodarczych

oraz merytoryczne zostały stworzone przez J. Kostrowickiego. Wypracowane metody oraz rezultaty badawcze silnie oddziaływały na inne krajowe ośrodki, w których geografowie zainteresowani byli studiami geograficzno-rolniczymi (Kraków, Poznań, Wrocław, Toruń), a także na badaczy z innych państw.

Problematyka badawcza geografii rolnictwa ewoluowała w ciągu ostatnich 50 lat. W pierwszych pracach z tego zakresu dominowały studia nad użytkowaniem ziemi, co tłumaczono ich poznawczym charakterem w zakresie zróżnicowania przestrzennego rolnictwa i celami planistycznymi [Szczęsny 1996]. Opracowano wówczas zasady szczegółowego i przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi [np. Kostrowicki 1959]. W następnym okresie podjęto prace nad typologią rolnictwa i strukturą przestrzenną rolnictwa Polski [np. Kostrowicki, Szczęsny 1978, Stola, Szczęsny 1982, Szczęsny 1992]. W związku z przemianami społeczno-gospodarczymi obszarów wiejskich, od połowy lat 70. XX w. w geografii rolnictwa pojawiło się zainteresowanie problemem wielofunkcyjności. Badania te rozwinęły się w Polsce na bazie koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej [Kostrowicki 1976]. Szybkie przekształcenia społeczne i gospodarcze, zachodzące po II wojnie światowej na obszarach wiejskich Polski, wymagały rozbudowy aparatu pojęciowego i metodycznego, który pozwoliłby zmiany te identyfikować, wyjaśniać ich przyczyny i przebieg oraz w odpowiedni sposób planować rozwój działalności człowieka w środowisku wiejskim. Od końca lat 70. XX. w. w badaniach obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej wykorzystywano doświadczenia oraz odwoływano się do aparatury pojęciowej wypracowanej podczas studiów nad zdjęciem użytkowania ziemi. Użytkowanie ziemi uzupełniano również innymi rodzajami wskaźników, np. wskaźnikami wyposa-

żenia obszarów wiejskich w elementy infrastruktury technicznej i społecznej oraz charakterystyką społeczno-zawodową ludności wiejskiej. Identyfikacja funkcji wiejskich za pomocą wskaźników charakteryzujących pewną powierzchnię (jednostkę odniesienia) w najszerszym ujęciu została przedstawiona przez Stole [1987, 1993]. Taki model badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich przeważa w większości studiów geograficznych podejmujących ten temat współcześnie [np. Bański, Stola 2002, Bański 2006].

W badaniach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich podkreślano powierzchniowy charakter działalności (rolnictwo, leśnictwo) oraz związek produkcji z ziemią [Bański, Stola 2002]. W przeciwieństwie do badań funkcjonalnych osiedli, w studiach nad strukturą funkcjonalną obszarów wiejskich przyjmowano różnorodny zestaw wskaźników, oparty przede wszystkim na udziałach powierzchni zajętej przez odpowiednie kategorie użytkowania przestrzeni, wielkości produkcji i zatrudnienia oraz wyposażenia infrastrukturalnego [Stola 1993].

Należy podkreślić ogromny wkład geografii rolnictwa w poznawanie przestrzennego zróżnicowania obszarów wiejskich. Geografia rolnictwa pomijała jednak wieś (jako osiedle) w swych rozważaniach. Wieś była traktowana jako pewien obszar rolniczy, którego cechy rozpatruje się z punktu widzenia produkcji bądź wyposażenia w urządzenia jej towarzyszące. Dziedzina ta nie tylko pomijała społeczeństwo, jako podmiot i kreatora zmian, ale także nie zauważała rolników jako jednostek gospodarujących w analizowanych przestrzeniach. Dominującym celem badań było wyjaśnienie struktury przestrzennej obszarów. Istnieje w tym pewne podobieństwo do badań nad urbanizacją obszarów wiejskich. Wspólnym elementem obu perspektyw badawczych był podobny

punkt widzenia celu badań. W warstwie metodycznej dążono do identyfikacji i wyjaśnienia prawidłowości w strukturze przestrzennej obszarów. Podstawowym narzędziem był statystyczny opis jednostek przestrzennych w oparciu o zbiór wskaźników diagnostycznych oraz konstrukcja typologii obszarów (np. typów rolnictwa, czy nasilenia zjawisk urbanizacyjnych), a także regionalizacja rolnictwa.

Współczesna kontynuacja tradycji studiów wiejskich

W geografii miast, od początku okresu transformacji, obserwujemy pojawianie się licznych, różnorodnych teorii i koncepcji powiązanych z rozważaniami natury teoretyczno-metodologicznej [np. Maik 1988, Chojnicki 1999, Jędrzejczyk 2001, Rembowska 2002, Lisowski 2003]. Wśród geografów zajmujących się przemianami przestrzeni wiejskich nie zauważa się ani wyraźnego zainteresowania metodologią geografii, ani kierunkami badawczymi, które w zdecydowany sposób zmieniły podejście do badania miast (geografia społeczna i humanistyczna).

W znacznej mierze do słabszego zainteresowania wsią przyczynił się charakter zmian środowisk wiejskich. Bardziej atrakcyjnym obszarem badań geograficznych okazały się miasta i ich strefy podmiejskie, w których procesy transformacji były bardziej dynamiczne, różnorodne oraz czytelne. Na tym tle wieś jawiła się jako obszar kryzysu bądź stagnacji, balast transformacji, zwłaszcza w jej wymiarze społecznym. Nowy paradygmat rozwoju, oparty na globalizacji i metropolizacji, sytuuje wieś jako miejsca (obszary) zmarginalizowane, o słabej łączności z głównymi kierunkami zmian – często określane jako *niemetropolitalne* [por. Gorzelak, Smętkowski 2005].

Po 1990 r. w geograficznych kierunkach badań wsi i rolnictwa zaszły poważne zmiany. Pierwszym zjawiskiem charakterystycznym dla tych studiów było zmniejszenie zainteresowania geografiami osadnictwa wiejskiego. Do rozwojowych kierunków w geografii osadnictwa można zaliczyć koncepcję systemów lokalnych. Źródła tej koncepcji tkwią we wcześniejszych badaniach zespołów produkcyjnych i osadniczych, a jej rozwój odbywał się poprzez konstruktywną krytykę tradycyjnego sieciowego ujęcia osadnictwa. Podstawą rozważań metodologicznych w tym zakresie był systemowy program badawczy osadnictwa i konceptualizacja systemu w kategoriach realistycznych [Maik 1988]. Teoretyczną bazą koncepcji lokalnych systemów osadniczych są koncepcje funkcjonalno-przestrzenne (aspekt materialno-techniczny jako fizyczne ramy egzystencji ludzi) oraz społeczne i społeczno-przestrzenne. Innowacyjność tego systemowego ujęcia polega przede wszystkim na *włączeniu do geograficznych badań osadniczych koncepcji społeczności lokalnych czy przestrzeni społecznej* [Maik 1993]. Podstawowym założeniem koncepcji lokalnych systemów osadniczych jest uznanie ich specyficznego charakteru, który odróżnia je od innych systemów społeczno-gospodarczych. Lokalny system osadniczy to zbiór jednostek osadniczych powiązanych funkcjonalnie w ramach życia codziennego mieszkańców. Zdaniem Maika [1993], rozszerzona koncepcja lokalnych systemów osadniczych ma trzy podstawy, tzn. szerokie ujęcie systemu osadniczego, szerokie ujęcie lokalności i nowy paradygmat teoretyczno-badawczy (od *homo oeconomicus* do *homo creator*).

Drugim kierunkiem badań osadnictwa wiejskiego w okresie transformacji są studia nad przemianami wsi pod wpływem turystyki. W najszerszym zakresie badania funkcji turystycznej ob-

szarów wiejskich prowadzono w Łodzi pod kierunkiem Liszewskiego [np. 1987, 1991]. Ze studiami nad przemianami wsi podmiejskich pod wpływem turystyki łączyły się geograficzne badania urbanizacji. W latach 90. XX w. dotyczyły one głównie problemów suburbanizacji w strefach podmiejskich [np. Kamiński 1995, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998].

W tym samym czasie znacznej ewolucji podlegały studia geograficzno-rolnicze. Ewolucja ta polegała na włączaniu w zakres badań geografów rolnictwa nowych problemów rozwoju obszarów wiejskich, takich jak, na przykład, wiejska przedsiębiorczość, alternatywne źródła dochodów ludności rolniczej, agroturystyka, infrastruktura techniczna, zagospodarowanie przestrzenne i gospodarka przestrzenna, sytuacja dochodowa gmin, fundusze strukturalne UE, sukces na obszarze wiejskim itp. Koncepcją teoretyczną, która łączy te studia specjalizacyjne, jest rozwój obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej. W swych założeniach nawiązywała ona częściowo do prac Kostrowickiego [1976] oraz Stoli [1987]. Koncepcja ta w latach 90. XX w. poszerzona została o szeroki wachlarz zjawisk, których podstawą wspólnych rozważań był nie tyle problem, co wspólny (wiejski) obszar badań [por. np. Falkowski 1993, Kamińska 2002]. Współczesne studia wiejskie w geografii stały się zbiorem luźno powiązanych ze sobą zagadnień badawczych, dla których w większości łącznikiem jest obszar (formalno-administracyjne ujęcie obszarów wiejskich), natomiast dużo rzadziej specyfika wynikająca z odmienności wsi jako pewnego środowiska społecznego.

W socjologii różnicę pomiędzy koncepcją wsi a koncepcją obszaru wiejskiego zarysowano już stosunkowo dawno [por. Górlach 2004]. Socjologiczna koncepcja wsi, wywodząca się, między innymi, z rozważań Tönnisa czy Webera, ogniskowała się wokół widzenia wsi jako

w miarę jednorodnego układu społecznego, zawodowego i przestrzennego [Turowski 1992, Górlach 2004]. Włączanie tradycyjnych społeczności wiejskich w obręb społeczeństwa masowego prowadziło do rozbicia w miarę jednolitych układów oraz ich znacznego zróżnicowania kulturowego, społeczno-zawodowego, a co za tym idzie – również i przestrzennego [Starosta 1995]. Zdaniem Górlacha [2004], pojęcie obszar wiejski narzuca i kreuje inny obraz rzeczywistości społecznej: *w odróżnieniu od wsi, w przypadku badań obszaru wiejskiego przestajemy operować pojęciem całości, a obszar jest tylko przestrzenią wyodrębnioną ze względu na pewną cechę. W socjologii przejście od badań wsi do badań obszarów wiejskich było odpowiedzią na społeczne różnicowanie wiejskich społeczności (zbiorowości). We współczesnej geografii źródłem różnicy między geografiami wsi a geografiami obszarów wiejskich jest nie tyle wzrost społeczno-gospodarczej i przestrzennej różnorodności wsi, ale przede wszystkim tradycja specjalistycznego rozwoju geografii i kształtowania się szkół naukowych. Współczesne geograficzne studia wsi charakteryzuje ogromna dysproporcja pomiędzy tradycją rolniczą i koncepcją obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej (przewaga), a badaczami, którym bliskie jest spojrzenie z perspektywy geograficzno-osadniczej. O ile wśród przedstawicieli pierwszej grupy podjęte zostały próby zdefiniowania geografii wsi [Bański 2002], to w tradycji badań osadnictwa wiejskiego trudno odnaleźć nowe propozycje.*

Bański [2002], w artykule poświęconym przedmiotowi badań i celom geografii wsi uważa, że *[...] geografia wsi to dyscyplina badająca wszelkie przejawy działalności człowieka zachodzące na obszarach wiejskich. Tak rozumiana geografia wsi będzie kompleksem wyspecjalizowanych dyscyplin geograficznych (geografia rolnictwa, geografia*

osadnictwa, geografia ludności, geografia usług, geografia transportu) badających wieś (podkreślenia M.W.). Jednocześnie autor ten twierdzi, iż w badaniach geograficznych obszary wiejskie powinny być **identyfikowane na podstawie cech obiektywnych i mierzalnych**, co pozwoli zidentyfikować **obszar wiejski jako przestrzeń**, w której działa człowiek i którą charakteryzuje stosunkowo niska gęstość zaludnienia, rozproszone stałe osadnictwo, ekstensywne zagospodarowanie ziemi (podkreślenia M.W.).

Rozbiór tej definicji wskazuje na charakterystyczny dla rolniczej tradycji studiów wiejskich sposób widzenia i identyfikacji wsi, na który składają się: (1) ujęcie przestrzenne (obszarowe) analizowanych problemów (*obszar wiejski jako przestrzeń*), (2) wyjaśnienie struktury obszaru za pomocą analizy funkcjonalnej (*działalności człowieka*); funkcja jest tu pewną cechą obszaru, (3) scjencyficzny model wyjaśniania problemów, ogniskujący się na ilościowym rozkładzie cech stanowiących o rozwoju i zróżnicowaniu struktury przestrzennej obszaru.

Odwołując się do koncepcji i modeli badań geograficznych Chojnickiego [1999] można zauważyć, że ekonomiczne spojrzenie geografii obszarów wiejskich (tradycji rolniczej) odpowiada empirycznemu modelowi orientacji scjencyficznej, dla którego charakterystyczny jest ilościowy opis rozkładu, struktury i organizacji przestrzennej. Ten sposób kreacji geograficznego obrazu wsi przekłada się również na podobne ujęcie problemów społecznych, które przedstawia się w kategoriach, na przykład, przestrzennej struktury poziomu zdrowotności, poziomu wykształcenia, bezrobocia czy infrastruktury społecznej [por. Bański, Rydz 2002].

Zdaniem autora niniejszego artykułu, w polskiej tradycji geograficznej społeczna geografia wsi wyrasta ze studiów nad wiejskim osadnictwem, w obrębie

których problematyka badawcza ewoluje od zagadnień morfologicznych i funkcjonalnych do społecznych, w tym społeczno-morfologicznych i społeczno-funkcjonalnych. Pojęcie *wieś*, jako pewien rodzaj ludzkiego zamieszkania, władania terytorium i jego przekształcania, niesie inny sens niż *obszar wiejski*. W pojęciu 'osadnictwo', w jego znaczeniu i treści wpisany jest głęboki sens społeczny, jest ono jednym ze sposobów organizacji i współtworzenia (wraz z naturą) środowiska życia, dostosowanego do ludzkich potrzeb i wyobrażeń [Suliborski 2005].

Przed wielu laty George [1959], formułując problemy badawcze geografii wsi i rolnictwa uważał, że dyscyplina ta powinna się skoncentrować na swoistych cechach życia wiejskiego. Człowiek i jego wiejskie środowisko życia, których przez bardzo długi czas nie uwzględniano w geograficznym obrazie wsi, powinni stać się ponownie centrum zainteresowań i treścią interpretacji procesów. Takie ujęcie rzeczywistości społecznej wsi może stać się podstawą odbudowy jej jako pewnej całości.

Geografia wsi w literaturze anglosaskiej

Pojawienie się dyscypliny *geografia wsi (rural geography)* na przełomie lat 70. i 80. XX w. miało wyraźny kontekst społeczny, a jednocześnie nadało naukowemu dyskursowi wyraźny charakter, którego cechą było szerokie odniesienie społeczne, o często krytycznym zabarwieniu. Nie przypadkiem dyskusja o zróżnicowaniu klasowym, dyferencjacji środowisk wiejskich i samym pojęciu *wiejskości* pojawia się w latach 80. i 90. XX w. Zmiany strukturalne, które przechodzi gospodarka i społeczeństwo, globalizacja ekonomii i kultury, wywołują szereg następstw w społecznych zachod-

waniach, wyobrażeniu i świecie wartości. To, co Harvey [2008] nazywa *restauracją porządku klasowego*, zachodzi w warunkach neoliberalizacji rynków finansowych, handlu, a także niebywalego wzrostu konsumpcjonizmu i społecznych nierówności. Wieś w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych doświadcza szybkich zmian w gospodarce, a także w relacjach społecznych, które w większym stopniu generują konflikty klasowe, patologie w życiu społecznym i fragmentację przestrzeni wsi. Geografia społeczna wsi, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, wykazywała pewną rozbieżność pomiędzy wyobrażeniem o niej, a szeregiem procesów, które szybko zmieniały jej dawny charakter.

W krajach wysoko rozwiniętych inaczej zaczęto patrzeć na przestrzeń wsi, której rosnąca różnorodność społeczna i funkcjonalna stała się interesującym tematem naukowych debat [Pacione 1984]. Geografia wsi przestała być pomijana jako subdyscyplina niszowa, a jej ranga rosła wraz z ogólnospołecznym zainteresowaniem przestrzeni wiejską i jej rolę w realizacji nowych społecznych potrzeb. Również próby opisanie zmian obserwowanych na wsi w latach 70. XX w. na podstawie cech mierzalnych i konstruowanie *wskaźników wiejskości (index of rurality)* nie dawały odpowiedzi na zasadnicze pytania dotyczące istoty zachodzących procesów [Cloke 1977].

Postproduktywizm wsi zaczął przejawiać się we wzroście jej rangi jako środowiska stałego lub czasowego zamieszkania, wypoczynku i rekreacji, a także pracy w sektorze pozarolniczym. Różnorodność ta zaczęła generować konflikty społeczne i przestrzenne oraz, przede wszystkim, rodzić pytania o kulturową tożsamość i podstawy identyfikacji mieszkańców wsi.

Społeczne ujęcie problemu rozwoju wsi w geografii w początkowym okresie badań wiązało się z koncepcją społeczności zurbanizowanej. Koncepcja ta za-

klada, że społeczności lokalne ewoluują od układów zamkniętych w kierunku układów społecznie otwartych, a czynnikiem odpowiedzialnym za tę zmianę jest dyfuzja miejskiego stylu życia. Jego rozprzestrzenianie było związane bądź z uzyskiwaniem liczebnej przewagi przez ludność migrującą z miast do wsi (przede wszystkim na obszarach wokół dużych ośrodków), bądź oddziaływaniem wzorców kultury masowej za pośrednictwem mass-mediów i innych nowych form komunikacji społecznej [Pahl 1965, Lewis, Maund 1976]. W obliczu zmniejszającego się przyrostu naturalnego, w ruchach migracyjnych upatrywano przyczyn zmienności zachowań społecznych. Migracje ludności, powiązane z cyklem życia odpowiednich grup społecznych, wskazywane były jako odpowiedzialne za destrukcję tradycyjnej kultury i włączenie społeczności wiejskich w obręb kultury masowej. Geograficzne badania z lat 60. i 70. XX w. starały się potwierdzić tezę, że urbanizacja społeczna różnicuje się przestrzennie i zależy od odległości do najbliższego miasta oraz jego wielkości [Lewis, Maund 1976], a z przestrzenną zmiennością tego zjawiska związany jest wzrost funkcjonalnej różnorodności. Wyniki tych badań wskazywały, że społeczności lokalne stanowią pewnego rodzaju continuum wiejsko-miejskie, choć studia te nie trzymały się rygorystycznych zasad pomiaru i wskazywały na różnorodność społeczno-gospodarczą miejsc, zachowań społecznych i systemu wartości.

Społeczności zurbanizowane charakteryzowały się pewnymi uniwersalnymi zachowaniami przestrzennymi, do których zaliczano, przede wszystkim, ścisły związek z miastami, wokół których powstają (codzienne migracje wahadłowe do i od miejsc pracy, nauki, usług). Uwagę zwracano również na dużą mobilność przestrzenną, wynikającą z posiadania samochodów, szczególnie traktowanie miejsca zamieszkania jako ważnego ele-

mentu pewnej identyfikacji terytorialnej oraz przywiązanie uwagi do ekologicznych (przyrodniczych) i funkcjonalnych (dostępności komunikacyjnej) wartości czerpanych ze środowiska zamieszkania [Connell 1974, Pacione 1980].

Koncepcja społeczności zurbanizowanej kładła nacisk przede wszystkim na stopień upodobnienia struktury społecznej danej grupy ludzi do struktury społecznej miasta oraz zwracała uwagę na przestrzenną lokalizację społeczności. Fizyczna odległość była podawana za zasadniczą determinantę zmienności środowisk społecznych wsi. Idea społeczności zurbanizowanej wskazuje również na pewne uwarunkowania społeczne (potrzeby społeczne) i ekonomiczne (zmiany na rynku pracy), które decydują o wytwarzaniu się grupy społecznej na obrzeżach miast (*edge, urban fringe, suburbs, metropolitan village*), odpowiednio wysoko sytuowanej pod względem majątkowym (*middle class*), o charakterystycznym stylu życia skoncentrowanym na konsumpcji, ale także pewnej harmonii życia i familijności (*ethos of village life*).

Nowe koncepcje badawcze w geografii wsi nawiązywały do wzrostu zainteresowania przestrzenią wiejską różnych grup społecznych, co doprowadziło w latach 80. i 90. XX w. do wzrostu liczby mieszkańców wsi. Zasadniczym problemem studiów geograficznych stało się poznanie motywów tych zachowań przestrzennych i wskazanie konsekwencji wrastającej różnorodności wsi. Zjawisko to w literaturze opisywane jest jako kontrurbanizacja (*counterurbanisation*), czyli pewien proces dekoncentracji w państwie lub regionie (kosztem dużych ośrodków), który prowadzi do wzrostu ludności i podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich w większej odległości od miast [Grzeszczak 1996, Boyle, Halfacree 1998].

Na przełomie lat 80. i 90. XX w. w literaturze rozwijany był problem innego

podejścia do badań wsi, w którym główny nacisk był kładziony na społeczne wyobrażenie środowiska życia. Proponowane rozwiązania odchodzą od definiowania wsi poprzez aspekt funkcjonalny. Zostaje on zastąpiony przez ujęcie normatywne, co przekłada się na odwołanie się do społecznego wyobrażenia (przedstawienia) wsi oczami jej mieszkańców czy grup decydujących o jej zmianach (*social representations*). Badania te, szczególnie w Wielkiej Brytanii, przywołują stereotyp *rural idyll*, czyli pozytywnego wartościowania wsi jako środowiska przyjaznego, zdrowego i bliskiego człowiekowi [Halfacree 1993, 1995]. Wizja wiejskiej sielanki jest wyrazem ludzkiej tęsknoty za harmonią wynikającą z kontaktu z naturą i bliskości społecznej. Ten rodzaj geograficznego ujęcia problemów wsi inspirowany jest pracami socjologów, antropologii kulturowej, ale jednocześnie nie stanowi kalki rozwiązań metodologicznych pokrewnych nauk i na nowo interpretuje geograficzne pojęcie krajobrazu wsi, a przede wszystkim lokalności.

Halfacree [1993, 1995] wskazuje dwa rodzaje definicji, które określają wieś z tego punktu widzenia. Pierwsza wywodzi się z podejścia krytycznego realizmu i utożsamia wieś z lokalną strukturą społeczną. Lokalizm jest pewnym byciem w miejscu i działaniami o charakterze lokalnym (miejscowym). Drugi rodzaj definicji konstruowany jest na bazie koncepcji opracowanych przez psychologów społecznych w ramach metodologii poststrukturalistycznej. W tym ujęciu pojęcie wsi i wiejskości odnosi się do społecznego wyobrażenia, które zidentyfikowane może być na podstawie tego, co ludzie myślą, mówią o sobie i w jaki sposób wyrażają swoje przywiązanie do przestrzeni, w której żyją [Halfacree 1993]. Wieś jest zatem pewnym wyobrażeniem środowiska geograficznego. Identyfikacja ze wsią jako określonym miejscem wynika z codziennych czyn-

ności będących podstawą związku z najbliższym otoczeniem. Identyfikacja ta odwołuje się do wspólnotowości zamieszkania lub dziejów, to znaczy wyobrażenie społeczne środowiska budowane jest na związku z określoną lokalną całością (społeczną lub/i terytorialną). Przyjęcie takiego punktu widzenia sprawia, że wieś może przybierać różne formy wyobrażeniowe, zależnie nie tylko od charakteru lokalnej struktury społecznej, ale przede wszystkim od pewnego kontekstu kulturowego, który dany jest jako akt kolektywnych doświadczeń wspólnot lokalnych, regionalnych czy narodowych [Clope i in. 1998].

Zarysowany kierunek badań zmierza do dematerializacji wsi, która ma polegać na przesunięciu środka ciężkości geograficznych badań wsi na ich społeczny aspekt. Nie oznacza to, że przestrzeń fizyczna jest w tych studiach pomijana. Istnieje ona nadal, ale jako część ludzkiego wyobrażenia o miejscu, w którym staje się jednym z elementów codziennego doświadczenia. Postproduktywizm stwarza możliwość czerpania ze środowiska wsi pozytywnych doświadczeń, spełnienia pragnień o „moim miejscu”, które łączą się z symboliką wsi jako miejsca zharmonizowanego i bezpiecznego, na co wpływ ma również społeczny stereotyp wsi, wynikający z wyidealizowanej wizji społeczno-gospodarczego rozwoju (perspektywa brytyjska). Wydaje się również, że brytyjskie czy francuskie wyobrażenie *rural idyll* są pewnym odreagowaniem i odpowiedzią na, trudne w ocenie, szybkie różnicowanie się etniczne, rasowe i klasowe dużych miast europejskich. Idealizacja obrazu wsi i ucieczka w lokalność wyraża tęsknotę za prostotą, czytelnością krajobrazu i środowiska społecznego wsi wobec złożoności procesów miejskich i homogenizacji niesionej przez globalizację i rozwój superstruktur, takich jak, na przykład, Unia Europejska.

Rozszerzanie pola zainteresowań geografii człowieka oraz różnicowanie się metodologiczne tej dyscypliny, a zwłaszcza jej *kulturowy zwrot* (*cultural turn*), wpłynęło również na charakter studiów wiejskich. Zauważono, że idylliczny obraz wsi, kreowany przez media i zakorzeniony społecznie (o wybitnie konserwatywnym przekazie), to tylko jedno z możliwych wyobrażeń i perspektyw badań wsi [Sibley 1995, Cloke, Little 1997]. Zainteresowanie geografii wsi w koncepcji *other rural* kierowane jest na problem marginalizacji i wykluczenia społecznego oraz dotyka wielu kwestii, które przeczą jej sielankowej wizji jako miejsc o pozytywnym przekazie. Występują one przeciw generalizacji społeczności lokalnych i jednostronnej kreacji środowiska wsi związanego z klasą średnią. W takim duchu wypowiada się m.in. Philo [1992], twierdząc, że geografia wsi zapomniała o innych obrazach wsi, wykluczonych i zmarginalizowanych, niedostosowanych do realiów współczesnego świata. Wieś, być może podobnie jak miasto, jest azylem dla poszukujących inności, niewidzących sensu życia w innych miejscach i społecznościach.

Debata nad moralnością i sprawiedliwością społeczną w środowisku wiejskim przyniosła zainteresowanie wiejską bezdomnością, biedą, rolą kobiet, mniejszościami etnicznymi i seksualnymi, wiejskim dzieciństwem i dewiacjami [Clope, Little 1997]. Geografia wsi nie unika dyskusji o ideologii i jej wpływie na kreowanie obrazów wiejskości przez naukę, media, politykę i samych ludzi. „Inna” geografia wsi we współczesnych badaniach ma za zadanie pokazać różnicowanie miejsc i ludzi w nich osadzonych.

Prezentacja wybranych społecznych koncepcji badawczych ukazuje różnorodność studiów wiejskich we współczesnych pracach geograficznych, zwłaszcza brytyjskich. Włączenie perspektywy kulturowej i renesans badań lokalnych

przynosi odkrycie zróżnicowanego zbioru nowych problemów badawczych. Oryginalne podejścia i metody badań społeczności lokalnych prezentowane w literaturze anglosaskiej mogą stanowić podstawę przemyśleń (konstruktywnych i krytycznych) na temat ich zastosowania w Polsce. Warunki rozwoju społeczno-gospodarczego każdego państwa, tradycje i wewnętrzne relacje, jak również regionalne odmiany geografii, są tak różne, że należy pracować nad oryginalnym sposobem metod i prezentacji przemian wsi. Zafascynowanie nowatorstwem podejść (brytyjskich, amerykańskich i innych) nie powinno się przekładać na ich kopie. Podejścia te mają odmienny kontekst historyczno-kulturowy, inną perspektywę widzenia problemu i różną tradycję rozwoju geografii (człowieka). Specyfika badań anglosaskich polega przede wszystkim na:

1. koncentracji wysiłków na powiązaniu interpretacji wyników badań wsi z teorią nauk społecznych, zwłaszcza z socjologią. Konstruowane koncepcje stanowią pewne przeniesienie rozwiązań stosowanych w geografii miast, a inspirowane są pracami z zakresu geografii moralności i jej współczesnej kontynuacji kontestującej neoliberalne zasady rozwoju gospodarczego (przykładowe inspiracje: Harvey, Gregory, Urry, Castells, Massey, Thrift). Przyjęcie takiej perspektywy sprawia, że wyjaśnienie zjawisk społeczno-przestrzennych najczęściej sprowadza się do narracji postawionego problemu z jego egzemplifikacją lub/i instytucjonalną analizą ich przyczyn;
2. wyjaśnieniu zjawisk społeczno-przestrzennych w większym stopniu odwołującego się do ich struktury niż genezy. Historia (tradycja, ścieżka rozwoju) istnieje jako pewne tło problemów, ale nie przypisuje się jej charakteru determinującego, tzn. jest raczej społecznym lub jednostkowym

wyobrażeniem przeszłości niż sekwencją zdarzeń wyznaczających okresy w czasie;

3. uznaniu przemian struktury społecznej za centralny problem badawczy. Podział klasowy społeczeństwa i relacje międzygrupowe rozpatrywane są w tradycji badawczej wywodzącej się z filozofii marksistowskiej, przez co zmienność czy rekonfiguracja społeczna postrzegana jest jako efekt napięć i konfliktów oraz dążenia do zajęcia jak najlepszej pozycji w społeczeństwie i przestrzeni. W pracach brytyjskich czy amerykańskich geografów wsi obserwuje się zatem większe zainteresowanie tożsamością grupową (klasową) niż terytorialną;
4. łączeniu skal badawczych, to znaczy problemy opisywane w skali lokalnej wyjaśniane są nie tylko w odniesieniu do czynników regionalnych czy narodowych, ale również globalnych.

Charakterystyka polskich i anglosaskich geograficznych badań wsi ukazuje duże różnice w zainteresowaniach naukowych oraz metodologii, w myśl której formułuje się problem badawczy i prezentuje wyniki prac. Polscy geografowie wsi w większym stopniu kierują zainteresowanie na analizę struktur przestrzennych czy oddziaływanie instrumentów polityki regionalnej i rolnej UE niż, przykładowo, na zmienność społeczną czy kulturową. Uniwersalizm języka statystyki, kartografii i europejskiej standaryzacji stał się dość wygodnym narzędziem opisu zjawisk w odróżnieniu od trudu odczytywania i porównywania kulturowych treści i znaczeń.

Geografia wsi, zwłaszcza brytyjska, konstruuje koncepcje zazwyczaj w odniesieniu do całości, którą stanowi społeczeństwo. Stąd też takie problemy badawcze, jak zmiany w zróżnicowaniu klasowym, konflikty interesów grupowych, wykluczenie i pozycja mniejszości, mają zawsze szerokie odniesienie do ogólnej kondycji społeczeństwa oraz

bazy instytucjonalnej rozumianej jako zespół pewnych norm, reguł decydujących o powtarzalności zachowań i reprodukcji lub zmiany społecznej, w tym również zachowań przestrzennych. W polskiej geografii, przede wszystkim w ujęciach wywodzących się z koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej, całość rozpatrywana jest z perspektywy struktury funkcjonalnej. Scjentyficzny model wyjaśniania kreuje inny obraz rzeczywistości, w którym na pierwszym planie stawia się wzajemne uzupełnienia elementów (ich współpracę), niż istniejące konflikty.

Kolejna ważna różnica to uwarunkowania historyczne i wynikające z nich inne spojrzenie na problemy tożsamości narodowej, regionalnej i lokalnej oraz tożsamości samej nauki. Społeczeństwa, jak i badacze będący ich częścią, mają często odmienną wizję roli historii w tworzeniu rzeczywistości społecznej i inną ocenę jej wpływu na współczesne procesy zmian. W polskim życiu społecznym i politycznym historia jest często fetyszem stanowiącym o złożonym uwikłaniu w ocenę minionych czasów. W geografii zjawisko to przybrało formę fetyszyzmu transformacji, która opisywana jest z różnych perspektyw badawczych, np. przyczynowej (jest przyczyną zmian), procesualnej (jest procesem zmian) czy temporalnej (jest czasem zmian) na różnych poziomach organizacji systemów społeczno-terytorialnych. Geograficzna transformacja wsi, ukazująca zmienność struktur społeczno-gospodarczych, w większym stopniu relacjonuje proces i raczej stroni się od radykalizmu oraz ujęć krytycznych. Zafascynowanie geografów transformacją odsunęło nieco w cień w latach 90. XX w. zagadnienie wpływu sfery globalnej na zmiany, choć nie jest to cecha tylko geografii [Ziółkowski 2000]. Geografia i inne nauki zajmujące się społeczeństwem w krajach postsocjalistycznych mają jednak trudniejsze zadanie,

niż badacze w krajach Europy Zachodniej. Wyjaśnienie zmian wymaga połączenia ze sobą trzech perspektyw transformacyjnych, tj. krajowej, europejskiej i globalnej. W pracach brytyjskich i amerykańskich autorów na pierwszy plan w ostatnich latach wysuwa się wiązane skali przemian lokalnych z globalnymi oddziaływaniami, które postrzega się jako czynnik zmiany w konfiguracji społecznej (klas, rynków pracy, mobilności społecznej i przestrzennej).

Historia narodów nietarganych w dużym stopniu wyniszczającymi wojnami, masowymi przesiedleniami i eksperymentami inżynierii społecznej daje inną perspektywę widzenia problemów niż w przypadku narodów broniących się przez fizyczną eksterminacją lub pozbawieniem tożsamości narodowej i regionalnej. W brytyjskiej geografii wsi uwagę zwraca się na doświadczenia historyczne, wyobrażenie budowane na pozytywnym odbiorze wiejskiej przestrzeni i krajobrazu, ale przedmiotem badań w większym stopniu czyni się tożsamość społeczną (klasową) niż terytorialną. W geografii krajów przechodzących szybkie zmiany strukturalne, budujących lub odtwarzających tożsamość, zwłaszcza na poziomie regionalnym i lokalnym, w badaniach geograficznych w pierwszej kolejności określa się stopień identyfikacji terytorialnej. Wynika to również z większej czytelności tego rodzaju tożsamości, niż w przypadku trudnej w interpretacji identyfikacji społecznej, szczególnie w okresie znacznej polaryzacji majątkowej.

Można wskazać również inne czynniki, które w znaczący sposób kształtują odmienny charakter polskich badań. Pierwszy z nich to duży udział rolnictwa w strukturze zawodowej, zwłaszcza w regionach wschodniej, południowej i środkowej Polski. W społecznej geografii wsi w Wielkiej Brytanii problemy rolników bardzo rzadko są przedmiotem badań, czego główną przyczyną jest

znikomy ich udział w strukturze społeczno-zawodowej (zależnie od źródła danych: 1–2%). W Polsce znaczny udział tego sektora gospodarki, zwłaszcza w zatrudnieniu, oraz jego trudna restrukturyzacja i związane z tym problemy w rozwoju społecznym, stanowią ważny składnik politycznej i naukowej dyskusji. Ma to również wyraźny wydźwięk historyczno-kulturowy w aspekcie wartościowania przestrzeni przez rolników.

Ziemia, jako wartość symboliczna, i powiązany z nią pewien rodzaj społeczno-terytorialnej identyfikacji, stanowi nadal ważny element waloryzacji przestrzeni. Mimo, że pozycja tej wartości w hierarchii mieszkańców wsi obniża się, nie można negować kulturowego wymiaru związku rolnik (człowiek) i ziemia. Posiadanie ziemi ma nie tylko wartość ekonomiczną, ale i emocjonalno-sentymentalną, zwłaszcza w społeczeństwie, którego urbanizacja kulturowa nie jest tak silna, a znaczna część mieszkańców miast pochodzi ze wsi lub pamięta wiejskie życie z bezpośrednich relacji rodziny. Idealizacja wsi, podobnie jak w krajach Europy Zachodniej, jest cechą społeczeństw, których rozwój wszedł w fazę postprodukcyjną. Należy jednak zauważyć, że historyczno-kulturowe podstawy tej idealizacji mogą być różne. Nie można też pomijać faktu, że w przeciwieństwie do Europy Zachodniej, polskie wyobrażenie wsi niesie więcej negatywnych elementów, które są konsekwencją cywilizacyjnych zapóźnień lub antagonizmów na linii miasto – wieś, czy szlachta – chłopci.

Kolejny czynnik kształtujący charakter badań wsi to specyfika polskiej geografii, która niezależnie od specjalizacyjnych podziałów, zachowała instytucjonalną całość. Bliskość geografów fizycznych i społeczno-ekonomicznych, jak również program studiów geograficznych obejmujących treści przyrodni-

cze, społeczne i gospodarcze, sprawia, że polskie studia wiejskie w większym stopniu obejmują elementy przyrodnicze. Duży dorobek geografii rolnictwa i ukazujące się często prace z tego zakresu dają perspektywę wiążącą przyrodnicze i pozapryrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce. Polska tradycja geografii to również często przywoływane prace z zakresu związków kształtu terytorium z przyrodniczymi podstawami [np. prace Romera, Kiełczewskiej-Zaleskiej, Piskozuba], które miały wyraźny wydźwięk patriotyczny i polityczny w okresie walki o niepodległość, zmian granic czy zagrożenia integracji terytorialnej. Geografia krajów Europy Zachodniej, które nie doświadczały takich problemów, koncentrowała się na innych aspektach historii, jakim była kolonizacja, a w ostatnich 30 latach również neokolonizm. Taka perspektywa przekłada się na inne podejście do przestrzeni wiejskiej, która była, w pewnym sensie, centrum dawnego świata potęg kolonialnych, a dziś zawiera ogromne dziedzictwo kulturowe tamtego okresu.

Geograficzne studia wiejskie w Polsce, jak również w kręgu anglosaskim, do którego najczęściej się odwołujemy, mają swoje własne tradycje ukształtowane w splocie rozmaitych uwarunkowań historyczno-kulturowych, gospodarczych i tradycji naukowej. Geografia anglosaska daje przede wszystkim wzorce umiejętności łączenia nauk społecznych z geograficznymi problemami badawczymi i nowe propozycje jakościowych metod ich prezentacji. Mimo ich niewątpliwiej atrakcyjności, powinno się do takiego ujęcia badań podchodzić z dużą ostrożnością, wynikającą z indywidualnego charakteru problemów wsi w Polsce, odmiennych ścieżek rozwoju społeczno-gospodarczego, dziedzictwa kulturowego i tradycji badań naukowych.

Podsumowanie

Wieś polska znajduje się obecnie w fazie intensywnych przeobrażeń. Niezwykłość tych procesów polega obecnie nie tylko na transformacji struktury gospodarczej wsi, ale również na zmianie społecznej przejawiającej się w różnicowaniu struktury społecznej, a co za tym idzie, także społecznych potrzeb, stylów życia (kultury lokalnej mieszkańców). Przemiany społeczno-kulturowe mają swoje konsekwencje przestrzenne. Coraz większe zróżnicowanie społeczne i gospodarcze wsi odzwierciedla się w postępującej zmianie układów przestrzennych (morfologii siedlisk i rozłogów) oraz wzroście zróżnicowania funkcjonalno-przestrzennego. Wieś polska jest środowiskiem społeczno-kulturowym bogatym w znaczenia. Społeczności wiejskie, ze względu na dotychczasowe procesy „długiego trwania” i odmiennosc genety społeczno-kulturowej, pozwalają zidentyfikować określoną historyczność środowiska społecznego. Odwołanie do pamięci i tożsamości społecznej, w tym identyfikacji terytorialnej, ukazuje ciągłość procesu zmiany społecznej, a nowe zjawiska pozwala umieścić w szerszej perspektywie historyczno-kulturowej. Przemiany społeczne wsi pod wpływem różnych czynników są od wielu lat przedmiotem zainteresowania środowiska geografów w Stanach Zjednoczonych oraz w Europie Zachodniej, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii. Powodzenie w identyfikacji i interpretacji procesów społeczno-kulturowych wynika, między innymi, z za-

awansowania teoretycznego geografii człowieka, które jest konsekwencją włączania metodologii nauk społecznych (socjologii, antropologii społecznej i politologii) w badania geograficzne. Sytuacja ta dotyczy także geografii wsi (*rural geography*), która podejmuje się analizy zjawisk społecznych w przestrzeni wiejskiej i po ponad dwudziestu latach studiów w tym zakresie może się pochwalić znacznymi osiągnięciami na polu uogólnień wyników prac i konstrukcji teorii przemian społeczno-osadniczych.

Geograficzna identyfikacja i interpretacja przemian w Polsce nie może obecnie pomijać wielu aspektów życia społecznego wsi. We współczesnych badaniach obszarów wiejskich największy nacisk kładzie się na płaszczyznę zróżnicowania funkcjonalno-gospodarczego, demograficznego czy infrastrukturalnego. Interesującą i mało rozpoznaną przez geografów płaszczyznę badań stanowi problem przemian wiejskich zbiorowości terytorialnych pod wpływem różnych czynników – endogennych (transformacja społeczno-gospodarcza) i egzogennych (globalizacja). Przestrzeń wiejska przestaje stopniowo pełnić funkcje produkcyjne, a w coraz większym zakresie realizuje potrzeby wielu różnych grup społecznych (konsumpcja). Celowym wydaje się zatem rozwijanie takich kierunków badań, które podejmują, między innymi, problem zaspokojenia potrzeb ludzi (geografia społeczna), interpretują krajobraz kulturowy oraz identyfikują relacje człowieka ze środowiskiem społecznym i przyrodniczym (geografia kultury).

Literatura

- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii*, Przegląd Geograficzny, 3, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 367–379.
Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa, 218 s.

- Bański J., Rydz E. (red.), 2002, *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, 203 s.

- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 3, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa, 111 s.
- Boyle P., Halfacree K., 1998, *Migrations into rural areas*. Theories and issues, J.Wiley and Sons, Chichester, 338 s.
- Bukraba-Rylska I., 1992, *Badanie kultury a odbudowa tożsamości wsi współczesnej*, [w:] M. Wieruszewska (red.), *Odnowa wsi. Między mitem a nadzieją*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–157.
- Chilczuk M., 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, IG PAN, Prace Geograficzne, 45, Warszawa, 155 s.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bugucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 447 s.
- Cloke P., 1977, An index of rurality for England and Wales, *Regional Studies*, 11, s. 31–46.
- Cloke P., Goodwin M., Milbourne P., 1998, *Inside looking out; Outside looking in, Different experiences of cultural competence in rural lifestyles*, [w:] P. Boyle, K. Halfacree (ed.), *Migrations into rural areas. Theories and issues*, J.Wiley and Sons, Chichester, s. 134–150.
- Cloke P., Little J., 1997, *Contested countryside culture*, Routledge, London, 304 s.
- Connell J., 1974, *The metropolitan village*, [w:] J. H. Johnson (ed.), *Suburban Growth. Geographical Processes at the Edge of the Western City*, Wiley, London, s. 77–100.
- Dobrowolska M., 1947, *Dynamika krajobrazu kulturowego*, Przegląd Geograficzny, 21, 3–4, s. 151–203.
- Dobrowolska M., 1958, *Badania nad geografią osiedli Polski południowej*, Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie, z. 8, Geografia, Kraków, s. 93–124.
- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*, Przegląd Geograficzny, 31, 1, s. 3–32.
- Dobrowolska M., 1963, *Studia nad zagadnieniem chłopo-robotników w Polsce Południowej*, Wieś Współczesna, 1, Warszawa, s. 52–61.
- Dylik J., 1948, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, ŁTN, Łódź, 88 s.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, UMK, Toruń, 202 s.
- Golachowski S., 1963, *Niektóre formy układu pól we wsiach średniowiecznych Śląska*, Sprawozdanie WTN, Ser. A., Ossolineum, Wrocław, s. 97–106.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich*. Problemy i perspektywy, WNS, Warszawa, 295 s.
- Gorzela G., Smętowski M., 2005, *Metropolia i region w gospodarce informacyjnej*, EUROREG, Scholar Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 224 s.
- Grzeszczak J., 1996, *Tendencje kontrurbanizacyjne w krajach Europy Zachodniej*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 167, 82 s.
- Halfacree K., 1993, *Locality and social representation: Space, discourse, and alternative definitions of the rural*, *Journal of Rural Studies*, 9, s. 23–37.
- Halfacree K., 1995, *Talking about rurality: Social expressed by residents of six English parishes*, *Journal of Rural Studies*, 11, s. 1–20.
- Harvey D., 2008, *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy KiP, Warszawa, 297 s.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych*

- miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, UŁ, Łódź, 202 s.
- Jakubowicz E., 1971, *Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie województwa opolskiego*, [w:] S. Golachowski (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, PWN, Opole–Wrocław, 143–176.
- Jędrzejczyk D., 2001, *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa, 143 s.
- Jones G.E., 1973, *Rural Life*, Longman, London, 134 s.
- Kamińska W. (red.), 2002, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Instytut Geografii, Akademia Świętokrzyska, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce, 294 s.
- Kamiński Z., 1971, *Próba opracowania miernika statystycznego do badań nad hierarchią funkcjonalną sieci osadniczej wiejskiego*, Miasto, 6, Warszawa, s. 18–23.
- Kamiński Z. (red.), 1995, *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, UŚ, Katowice, 247 s.
- Kielczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, IG PAN, Prace Geograficzne, 5, s. 7–178.
- Kielczewska-Zaleska M. (red.), 1974, *Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce*, Dokumentacja Geograficzna, 2, IG PAN, Warszawa, 188 s.
- Kostrowicki J., 1959, *Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 2, 128 s.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 4., Warszawa, s. 601–611.
- Kostrowicki J., Szczęsny R., 1978, *Typy rolnictwa*, Prace Geograficzne, 127, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 428–478.
- Kowalik-Bodzak D., 1964, *Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim do połowy XIX w.*, Dokumentacja Geograficzna, IG PAN, 4., s. 97–152.
- Lewis G., Maund D.J., 1976, *The urbanisation of the countryside: a framework for analysis*, Geografiska Annaler, B, 58, s. 17–27.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa, 200 s.
- Liszewski S., 1987, *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm, 3, Łódź, s. 33–54.
- Liszewski S., 1991, *Spała. Morfologia i funkcja miejscowości wypoczynkowej*, Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm, 2, Łódź, s. 5–32.
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kaliskoostrawskiego*, Seria Geografia, 11, UAM, Poznań, 113 s.
- Maik W., 1988, *Rozwój regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Seria Geografia, 37, UAM, Poznań, 134 s.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń, s. 19–28.
- Pacione M., 1980, *Differential quality of life in metropolitan village*, Transactions of the Institute of British Geographers, 5, 185–206.
- Pacione M., 1984, *Rural Geography*, Harper and Row, London, 384 s.
- Pahl R., 1965, *Urbs in rure*, Geographical Paper, 2, London School of Economics, London, 83 s.
- Philo C., 1992, *Neglected rural geographies: a review*, Journal of Rural Studies, 8, s. 193–207.
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i współczesnych nurtach badań*

- geograficznych, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 197 s.
- Rembowska K., 2006, *Człowiek w geograficznych obrazach świata. Próba rekonstrukcji*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2., Człowiek w badaniach geograficznych*, WSG, Bydgoszcz, s. 27–46.
- Sibley D., 1995, *Geographies of exclusion, Society and difference in the West*, Routledge, London–New York, 224 s.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolię. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, UŁ, Łódź, 256 s.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa, 166 s.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, IGiPZ PAN, Warszawa, 66 s.
- Stola W., Szczęsny R., 1982, *Geografia rolnictwa Polski*, WSiP, Warszawa, 159 s.
- Studia Obszarów Wiejskich*, t. 1–14, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN.
- Suliborski A., 2005, *W poszukiwaniu geograficznej tożsamości geografii osadnictwa i ludności*, [w:] S. Liszewski, W. Maik (red.), *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 107–113.
- Suliborski A., 2008, *Funkcje miast*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia Urbanistyczna*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 235–282.
- Szczęsny R., 1992, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego Polski w latach 1938–1988. Próba syntezy*, Zeszyty IGiPZ PAN, 7, 106 s.
- Szczęsny R., 1996, *Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 1956–1996*, Przegląd Geograficzny, 58, 1–2, s. 3–18.
- Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Wyd. Znak, Kraków, 321 s.
- Szulc H., 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, IGiPZ PAN, Prace Geograficzne, 149, 138 s.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 163, Wrocław, 112 s.
- Tkocz J., 1971, *Rozłogi województwa opolskiego. Studium genezy i oceny*, Instytut Śląski w Opolu, Wrocław–Opole, 170 s.
- Turowski J., 1992, *Socjologia wsi i rolnictwa*, TN KUL, Lublin, 281 s.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, Czasopismo Geograficzne, 3–4, Wrocław, s. 387–398.
- Zagożdżon A., 1966, *Zespoły osadnicze o funkcjach nierolnych jako forma urbanizacji wsi*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, Seria IV, 5, PWN, Warszawa, .
- Zajchowska S., 1953, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania XI–XX w.*, Przegląd Zachodni, 6–8, 101–141.

Summary

Social geography of the countryside

The article is a methodological reflection on the subject and aims of rural geography studies. The author's main considerations regard the methods of developing rural geography as a social discipline requiring a new approach. It should result from more extensive thinking about the whole subject of human geography. The aim of the article is to indicate the sources of the present weaknesses of rural geography studies, to define the main trends in this kind of research presented in literature written in English, as well as to refer them to the theoretical and empirical rural studies in Polish geography. Geographers in the USA and Europe, especially Great Britain, have been interested in social transformations in the countryside for many years. Successful identification and interpretation of socio-cultural processes result from

the theoretical advancement of human geography, which is a consequence of incorporating social sciences into the geographical methodology. An interesting and little recognized area of study is that of rural territorial communities, changing under the influence of various factors, both endogenic (socio-economic transformation) and exogenic (globalization). Rural space is gradually losing its production functions, increasingly catering for the needs of many social groups (consumption). It seems reasonable then to conduct studies which deal with the problem of satisfying human needs in rural environment (social geography), interpret the cultural landscape and identify the relation between man and his social and natural environment (cultural geography).

REFORMY GOSPODARCZE W CHINACH PO 1978 ROKU

Iwona Boguszyńska

Zakład Geografii Społecznej i Ekonomicznej, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

Boguszyńska I., 2009, Reformy gospodarcze w Chinach po 1978 roku, *Czasopismo Geograficzne*, 80(1–2): 63–77.

Artykuł wpłynął do redakcji 27.02.2009; po recenzji zaakceptowany 20.04.2009.

Streszczenie

W 1978 roku Chińska Republika Ludowa (ChRL) wkroczyła na drogę reform gospodarczych, mających na celu włączenie jej gospodarki w międzynarodowy system ekonomiczny i podniesienie poziomu rozwoju społeczno – gospodarczego kraju. Przedmiotem artykułu jest charakterystyka najważniejszych reform wprowadzanych w Chinach od końca lat 70. XX w., w ramach tzw. polityki „otwartych drzwi”. Reformy przeprowadzono we wszystkich dziedzinach i sferach gospodarki – rolnictwie, przemyśle, systemie finansowym, regulacjach prawnych dotyczących funkcjonowania podmiotów gospodarczych (zarówno krajowych, jak i zagranicznych). Poddano także restrukturyzacji państwowe przedsiębiorstwa oraz utworzono warunki do rozwoju sektora prywatnego. Wszystkie te przedsięwzięcia spowodowały bardzo dynamiczny i, co nawet ważniejsze, trwały wzrost gospodarczy Chin. Od 1980 r. do połowy lat 90. XX w. produkt krajowy brutto wzrastał w średniorocznym tempie na poziomie około 9%. Wzrosła również rola Państwa Środka w handlu międzynarodowym – po dwóch dekadach reform Chin zanotowały kilkunastokrotny wzrost wartości obrotów handlowych z zagranicą (przy bardzo wysokim dodatnim bilansie).

Stan chińskiej gospodarki przed rozpoczęciem reform

Sytuacja gospodarcza Chin pod koniec lat 70. XX w. była zdecydowanie niekorzystna. Przez prawie 30 lat Komunistyczna Partia Chin (KPCh) z Mao Zedongiem na czele prowadziła politykę centralnego planowania w gospodarce, w ramach której decyzje ekonomiczne podejmowane były odgórnie przez lidera partii w zupełnym oderwaniu od praw ekonomicznych. Nadrzędnym celem rzą-

dów KPCh była samowystarczalność polityczna i gospodarcza kraju, co doprowadziło do niemal całkowitej izolacji Chin od świata, zarówno w sferze dyplomatycznej jak i ekonomicznej. Pod koniec lat 70. XX w. kraj miał za sobą szereg chybionych koncepcji rozwoju, wysuwanych przez Mao Zedonga, takich jak „wielki skok”, „polityka trzech czerwonych sztandarów” i przede wszystkim „rewolucja kulturalna”. Rola partii w kształtowaniu procesów gospodarczych była dominująca: wydawała ona

plany dyrektywne dotyczące limitów zatrudnienia, wysokości płac, obrotów zyskami przedsiębiorstw, dokonywała alokacji czynników produkcji. Wszystkie te działania doprowadziły do kryzysowej sytuacji gospodarczej pod koniec lat 70. XX w., którą przedstawić można za pomocą kilku wskaźników.

W 1978 r. poziom dochodu narodowego w przeliczeniu na 1 mieszkańca Chin wynosił niecałe 230 USD. Prawie 50% produktu krajowego brutto (PKB) wytwarzał przemysł ciężki, około 27% – rolnictwo i niewiele ponad 23% – sektor usług. Dla porównania, wartość dochodu narodowego wytworzonego na 1 mieszkańca przykładowo w Japonii wynosiła 5449 USD (1979 r.). W strukturze tworzenia PKB około 32,5% przypadało na przemysł, 9,1% na budownictwo, 4,5% na rolnictwo i leśnictwo, a na pozostałe działy gospodarki narodowej prawie 54% (w tym około 7% na transport i łączność i prawie 13% na handel). Ten sam wskaźnik dla Wielkiej Brytanii wynosił 4538 USD (1978 r.) dochodu narodowego na 1 mieszkańca. Produkt krajowy brutto wytwarzany był w 30,5% przez przemysł, 5,3% przez budownictwo, 2,3% przez rolnictwo i w prawie 62% przez pozostałe działy gospodarki, w tym 7,3% przez transport i 9,4% przez handel [Rocznik...1981]. Widać zatem wyraźnie, że w krajach wysoko rozwiniętych najbardziej produktywną sferą

gospodarki była działalność usługowa, mniejsze znaczenie miał przemysł (należy zaznaczyć, że w dużym stopniu był to przemysł przetwórczy, a nie jak w przypadku Chin przemysł ciężki), a najmniejszy udział w strukturze dochodu narodowego miało rolnictwo i leśnictwo (tab. 1).

Zacofanie gospodarcze Chin w tym okresie potwierdzały także wskaźniki zatrudnienia. W 1978 r. około 73% ogółu siły roboczej ChRL pracowało w rolnictwie; w państwowych przedsiębiorstwach produkcyjnych i usługowych – niespełna 19%, w przedsiębiorstwach spółdzielczych w miastach – prawie 7%, natomiast w sektorze prywatnym w mieście – niespełna 1%. Choć trudno podać dokładnie analogiczne wskaźniki dla krajów kapitalistycznych, to jednak pewien obraz różnic między nimi a Chinami daje przytoczenie wskaźnika zatrudnienia w rolnictwie i leśnictwie, który wynosił 11% ogółu ludności czynnej zawodowo w Japonii (1979 r.) i 2,5% w Wielkiej Brytanii (1977 r.). Z pozostałych działów gospodarki największe zatrudnienie kraje te zanotowały w przemyśle (24,6% w Japonii i 30,9% w Wielkiej Brytanii) oraz w handlu (21,9% – Japonia, 15,9% – Wielka Brytania).

W wyniku intensywnie przeprowadzanych w Chinach w latach 60. XX w. procesów kolektywizacji i uspołecznia-

Tab. 1. Wybrane wskaźniki gospodarcze dla Chin, Japonii i Wielkiej Brytanii w 1978 r.

	Wartość PKB na 1 mieszkańca (USD)	Udział w tworzeniu PKB (%)		
		rolnictwo	przemysł	usługi
Chiny	230	50	27	23
Japonia*	5449	4,5	41,5	54
Wielka Brytania	4538	2,3	35,8	61,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik... 1981* [GUS 1982] oraz Starzyk [2001].

* w 1979 r.

nia różnych form własności, sektor prywatny praktycznie nie istniał. W strukturze sprzedaży detalicznej udział sektora państwowego wynosił prawie 55%, sektora spółdzielczego – nieco ponad 43%, prywatnego – 0,1%, natomiast sprzedaż przez rolnictwo wynosiła 2% (co równoznaczne jest z wyłączeniem rolnictwa z gospodarki towarowej). Podobnie przedstawiała się struktura produkcji przemysłowej, w której zdecydowanie dominował sektor państwowy – jego udział przekraczał 70%. Udział sektora spółdzielczego wynosił ponad 20%, natomiast innych form własności (w tym indywidualnej) – około 3% [Starczyk 2001].

Autonomiczny model rozwoju, panujący w ówczesnych Chinach, zdecydował o znikomym znaczeniu sfery stosunków międzynarodowych dla gospodarki kraju. Objawiało się to nieuwzględnianiem czynników zewnętrznych, na przykład handlu zagranicznego, w procesach decyzyjnych o skali krajowej i brakiem relacji między cenami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Gospodarka chińska praktycznie nie była włączona w międzynarodowy podział pracy. Cechowało ją nastawienie na samowystarczalność, czego wyrazem były, między innymi, niskie obroty handlu międzynarodowego (z przewagą importu). Napływ kapitału zagranicznego reprezentowany był praktycznie tylko przez kredyty inwestycyjne udzielane Chinom przez Związek Radziecki (ZSRR).

Pod koniec lat 70. XX w. rozpoczęto dostosowywanie gospodarki chińskiej do gospodarki światowej. Rząd uznał, że w dalszym rozwoju gospodarczym Chin dużą rolę będzie odgrywać współpraca gospodarcza z innymi krajami. Pogląd ten znalazł swój wyraz w polityce ekonomicznej państwa, którą nazwano „polityką otwartych drzwi”. Oficjalnie przyjęto tę politykę na III Plenum Komitetu Centralnego KPCh w grudniu 1978 r. Tę datę uznaje się za początek reform go-

spodarczych w Chinach. Po latach izolacji, będącej wynikiem rządów Mao i jego przekonania o szkodliwym wpływie obcych państw na Chiny, Deng Xiaoping ogłosił, że tylko za pomocą gruntownych przemian ekonomicznych i otwarcia się na świat Chiny będą w stanie generować wysoki wzrost gospodarczy, a tym samym rozpocząć zmniejszanie dystansu do państw wysoko rozwiniętych. Należy jednak zaznaczyć, że proces otwierania się na świat miał charakter stopniowy i selektywny, ponieważ dotyczył tylko części dziedzin gospodarczych i tylko niektórych regionów kraju [Bolesta 2006]. Ponadto chińska transformacja z zasady nie miała obejmować przekształceń politycznych. Uznano mianowicie, że reformy systemowe będą przebiegać powoli i tylko i wyłącznie w takim zakresie, by umożliwić zmiany w gospodarce.

Etapy reform

Przeprowadzanie procesu reform można podzielić na cztery etapy [Góralczyk 2003]. Etap pierwszy obejmuje lata 1978–1984, czyli od oficjalnego ogłoszenia nowego kursu w gospodarce do momentu, kiedy założenia reform próbowano przenieść do miast. Reformy tego okresu miały charakter wstępny, niemniej były one istotne. Obejmowały przede wszystkim reformę agrarną (zlikwidowano komuny ludowe, wprowadzono system bodźców materialnych, umożliwiono nabywanie ziemi, początkowo w dzierżawę, potem dożywotnio). Pozwoliło to na zwiększenie wydajności w produkcji rolnej.

Ponadto już w 1980 r. utworzono pięć specjalnych stref ekonomicznych na południowo-wschodnim wybrzeżu (Shenzhen, Zhuhai, Hainan i porty Xiamen oraz Shantou). Celem ich funkcjonowania było przede wszystkim przyciągnięcie zagranicznych inwestorów. Chodziło

nie tylko o pobudzenie gospodarki w tych regionach poprzez budowę fabryk i stworzenie nowych miejsc pracy dla Chińczyków, ale również o napływ i poznanie nowych technologii, sposobów zarządzania, koordynacji i organizacji pracy, stosowanych na Zachodzie. Dzięki nim spodziewano się podniesienia konkurencyjności rodzimej gospodarki oraz łatwiejszego włączenia jej do międzynarodowego podziału pracy poprzez współpracę z inwestorami z różnych państw świata. Ze względu na tanią i liczną siłę roboczą oraz tanie surowce, strefy ekonomiczne w Chinach cechowała atrakcyjność inwestycyjna podnoszona dodatkowo poprzez niskie podatki i gwarancję dużej wolności gospodarczej.

W czasie drugiego etapu (lata 1984–1989) kontynuowano i poszerzano wprowadzanie polityki „otwartych drzwi”. W 1984 r. otworzono dla zagranicznych inwestorów czternaście miast portowych: Dalian, Qinhuangdao, Tianjin, Yantai, Qingdao, Lianyungang, Nantong, Szanghaj, Ningbo, Wenzhou, Fuzhou, Kanton, Zhanjiang oraz Beihai. Utworzono w nich „gospodarcze i technologiczne strefy rozwoju”. Rok później, pięć obszarów: w ujściu rzeki Jangcy (Changjiang), w delcie Rzeki Perłowej (Zhujiang), Trójkącie Południowego Fujianu, na półwyspie Liaodong, półwyspie Shandong oraz w prowincjach Hebei i Guangxi, uzyskało status „otwartych obszarów ekonomicznych”. Razem tworzyły one „otwarty gospodarczy pas wybrzeża”. Strefy ekonomiczne zaczęły przynosić efekty pod koniec drugiego etapu wdrażania reform, w 1988 r., kiedy rozpoczęto realizowanie „planu rozwoju wybrzeża”. Produkcja uzyskiwana w strefach ekonomicznych (ze strefą Shenzhen na czele) przeznaczana była głównie na eksport. Do 2006 r. działały już 54 gospodarcze i technologiczne strefy rozwoju i 53 „strefy rozwoju nowych technologii” [Bolesta 2006].

Bardzo ważną cezurą czasową było krwawe stłumienie pokojowej demonstracji chińskich studentów na Placu Tiananmen w Pekinie w 1989 r., domagających się wprowadzenia reform politycznych i demokratyzacji sfery społecznej. Wydarzenie to stanowi koniec drugiego etapu reform.

Trzeci etap (1989–1992) cechował się spowolnieniem tempa wprowadzania reform, a nawet poważnym zastojem w tej sferze. Był on spowodowany kilkoma czynnikami, w tym tragedią na Placu Tiananmen, która nie pozostała bez echa na całym świecie, czy też pojawieniem się nieuniknionych konsekwencji wprowadzania reform, takich jak bezrobocie, korupcja, inflacja. Dało to impuls do pogłębiania podziału w kierownictwie KPCh, co było kolejnym czynnikiem utrudniającym dalsze przeprowadzanie zmian w gospodarce. Stan zastoju trwał do 1992 r., kiedy to Deng Xiaoping próbując nadać reformom nowy impuls, podróżował po południowych Chinach i używając swojego autorytetu namawiał do kontynuowania reform.

Rozpoczęto wtedy etap czwarty (1992–1997) przeprowadzania procesu reformowania chińskiej gospodarki. Działania Xiaopinga przyniosły skutek i po okresie marazmu nastąpiło przyspieszenie wprowadzania reform. W 1992 r. użyto też po raz pierwszy terminu „socjalistyczna gospodarka rynkowa”. W tym okresie dopiero zaczął napływać kapitał zagraniczny na masową skalę, nastąpiło ożywienie giełdy. Do ważnych wydarzeń, zarówno z powodów politycznych, jak i ekonomicznych, należy przejście przez Chiny suwerennych praw nad Hongkongiem od Wielkiej Brytanii (z dniem 1 lipca 1997 r.). Obszar ten już na początku XX w. bardzo dynamicznie się rozwijał pod względem gospodarczym, dlatego włączenie go do Chin, choćby w zakresie polityki międzynarodowej oraz sił zbrojnych, było dla Państwa Środka bardzo

korzystne. Rząd chiński pozostawił władzom Hongkongu szeroką autonomię w pozostałych sprawach (zwłaszcza gospodarczych) do 2047 r. Mimo to można stwierdzić, że Hongkong odegrał ważną rolę w otwieraniu się Chin na świat, ponieważ lata rozwoju pod panowaniem brytyjskim sprawiły, że Hongkong stał się niejako łącznikiem, zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, jak i kulturowej, między państwami zachodnimi a komunistycznymi Chinami.

Koniec czwartego etapu reformy oznacza pojawienie się tzw. kryzysu azjatyckiego w 1997 r. Kryzys ten spowodowany był zbyt słabym systemem bankowym większości państw azjatyckich. Z początkiem lat 90. XX w. wielu zagranicznych inwestorów intensywnie lokowało swój kapitał na rynkach azjatyckich. Banki tych krajów, szczególnie Korei Południowej, oferowały tanie kredyty na inwestycje, dzięki gwarancjom ze strony państwa. Ze względu na wiele nietrafionych inwestycji, sytuacja ta wygenerowała wysokie, krótkoterminowe zadłużenie zagraniczne gospodarek państw azjatyckich. Spowodowało to spadek zaufania zagranicznych inwestorów, którzy zaczęli wycofywać swój kapitał, co z kolei doprowadziło do osłabienia walut azjatyckich i krachu gospodarki regionu Azji Południowo-Wschodniej. Kryzys azjatycki stosunkowo słabo odbił się na gospodarce Chin, ponieważ nie zachwiał w zasadzie stabilnością chińskiego juana.

Kolejny okres reformy przyjmuje się datować do przyjęcia Chin do Światowej Organizacji Handlu (WTO) w 2001 r. Okres ten (1997–2001) cechował się dostosowywaniem chińskiej gospodarki do wymogów WTO, co wiązało się przede wszystkim z włączeniem do światowego systemu ekonomicznego.

Od roku 2001 do 2005 realizowano plan pięcioletni, w ramach którego starano się o „utrzymanie wysokiego wzrostu gospodarczego przy jednoczesnym

utrzymaniu tempa reform systemowych, utrzymanie pozytywnych wskaźników w zakresie wymiany międzynarodowej, przy jednoczesnym podnoszeniu konkurencyjności chińskiej gospodarki; tworzenie nowych miejsc pracy z naciskiem na stopniowy transfer siły roboczej z regionów nieurbanizowanych oraz o stałe zwiększanie inwestycji na edukację i oświatę” [Bolesta 2006, s. 38]. Dynamiczne przemiany, zarówno w sferze gospodarczej, jak i coraz wyraźniejsze również w sferze politycznej i społecznej, trwają nieprzerwanie do dziś.

Redefinicja roli państwa

Jednym z najważniejszych elementów posocjalistycznej transformacji jest redefinicja roli państwa. Dokonywana jest ona w ramach reform politycznych. Jednak w Chinach rządząca partia komunistyczna nie zamierzała rezygnować w pełni z kontrolowania procesów gospodarczych i ustalania kursu polityki rozwojowej kraju. Założono, że reformy polityczne przeprowadzane będą dostosowawczo do reform gospodarczych i tylko w stopniu wymaganym przez te drugie. Stopień ten jednak okazał się na tyle duży, że konieczne było przeprowadzenie reformy administracyjnej, której zakres poszerzał się wraz z coraz dynamiczniej postępującym rozwojem gospodarczym.

Reformę administracyjną zaczęto wprowadzać na początku lat 80. XX w. Miała ona cztery podstawowe zadania: oddzielenie produkcji od bezpośredniej kontroli państwa (przedsiębiorstwa uzyskały uprawnienia do podejmowania decyzji dotyczących ich funkcjonowania, np. w kwestii zarządzania zyskami, inwestowania, itp.), dopasowanie struktury organizacyjnej rządu do nowych warunków gospodarczych (obejmowało to m.in.: redukcję liczby ministerstw i spe-

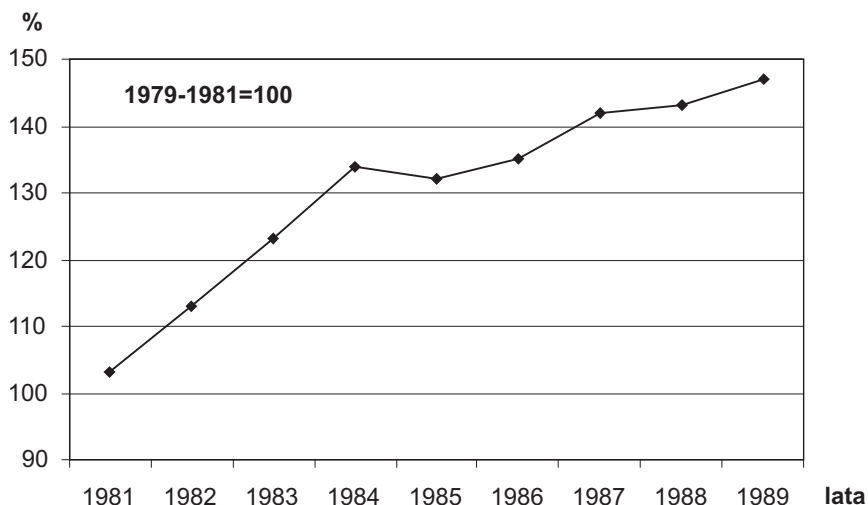
cyjnych wydziałów gospodarczych, wzmocnienie departamentów kontroli i regulacji prawnej), określenie i zdefiniowanie zakresu odpowiedzialności oraz kompetencji ministerstw i departamentów (wcześniej zdarzało się bowiem, że poszczególne jednostki instytucjonalne miały te same funkcje i zadania) oraz stworzenie mocnych podstaw prawnych dla systemu administracyjnego [Liu 2001].

Zmiany, jakie dokonywały się w gospodarce, wymuszały wprowadzanie regulacji prawnych. Redefinicja roli państwa w czasie transformacji objawiła się, między innymi, deklaracją rządu zapewniającą, że jego struktura, działania i funkcje mają odpowiadać potrzebom generowanym przez nowy ład gospodarczy. Wyrazem tego było wprowadzanie szeregu ustaw gospodarczych, zwłaszcza podczas tzw. boomu ustawowego, który miał miejsce w latach 90. XX w., czyli w czwartym etapie wprowadzania reform. W tym czasie (w latach 1994–

1997) przyjęto kilkanaście zasadniczych ustaw, nie tylko o charakterze gospodarczym, między innymi o banku narodowym, bankach handlowych, ubezpieczeniach, funduszach emerytalnych.

Do ustaw typowo gospodarczych, istotnych z punktu widzenia dokonujących się przekształceń ekonomicznych, należy zaliczyć: ustawę o zakładaniu spółek z udziałem kapitału zagranicznego (*joint ventures*, 1979 r.), ustawę o kontraktach biznesowych (1981 r.), ustawę regulującą kwestię znaków firmowych i ich przestrzegania (*trademark*, 1982 r.), ustawy dotyczące patentów (1984 r.), ochrony środowiska (1989 r.), praw autorskich (*copyright*, 1991 r.), korporacji (1993 r.), handlu zagranicznego (1994 r.), arbitrażu (1995 r.) oraz opodatkowania (VAT, 1996 r.). Skala i tempo przyjmowania tych ustaw było wynikiem starań Chin o przystąpienie do Międzynarodowej Organizacji Handlu.

Przebieg reform

Ryc. 1. Wzrost produkcji rolniczej w Chinach w latach 1981–1989. Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik...* [GUS 1987, 1991].

Fig. 1. The increase of Chinese agricultural production (1981–1989). Source: own research on the basis of *Rocznik...* [GUS 1987, 1991].

Klasyfikacja i podział reform, jakie dokonywały się w czasie transformacji, jest zadaniem problematycznym. Nie ma przyjętego jednego wzorca klasyfikacji reform dla wszystkich gospodarek transformujących się ani nawet dla samej gospodarki Chin. Na potrzeby niniejszej pracy, w celu pokazania najważniejszych zmian, jakie zaszły w gospodarce Chin w dobie transformacji, wybrane zostały te obszary gospodarki, których reformowanie miało kluczowe znaczenie dla przemian ekonomicznych w tym kraju. Efekty tych działań najbardziej reprezentatywnie odzwierciedlają charakter transformacji we wszystkich jej aspektach.

Reformy na obszarach nieurbanizowanych

Do roku 1978 warunki życia na chińskiej wsi nie zmieniły się zasadniczo od powstania Chińskiej Republiki Ludowej (1949 r.). Wynikało to z poglądów Mao Zedonga i prowadzonej przez niego polityki forsownej industrializacji kraju, wskutek której tereny wiejskie zostały zaniedbane, a ich mieszkańcy zostawieni bez opieki państwa. Stąd też potrzeba przemian agrarnych była niezwykle duża (np. w porównaniu do miast), a mieszkańcy wsi wręcz oczekiwali reform.

Zakres działań, jakimi objęto obszary nieurbanizowane, był bardzo szeroki, bowiem obejmował on nie tylko reformy, ale i plany polityki rozwojowej ustalane dla terenów wiejskich. Było to niewątpliwie przejawem zmiany stosunku władz do potrzeb i możliwości chińskiej wsi. Najważniejszą przesłanką było podniesienie poziomu produkcji rolniczej, pozwalającego na wyżywienie całej ludności Chin. Wszystkie reformy i plany rozwojowe miały umożliwić i usprawnić osiągnięcie tego celu.

Bardzo istotnymi reformami były: zlikwidowanie spółdzielni rolniczych

i możliwość przekazywania rolnikom ziemi na podstawie kontraktów dzierżawnych na 30 lat (prawo własności ziemi należało jednak do państwa), liberalizacja cen (wprowadzona w latach 80. XX w.), zlikwidowanie monopolu państwowego w zakresie nabywania i dystrybucji produktów rolnych. W ramach polityki rozwojowej wprowadzono system zakładający odpowiedzialność za wyniki produkcji ponoszonej bezpośrednio przez gospodarstwa rolne. Oznaczało to, że rolnicy zobowiązani byli odsprzedać państwu zakontraktowane ilości produktów rolnych (po cenie gwarantowanej), natomiast nadwyżki mogli sprzedawać na wolnym rynku. Wysokość dochodów zależała zatem od wysokości produkcji, dzięki czemu rolnicy zmotywowani byli do jej podnoszenia. System ten wdrażano w latach 1978–1984 (pierwszy etap wprowadzania reform) i w tym czasie wartość produkcji rolnej wzrosła o 35% [Hutchings 2001], a przeciętna roczna stopa wzrostu produkcji rolnej wynosiła 7,7%, podczas gdy, dla porównania, w latach 1952–1978 nie przekroczyła 3% [Wierzbowski 2004]. Skuteczność wprowadzonego systemu potwierdza też inny wskaźnik: wartość produkcji rolnej w 1988 r. przekroczyła 2,7 razy wartość z 1978 r. [Gao 1996]. Wzrost produkcji rolniczej w latach 1981–1989 potwierdza również analiza dynamiki tego zjawiska, która w tym czasie była bardzo wysoka (ryc. 1).

Sprawdzający się model gospodarstw rolnych zyskał uznanie i już w 1982 r. 95% gospodarstw funkcjonowało w tym systemie. Ponadto w efekcie reform pojawiły się na wsi takie formy działalności produkcyjnej (oprócz indywidualnych gospodarstw rolnych), jak nowe zrzeszenia gospodarcze i konglomeraty wiejskie. Powstawały też tzw. przedsiębiorstwa państwowo-gminne, które zajmowały się nie tylko rolnictwem, ale także rybołówstwem i przemysłem drzewnym. Ich szybki rozwój potwierdza udział

w tworzeniu PKB, który w 1985 r. wynosił około 13%, a w 1990 r. już około 30%.

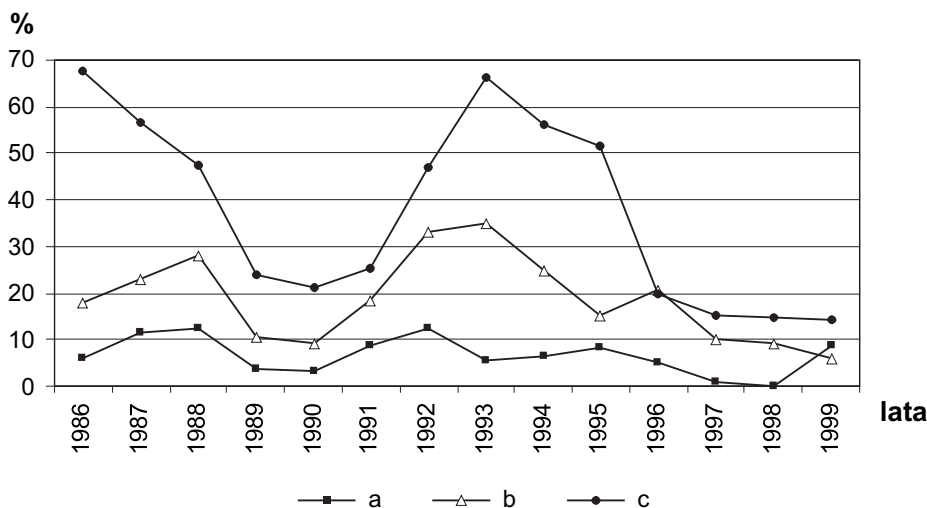
Wprowadzono także urbanizację wsi i próbę zamiany struktury zatrudnienia, co również w swym zamierzeniu miało podnieść standardy życiowe na wsi, poprzez jej ogólny rozwój społeczno-ekonomiczny. Uruchomiono lokalny przemysł, usługi, budownictwo i transport, powoli zmierzając w ten sposób do wielofunkcyjności chińskiej wsi.

Reformy industrialne

Reformy na obszarach zurbanizowanych rozpoczęto z pewnym opóźnieniem w stosunku do reform na prowincji. Wynikało to z faktu, że w miastach i na terenach uprzemysłowionych poziom życia był trochę wyższy niż na wsi. Do wprowadzenia reform industrialnych przystąpiono w 1984 r. (początek drugiego etapu

reform) Polegały one przede wszystkim na dopuszczeniu do funkcjonowania i konkutowania ze sobą firm prywatnych, państwowych i kolektywnych. Taki stan rzeczy wymuszał z kolei dopasowanie struktury i organizacji produkcji do nowych rynkowych realiów. Koniecznym stało się stworzenie regulacji prawnych i zaplecza instytucjonalnego dla sektora przedsiębiorstw. W 1988 r. weszło w życie pierwsze Prawo Przedsiębiorstw zawierające system prawodawczy (dotyczący prawa własności, bankructwa itp.). Zreformowano także system finansowy. Zmiany w funkcjonowaniu przedsiębiorstw warunkowały także zmiany w sposobie zarządzania firmami, w organizacji i koordynacji pracy.

Wszystkie te przekształcenia miały na celu stworzenie silnego i innowacyjnego sektora przemysłowego, który byłby w stanie konkurować z sektorami przemysłowymi państw świata i który

Ryc. 2. Tempo wzrostu produkcji w chińskich przedsiębiorstwach w latach 1986–1999: a – przedsiębiorstwa państwowe, b – przedsiębiorstwa kolektywne, c – inne. Źródło: opracowanie własne na podstawie Bolesta [2006, s.109].

Fig. 2. The growth rate of production in Chinese companies (1986–1999): a – state enterprises, b – collective enterprise, c – others. Source: own research on the basis of Bolesta [2006, s.109].

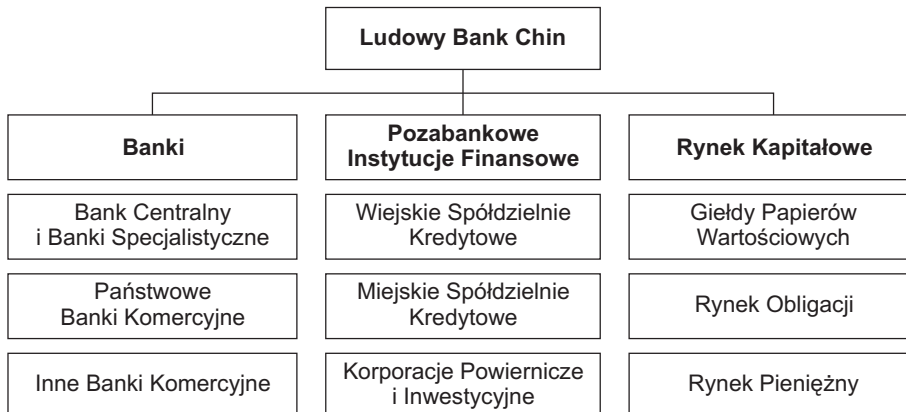
mógłby podejmować wyzwania globalnego rynku. Znotowano również korzystne tendencje w zmianie struktury rozwijanego przemysłu. Przez dziesięciolecie poprzednich rządów skupiano się głównie na przemyśle ciężkim, czyli pracochłonnym. W czasie transformacji wzrósł udział przemysłów kapitałochłonnych, co jest bardzo pożądanym zjawiskiem dla rozwoju gospodarki, z uwagi na nowoczesność takich przemysłów i ich wysoką produktywność. Modernizacja, wprowadzanie nowoczesnych technologii i podnoszenie produktywności przemysłu leżały u podstaw przeprowadzania reform industrialnych.

Bardzo ważnym aspektem chińskich reform industrialnych jest reforma przedsiębiorstw państwowych, które odgrywają istotną rolę w procesach przekształceń gospodarczych i całym funkcjonowaniu gospodarki. Ich przemiana polega głównie na umożliwieniu tym przedsiębiorstwom działania w warunkach rynkowych, czyli zwiększenia ich konkurencyjności wobec innych form własności środków produkcji. Restrukturyzacja przedsiębiorstw państwowych wynikała

również ze zmiany roli państwa w warunkach nowych reguł gry gospodarczej. Głównymi aspektami reform przedsiębiorstw państwowych były: zmiana mechanizmów zarządzania oraz odejście od roli organizacji społecznych na rzecz organizacji o charakterze komercyjnym.

W latach 50. XX w. udział przedsiębiorstw państwowych w tworzeniu PKB wynosił około 40%, a w latach 60. XX w. – już około 90% [Bolesta 2006]. Ze względu na brak konkurencji między przedsiębiorstwami, poziom, jakość oraz struktura ich produkcji dalece odbiegała od potrzeb i wymagań konsumentów. Ponadto nie generowały one wysokich zysków, a często wręcz przynosiły straty gospodarce.

Początek reform nie przyniósł regresu i zastoju w funkcjonowaniu przedsiębiorstw państwowych (jak to miało miejsce w transformacji gospodarczej państw europejskich). Ich udział w tworzeniu dochodu państwa wciąż jest istotny. Co więcej, na początku reform to właśnie przedsiębiorstwa państwowe zapewniały infrastrukturę, urządzenia, wykwalifikowaną siłę roboczą, pomoc techniczną,

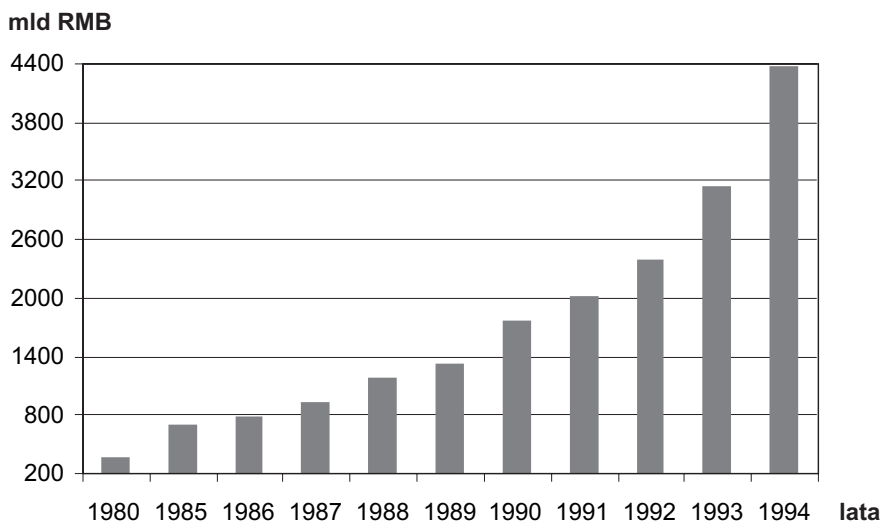

Ryc. 3. Struktura systemu finansowego Chin. Źródło: Bolesta 2006, s. 43.
Fig. 3. The structure of financial system of China. Source: Bolesta 2006, p. 43.

dyfuzję innowacji w sektorze przemysłowym. Świadczyły również usługi nie tylko dla rozwijającego się przemysłu, ale także dla tworzonych firm prywatnych, kolektywnych i zagranicznych. Dzięki temu niepaństwowe firmy mogły stosunkowo szybciej się rozwijać, ponieważ istniało środowisko, w którym mogły funkcjonować (środowisko tworzone *de facto* przez sektor państwowy, jako że żaden inny wcześniej praktycznie nie istniał). Z całą pewnością jednak rolę katalizatorów rozwoju gospodarczego przejęły firmy prywatne (w tym z kapitałem zagranicznym) oraz kolektywne. Jest to widoczne przy analizie tempa wzrostu produkcji w poszczególnych sektorach (ryc. 2). W sektorze kolektywnym oraz sektorze łącznie traktującym inne formy własności (w tym prywatne i z udziałem kapitału zagranicznego),

tempo wzrostu produkcji w latach 1986–1999 było wielokrotnie wyższe niż w sektorze państwowym, choć tendencja zmian tego tempa jest dla wszystkich wyszczególnionych sektorów podobna.

W okresie reform industrialnych w latach 80. XX w. położono nacisk na zmianę modelu zarządzania w państwowych firmach. Wprowadzono usamodzielnienie decyzyjne firm. Wiązało się ono z odsunięciem od władzy organów partyjnych. Liberalizacja decyzyjna dotyczyła takich sfer działalności firmy jak: ustalanie planu produkcji, poziomu cen, rekrutacji i zwalniania pracowników (dzięki wprowadzonemu w 1984 r. kontraktowemu systemowi zatrudniania kadr), różnicowania zarobków, ustanawiania i różnicowania nagród, doborze klientów, wyborze kooperantów, nominowania dyrektorów oraz swobody de-

Ryc. 4. Wartość Produktu Krajowego Brutto w Chinach w latach 1980–1994. Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik...* [GUS 1991, 1997].

Fig. 4. The value of Gross Domestic Product of China (1980–1994). Source: own research on the basis of *Rocznik...* [GUS 1991, 1997].

cyzji inwestycyjnych. Zredukowano odgórną alokację środków produkcji. Ustalone zostały także relacje decyzyjne wewnątrz firm, regulujące zakres kompetencji, uprawnień i obowiązków pracowników poszczególnych szczebli. Zastosowano również mechanizmy motywujące firmy do działania.

Od 1993 r. prowadzona jest restrukturyzacja przedsiębiorstw państwowych, prywatyzacja małych i średnich firm, przekształcenie części w spółki akcyjne, tworzenie konglomeratów i *joint venture* z inwestorami zagranicznymi. W kolejnych latach kontynuacja reform industrialnych w sektorze państwowym będzie polegać przede wszystkim na dalszej komercjalizacji firm państwowych i częściowej ich prywatyzacji [Bolesta 2006].

Przekształcenia systemu finansowego

Reformy systemu bankowego zapoczątkowano pod koniec lat 70. XX w. Miały one na celu przede wszystkim zapewnienie stabilizacji (w sensie makroekonomicznym) w gospodarce zdecentralizowanej. Przyspieszenie reform gospodarczych, w tym restrukturyzacji gospodarki, było uwarunkowane wprowadzeniem odpowiedniej infrastruktury finansowej i funkcjonowaniem usług finansowych.

W 1978 r. istniał system, w którym funkcjonowały trzy banki: Bank Chin, Ludowy Bank Budownictwa i Chiński Bank Rolniczy. Oprócz tego od Ministerstwa Finansów oddzielono Ludowy Bank Chin. Pełnił on w pewnym stopniu funkcję banku komercyjnego i, w bardzo ograniczonym zakresie, funkcję banku centralnego. Jednak w tym czasie instytucje te nie odgrywały znaczącej roli w gospodarce i jej rozwoju.

Bank centralny został utworzony z Ludowego Banku Chin. Zaczął w pełni sprawnie i odpowiednio działać dopiero

w 1994 r. Było to możliwe dzięki, między innymi, prawnym regulacjom, nadającym bankowi centralnemu kompetencje do zarządzania polityką monetarną oraz zwiększeniu niezależności banku. Głównym zadaniem banku centralnego było nadzorowanie systemu bankowego oraz zapewnienie stabilności chińskiej waluty (np. za pomocą stóp procentowych).

W 1994 r. utworzono także trzy banki specjalistyczne (ryc. 3): Chiński Bank Rozwoju (odpowiadający, między innymi, za państwowe pożyczki inwestycyjne), Chiński Bank Importu i Eksportu oraz Chiński Bank Rozwoju Rolnictwa (zajmujący się, między innymi, skupem i kontraktami dotyczącymi produktów rolnych oraz pomocą ubogim obszarom wiejskim). Ogólnie jednak celem ich działalności było udzielanie pożyczek w sektorze państwowym, jako że pozostałe banki poddano komercjalizacji [Kikolski 2001].

Banki zagraniczne traktowane były natomiast z rezerwą i ich wprowadzanie na chiński rynek miało miejsce dopiero pod koniec lat 80. XX w., a i to jedynie w specjalnych strefach ekonomicznych i z niepełnymi uprawnieniami. W 1987 r. otworzono pierwszy taki bank w Szanghaju (Shanghai's Bank of Communications).

Nie wszystkie przekształcenia jednak się powiodły. Zależność banków od państwa jest wciąż duża, sektor finansowy jest chroniony przed wpływami obcego kapitału (mimo istnienia kilkudziesięciu banków zagranicznych). Ponadto w 1993 r. miał miejsce kryzys systemu finansowego, spowodowany zbyt słabo rozwijanym zapleczem instytucjonalnym gospodarki, nadmierną ilością udzielonych kredytów oraz sporą liczbą inwestycji nietrafionych (nieefektywnych). Niemniej jednak w pierwszej połowie lat 90. XX w. stworzono podstawy pod rozwijanie komercyjnego systemu finansowego w Chinach.

Wyniki działań reformatorskich

Do niewątpliwych sukcesów reform gospodarczych w Chinach zaliczyć należy wzrost wartości wskaźnika PKB. Od początku lat 80. XX w. wartość PKB stale rośnie. Nie odnotowano żadnych spadków ani zastoju (ryc. 4). Średnie roczne tempo wzrostu PKB w latach 1978–1996 wynosiło około 9%. W kolejnych latach kształtowało się ono na poziomie około 8%. Jednakże wartość PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca jest stosunkowo niska.

Bardzo ważnym rezultatem reform jest wzrost wydajności pracy. Dzięki lepszym formom zarządzania i organizacji pracy, a także dzięki przyswajaniu coraz nowszych technologii, produkcja w Chinach staje się bardziej kapitało- oraz naukochłonna.

Wymiana doświadczenia w zarządzaniu produkcją oraz napływ nowych technologii do Chin były jednymi z najważniejszych osiągnięć prowadzenia polityki „otwartych drzwi”. Chiny stały się krajem otwartym dla inwestorów zagranicznych, do tego bardzo atrakcyjnym ze względu na niskie koszty pracy, ogromny rynek zbytu i możliwości rozwoju oraz preferencyjne warunki traktowania obcego kapitału.

Przejawem rosnącej współpracy z zagranicą jest także coraz wyższa wartość obrotów handlowych z państwami świata. Dynamika wzrostu tej wartości jest ogromna (w ciągu czterech lat wprowadzenia w życie polityki „otwartych drzwi” obroty handlowe wzrosły dwukrotnie, natomiast po dwóch dekadach – kilkunastokrotnie). Ponadto bilans tej wymiany jest dla Chin bardzo korzystny, ponieważ odnotowują one nadwyżkę eksportu nad importem (zwłaszcza w handlu z USA), dzięki czemu zwiększone są chińskie rezerwy walutowe.

Tak istotne zmiany gospodarcze, będące efektem transformacji, wymusiły rozwój także innych dziedzin. Aby re-

formy można było skutecznie i sprawnie wdrażać, należało zainwestować w rozbudowę ich otoczenia, czyli, między innymi, w takie sfery jak infrastruktura czy prawo gospodarcze.

Przeprowadzanie reform z całą pewnością ożywiło gospodarkę kraju, a to z kolei wymusiło bardzo korzystne zmiany praktycznie we wszystkich dziedzinach życia. Nie ma wątpliwości, że dzięki transformacji i otworzeniu się na świat, nastąpiło w Chinach polepszenie warunków życia ludności. Jednak proces transformacji niesie ze sobą także trudności i problemy, których nie sposób zupełnie uniknąć. Były nimi przede wszystkim bezrobocie oraz różnice w dochodach i tym samym poziomie życia (rozwarstwienie społeczne).

Zjawisko bezrobocia w miastach było głównie spowodowane restrukturyzacją gospodarki (zwłaszcza sfery przemysłowej) oraz nadmiernymi falami migracyjnymi ze wsi do miast. Bezrobocie strukturalne powoli w Chinach zanika (jego charakter w gospodarce transformacji posocjalistycznej jest przejściowy, jak pokazują przykłady innych państw). Jednak grupę bezrobotnych mieszkańców miast zasilali imigranci ze wsi, którzy, w nadziei na znalezienie dobrego źródła zarobków, zdecydowali się na zmianę miejsca zamieszkania. Taka sytuacja generuje problemy natury społecznej. Przy wysokim wskaźniku bezrobocia notuje się wzrost przestępczości, patologii oraz napięć i niepokojów społecznych. Między mieszkańcami miast a imigrantami ze wsi dochodziło do konfliktów, ponieważ ci pierwsi obwiniali przyjezdnych o odbieranie im miejsc pracy. Stopa bezrobocia w Chinach, według niektórych analityków, mogła kształtować się pod koniec lat 90. XX w. nawet na poziomie 20% [Bolesta 2006].

Wzrost bezrobocia i różnice w poziomie życia w poszczególnych regionach kraju dodatkowo nasilały fale migracyjne. Różnice w poziomie życia zaznacza-

ją się nie tylko między obszarami zurbanizowanymi i niezurbanizowanymi, ale także między regionami, głównie między wschodem a zachodem kraju. Wynikające z nich migracje miały zatem dwójaki charakter: migrowali przede wszystkim mieszkańcy wsi do miast oraz mieszkańcy zacofanych, biednych rejonów centralnych i zachodnich do lepiej rozwiniętych regionów wschodnich. Obecnie w tzw. „wędrówce ludów” prawdopodobnie bierze udział około 120 mln ludzi (niektórzy badacze szacują tę wartość nawet na 150 mln ludzi). Tak ogromna skala zjawiska wymaga odgórznej kontroli. Dokonuje się tzw. realokacji migrantów, w wyniku czego kierowani są oni na obszary niezurbanizowane, rozwijające się, potrzebujące napływu siły roboczej.

Zróźnicowanie w poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego wsi i miast oraz prowincji wschodnich i zachodnich jest bardzo niekorzystnym zjawiskiem. Wyrównywanie tego poziomu musi stać się jednym z najpoważniejszych działań rządu. Dochód narodowy Chin w skali roku jest wysoki, ale prawdziwą miarą gospodarki wysoko rozwiniętej jest możliwie jak najbardziej równomierny udział wszystkich mieszkańców w tym dochodzie. W przypadku Chin rozwarstwienie społeczne i regionalne jest bardzo wysokie. Jak podaje raport o rozwoju społecznym 2007/2008 [*Human Development Report 2007/2008*], publikowany przez agendę Organizacji Narodów Zjednoczonych UNDP (*United Nations Development Programme*), 20% najbogatszych Chińczyków konsumuje połowę dóbr wytwarzanych w całym kraju, podczas gdy 20% najbiedniejszych Chińczyków uczestniczy w najwyżej 5% konsumpcji krajowej.

Oprócz bezrobocia, różnic w dochodach ludności, czy niekontrolowanej do końca fali migracji, skutkiem ubocznym przeprowadzania transformacji jest także korupcja, w tym głównie urzędników

państwowych. Wynika ona z tego, że po otwarciu gospodarki na kapitał zagraniczny, przepisy regulujące działalność gospodarczą, zwłaszcza inwestorów zagranicznych, nie zostały do końca jasno określone.

Szybki wzrost gospodarczy pociągnął za sobą także poważne problemy w sferze degradacji środowiska przyrodniczego. Przyczyną było nie tylko gwałtowne ożywienie aktywności ekonomicznej na terenie kraju, ale również postępująca liberalizacja prawa gospodarczego. Rozwój ekonomiczny kraju został przedłożony nad interesy środowiska. To bardzo typowy dylemat cechujący gospodarki państw rozwijających się.

Z najpoważniejszymi problemami związanymi ze skażeniem środowiska naturalnego borykają się przede wszystkim rejony Chin północno-wschodnich oraz centralnych. Największym zagrożeniem są: skażenie powietrza związkami węgla, głównie CO₂ (gospodarka energetyczna Chin wciąż opiera się w 70% na węglu), związkami siarki oraz metalami ciężkimi, występowanie kwaśnych deszczy, wzmożonej erozji gleby, deforestacji oraz skażenia wód. Erozja gleby przyczynia się do zmniejszenia powierzchni gruntów rolnych i pogorszenia ich jakości. Problemem jest też pustynnienie terenów. Skażenie wody powoduje coraz trudniejszy dostęp do wody pitnej. Użytkowanie jej do innych celów także jest ograniczone: 85% wód rzecznych płynących przez miasta nie nadaje się nawet do użytku przemysłowego. Ponadto rzeki, zwłaszcza na północy kraju, wysychają, głównie za sprawą nadmiernego zużycia wody oraz zbyt dużej ilości tam rzecznych.

Pod koniec pierwszej dekady XXI w. Chiny mają za sobą 30 lat przemian gospodarczych. Od końca lat 70. i przez całe lata 80. XX w. w chińskiej gospodarce wprowadzano reformy, mające na celu przyspieszenie rozwoju gospodarczego kraju. Na skutki przekształceń go-

spodarczych nie trzeba było długo czekać i już po kilku latach widoczny był wysoki wzrost gospodarczy osiągnięty przez Chiny. Był on nie tylko wysoki, ale przede wszystkim trwały. W latach 1978–2002 średni roczny wzrost PKB utrzymywał się na poziomie około 9,4%, a PKB na 1 mieszkańca na poziomie około 8,1%. Zatem w 2002 r. wartość

PKB była ponad 8 razy (dokładnie 8,6) większa od wartości w 1978 r. Analogicznie, wartość PKB na 1 mieszkańca wzrosła ponad 6 razy (6,4) w ciągu 24 lat reform [Wierzbowski 2004]. Wzrost gospodarczy Chin jest obecnie uważany za najszybszy i najbardziej trwały na świecie.

Literatura

- Bolesta A., 2006, *Chiny w okresie transformacji*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa, 165 s.
- Gao Sh., 1996, *China's economic reform*, St. Martin's Press, New York; Macmillan Press, London, 267 s.
- Góralczyk B., 2003, *Chińskie reformy*, [w:] Iwańczuk K., Ziętek A. (red.), *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin, s. 35–50.
- Human Development Report 2007/2008*, United Nations Development Programme (<http://www.undp.org/>).
- Hutchings G., 2000, *Modern China: A Companion to a Rising Power*, Penguin Books, London, 530 s.
- Kikolski B., 2001, *Przekształcenia gospodarki finansowej*, [w:] Tomala K. (red.), *Chiny: przemiany państwa i społeczeństwa w okresie reform 1978–2000*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk Wydawnictwo Trio, Warszawa s. 193–210.
- Liu M., 2001, *Administrative Reform in China and Its Impact on the Policy* – *making Process and Economic Development after Mao: Reinventing Chinese Government*, Edwin Mellen Press, Lewiston, N.Y., 247 s.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1981, 1982*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1987, 1987*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1991, 1991*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1997, 1997*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Starzyk K., 2001, *Przemiany gospodarcze w procesie reform*, [w:] Tomala K. (red.), *Chiny: przemiany państwa i społeczeństwa w okresie reform 1978–2000*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 173–191.
- Wierzbowski J., 2004, *Co wnosi model chiński – diagnoza i perspektywy*, Polska 2000 Plus, nr 2, s. 35–54.

Summary

Economic reforms in China after 1978

At present China is one of the fastest developing countries in the world. Due

to very high (in the range of 10%) and, more importantly (continuous since

1980) economic growth, its role in the international economic system is considerable today and it is still growing. This is an effect of economic reforms which were first introduced in 1978 by Deng Xiaoping. For 30 years China has been consequently implementing the policy of "open doors" in the economy, basing its development on economic cooperation with other countries. The process of economic transformation resulted in the country's undoubted success in the economic area. Life quality improved, people are becoming rich, and the economy is developing. Naturally, transformation has also its negative aspects, the so-called side effects, such as degradation of environment, social inequalities, unemployment, uncontrolled migrations of Chinese population or corruption. The problematic issues regarding the present situation of China include also the country's political system, which has not changed with the progressing economic liberalization of the country.

The purpose of the present work is to present the process of the Chinese reforms which has led to the present situation in the world. The description of the character of the reforms and their effects allows one to assess their significance for China itself and for the world. The work describes the course of economic transformation in China starting from 1978 in particular economic sectors. It describes the changing role of the state in shaping economic development of the country and presents the effects of the introduced reforms.

Having analyzed the economic development of China, both in internal and global aspect, one can be certain that the decision undertaken by the Communist Party of China, specifically by Deng Xiaoping, about economic liberalization and on conditioning further development of Chinese economy on the international cooperation, was the decision of key importance for the development of China and the whole world.

POTENCJAŁ WŁASNY ORAZ SZACOWANIE PARAMETRÓW MODELU DOSTĘPNOŚCI WEWNĘTRZNEJ NA PRZYKŁADZIE WARSZAWY

Piotr Rosik

*Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk,
00-818 Warszawa ul. Twarda 51/55*

Rosik P., 2009, Potencjał własny oraz szacowanie parametrów modelu dostępności wewnętrznej na przykładzie Warszawy, *Czasopismo Geograficzne*, 80 (1–2): 78–95.

Artykuł wpłynął do redakcji 17.08.2009; po recenzji zaakceptowany 27.04.2009

Streszczenie

Artykuł dotyczy szacowania dostępności transportowej ze szczególnym uwzględnieniem potencjału własnego (dostępności wewnętrznej) jako istotnego komponentu dostępności potencjalnej. Przedstawiono autorskie badania potencjału własnego Warszawy i jej najbliższych okolic (w promieniu 20 km od centrum Warszawy) w podziale na osiem stref. Badania przeprowadzono w dwóch wariantach: pierwszy, dla równomiernej gęstości zaludnienia oraz drugi, dla rzeczywistej gęstości zaludnienia, w strefach według danych dotyczących liczby mieszkańców w rejonach statystycznych w 2007 r. Rezultaty pokazano dla różnych wysokości poszczególnych parametrów oraz zmiennych w modelu. Wskazano udział potencjału własnego w potencjale ogółem w kontekście zmieniających się warunków, takich jak: poziom podziału terytorialnego, masa własna regionu, masa regionów sąsiednich, wrażliwość podróżującego na wydłużanie się odległości czasowej podróży, przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej w relacji do promienia regionu.

Wprowadzenie

W geografii transportu dostępność (*accessibility*) pełni niezwykle istotną rolę. Jest ona zarówno determinantą lokalizacji przedsiębiorstw, jak i rozwoju osadnictwa. Według jednej z definicji, dostępność może być rozumiana jako „potencjalna możliwość zajścia interakcji” [Hansen 1959]. Spośród metod badania dostępności transportowej można wymienić: dostępność mierzoną za pomocą wskaźników wyposażenia infrastrukturalnego danego obszaru, dostępność mierzoną odległością (fizyczną,

czasową lub ekonomiczną) do zbioru określonych celów podróży, dostępność mierzona zasięgiem izochron (tzw. dostępność dzienną), dostępność potencjalną (obliczaną za pomocą modeli potencjału i grawitacji), dostępność mierzoną w geografii czasoprzestrzeni oraz dostępność mierzoną maksymalizacją użyteczności [Komornicki i in. 2010].

W niniejszym opracowaniu nacisk położono na wskaźniki dostępności potencjalnej. Wskaźniki te, znane geografom od czasów drugiej wojny światowej, zostały początkowo zastosowane w celu uchwycenia potencjału rynkowego (eko-

nomicznego) w analizie lokalizacji [Harris 1954]. W późniejszych dekadach dostępność potencjalna stała się zdecydowanie najczęściej wykorzystywaną w badaniach empirycznych metodą szacowania dostępności. Do ekonomistów i geografów, którzy, spopularyzowali ideę dostępności potencjalnej, głównie w latach dziewięćdziesiątych XX w., należą m.in. Spiekermann i Wegener [1996] oraz Bröcker [1989] w Niemczech, Bruinsma i Rietveld [1998] w Holandii, Gutiérrez, Conzález i Gómez [1996] w Hiszpanii, Vickerman [1974], Linneker i Spence [1992] w Wielkiej Brytanii, czy też Erlandsson i Lindell [1993] w Szwecji. W Polsce dostępnością transportową zajmowali się przede wszystkim geografowie, m.in.: Warakomska [1992], Taylor [1999], Ratajczak [1999] oraz Guzik [2003]. Potencjał jako metoda stosowana w geografii społeczno-ekonomicznej był natomiast tematem analiz m.in. Chojnickiego [1966], Czyż [2002] i Ratajczaka [1999]. Szereg opracowań dotyczących dostępności transportowej powstało również w ostatnich dwóch latach w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie. Są to między innymi opracowania wykonywane na potrzeby planowania sieci lotnisk regionalnych [Komornicki, Śleszyński 2009], nowej Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju [Komornicki i in. 2008] oraz szacowania efektów rozbudowy infrastruktury transportu poprzez konstrukcję wskaźnika międzygałęziowej dostępności transportowej Polski [Komornicki i in. 2010].

Celem artykułu jest wskazanie na potrzebę szacowania potencjału własnego (dostępności wewnętrznej) w badaniach dostępności potencjalnej oraz przedsta-

wienie, po raz pierwszy w formie pisemnej, alternatywnych sposobów obliczania tegoż potencjału, na podstawie literatury przedmiotu oraz autorskich badań empirycznych na przykładzie Warszawy. Jednym z podstawowych zagadnień poruszonych w artykule jest również problem właściwej kalibracji modelu dostępności oraz wskazanie potencjalnych rozwiązań dla podejmowanych w IGiPZ PAN w najbliższych latach badań empirycznych związanych z szacowaniem międzynarodowej dostępności transportowej w Polsce.

Funkcja oporu przestrzeni w badaniach dostępności potencjalnej

Wskaźniki dostępności potencjalnej opierają się na założeniu, że atrakcyjność celu podróży wzrasta wraz z jego masą (komponent użytkowania przestrzeni) i maleje w miarę wydłużania się odległości czasowej lub ekonomicznej (komponent transportowy). Powiązanie między komponentem użytkowania przestrzeni a komponentem transportowym na poziomie regionalnym¹ sprowadza się do wzoru [Schürmann, Talaat 2000]:

$$D_i = \sum_j f_1(M_j) f_2(c_{ij}) \quad (1)$$

gdzie:

D_i – dostępność transportowa regionu i ,

$f_1(M_j)$ – komponent użytkowania przestrzeni (funkcja atrakcyjności celu podróży),

M_j – masa dostępna w regionie j ,

$f_2(c_{ij})$ – komponent transportowy (funkcja oporu przestrzeni),

¹ W rozważaniach natury teoretycznej termin region odnosi się do każdej jednostki odniesienia przestrzennego lub też rejonu komunikacyjnego niezależnie od poziomu podziału terytorialnego. Innymi słowy nie należy utożsamiać terminu region stosowanego w niniejszym artykule z poziomem regionu w sensie NUTS 1.

c_{ij} – łączna odległość czasowa (czas) lub ekonomiczna (koszt) związana z podróżą z regionu i do regionu j .

W zależności od motywacji i celu podróży (funkcja atrakcyjności celu podróży) jako masę można rozumieć: liczbę ludności, dochód, wielkość powierzchni handlowej, liczbę lekarzy rodzinnych, liczbę szkół wyższych itd. Natomiast dla funkcji oporu przestrzeni stosuje się różne formy funkcyjne, w zależności od gałęzi transportu, rodzaju transportu (pasażerski lub towarowy), motywacji podróży (dojazdy do pracy, cele rekreacyjne, turystyczne, dojazdy na zakupy, podróże biznesowe) oraz charakterystyki użytkownika sieci transportowej (jego wieku, dochodu, wykształcenia). Do najczęściej stosowanych form funkcyjnych należą: funkcja potęgowa, wykładnicza, rozkładu normalnego Gaussa oraz logistyczna (sigmoidalna). Zakładając najczęściej stosowaną w badaniach funkcję wykładniczą eksponens (funkcję wykładniczą o podstawie logarytmu naturalnego), wskaźnik dostępności potencjalnej przyjmuje postać:

$$D_i = \sum_j M_j \exp(-\beta c_{ij}) \quad (2)$$

gdzie:

β (*beta*) – wrażliwość użytkownika sieci na wzrost czasowej lub ekonomicznej odległości podróży.

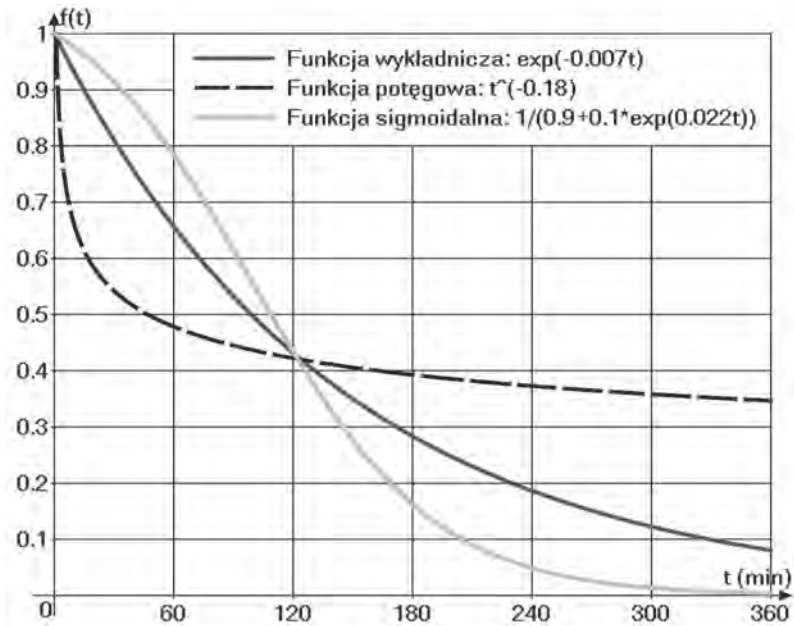
Dyskusja na temat kształtu funkcji oporu przestrzeni oraz wysokości parametru *beta* jest charakterystyczna dla wielu opracowań z zakresu geografii transportu [Geurs, Ritsema van Eck 2001]. Wysokość parametru *beta* różni się w zależności od rodzaju transportu oraz motywacji podróży. W badaniach ESPON, bazujących na opracowaniach Spiekermanna i Wegenera [2007] dla podróży długodystansowych, wybrano przykładowo funkcję wykładniczą z parametrem *beta* rzędu 0,005. W opraco-

waniach szwedzkich (relatywnie dłuższe odległości podróży) przyjęto natomiast parametr *beta* równy 0,00329 [Baradaran, Ramjerdi 2001]. Z kolei Handy i Niemeier [1997] przyjęli, na podstawie badań zachowań użytkowników sieci z 1980 r. dla podróży krótkodystansowych (dojazdy na zakupy), parametr *beta* odpowiednio wyższej wartości, wynoszący aż 0,1813.

Na rycinie 1 zobrazowano zależność między funkcją oporu przestrzeni a czasem podróży (w minutach). Wybrano trzy formy funkcyjne: funkcję wykładniczą eksponens, funkcję potęgową oraz funkcję sigmoidalną. W modelu przyjęto arbitralnie wysokości parametrów, przyjmując, że podróże mają charakter długodystansowy. Dla funkcji wykładniczej założono, że parametr *beta* jest równy 0,007.

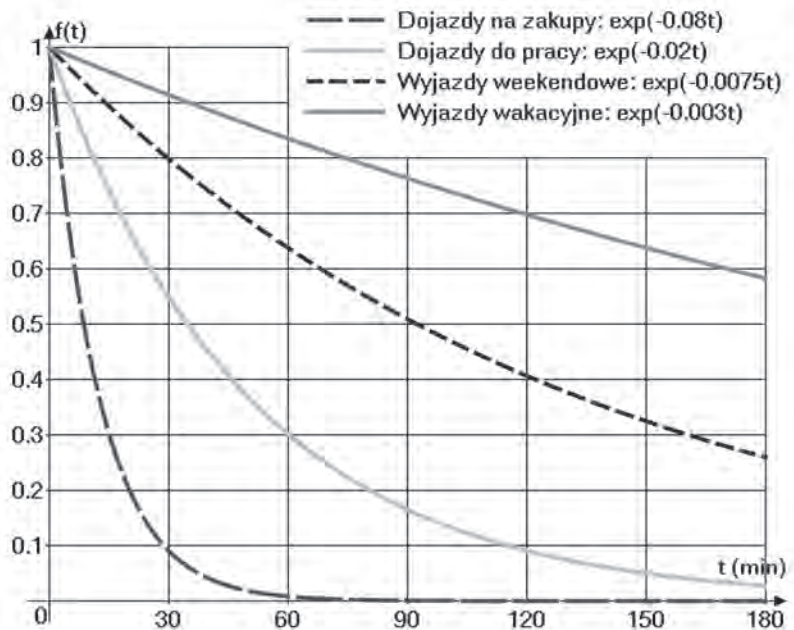
Zakładając czas podróży równy dwóm godzinom między regionem i a j (region j o masie równej 1000), waga oporu przestrzeni wyniesie dla wszystkich wariantów około 0,43, co oznacza, że szacując dostępność regionu i , należy masę regionu j zmniejszyć odpowiednio z 1000 do 430. Z kolei dla regionów oddalonych o 1 godzinę jazdy od regionu i , wagi przypisywane masom są już odpowiednio wyższe (od około 0,48 dla funkcji potęgowej do około 0,8 dla funkcji sigmoidalnej). Natomiast przy trzech godzinach jazdy, wagi odpowiednio maleją (do około 0,4 dla funkcji potęgowej i tylko 0,17 dla funkcji sigmoidalnej). Dla przyjętych parametrów, wykładnicza funkcja oporu przestrzeni do dwóch godzin podróży przyjmuje wartości niższe od funkcji sigmoidalnej i wyższe od funkcji potęgowej. Z kolei powyżej dwóch godzin jazdy wartości wynikające z zastosowania funkcji potęgowej są najwyższe, a dla funkcji sigmoidalnej najniższe.

Cechą funkcji potęgowej jest szybki (według niektórych badaczy zbyt szybki) spadek atrakcyjności celu podróży na krótszych dystansach (ryc. 1). Z punktu

Ryc. 1. Funkcja wykładnicza, potęgowa oraz sigmoidalna jako przykłady funkcji oporu przestrzeni.
Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Exponential function, power function and sigmoid function as examples of deterrence function.
Source: own research.

Ryc. 2. Motywacja podróży a wrażliwość na czas podróży (parametr beta). Źródło: opracowanie własne.
Fig. 2. Trip purpose and sensitivity to travel time (parameter beta). Source: own research.

widzenia użytkownika sieci transportowej, duże różnice w atrakcyjności celu oddalonego o 5, 10 i 15 minut od początku podróży wydają się nie być uzasadnione. Według Fotheringhama i O'Kelly [1989] funkcja wykładnicza jest bardziej odpowiednia przy analizie krótkich odległości (np. wewnątrz aglomeracji), podczas gdy S-kształtne funkcje są bardziej właściwe przy badaniu dostępności na dłuższych dystansach. Do podobnych wniosków dochodzi również Ingram [1971]. Geurs i van Eck [2001] porównali wyniki badań 700 000 podróży w 1995 r. na holenderskich drogach z różnymi formami funkcyjnymi. Najmniej trafnie spadek atrakcyjności celu podróży wraz z wydłużaniem czasu dojazdu opisuje funkcja potęgowa. Funkcjami oporu przestrzeni, które najlepiej obrazują rzeczywiste zachowania użytkowników, są funkcja logistyczna (sigmoidalna) i wykładnicza. Autor niniejszego artykułu podziela tę opinię. Wskazane są dalsze studia nad szacowaniem parametrów dla funkcji sigmoidalnej oraz wykładniczej w celu możliwie najwierniejszego oddania rzeczywistych zachowań użytkowników sieci transportowych w Polsce, w zależności przede wszystkim od motywacji i celu podróży².

Na rycinie 2 przedstawiono przykład zróżnicowania kształtu funkcji ekspozens według motywacji podróży na podstawie arbitralnie przyjętych wielkości parametru *beta*.

Istotność potencjału własnego (dostępności wewnętrznej)

Problem tzw. potencjału własnego masy (*selfpotential*) lub – inaczej – dostępności wewnętrznej (*internal accessi-*

bility) lub dostępności lokalnej (*local accessibility*), dotyczy wpływu masy własnej regionu na jego dostępność transportową. Zignorowanie dostępności wewnętrznej (jak we wzorze 2) prowadzi do nieracjonalnych wyników, to jest relatywnie wyższych wskaźników dostępności dla małych mas otaczających masy duże niż dla dużych mas otoczonych masami małymi. Przykładowo, bez uwzględniania potencjału własnego dużego miasta (np. Warszawy), jego dostępność będzie niższa od dostępności małych miast lub wsi otaczających go (np. Pruszkowa). Na mapie dostępności widać wówczas „wianuszek” lepiej dostępnych obszarów wiejskich położonych wokół centrum regionu. Ponadto, im wyższy stopień agregacji badania, tym bardziej istotne jest uwzględnianie potencjału własnego. Na niskim poziomie podziału terytorialnego (np. NUTS 5 lub rejony spisowe) dostępność jednostek statystycznych w mniejszym stopniu zależy od potencjału własnego, który jest naturalnie niższy dla mniejszych obszarów. Na wyższych poziomach podziału terytorialnego (NUTS 0, 1, 2, 3, 4) uwzględnienie dostępności wewnętrznej staje się niezbędne.

Przy uwzględnieniu dostępności wewnętrznej dla odległości czasowej, wzór 2 przyjmuje postać:

$$(3) D_i = M_i \exp(-\beta t_{ii}) + \sum_j M_j \exp(-\beta t_{ij})$$

gdzie:

M_i – masa dostępna w regionie *i* (masa własna),

t_{ii} – odległość czasowa (czas) podróży wewnątrz regionu *i*,

t_{ij} – odległość czasowa (czas) podróży między regionami *i* oraz *j*.

² Duże możliwości w tym zakresie przyniesie zapewne analiza odpowiedzi kierowców ankietowanych w ramach *Studium Układu Dróg Szybkiego Ruchu* w latach 2006–2007, podczas którego wykonano pomiary ankietowe w 36 punktach na przejściach granicznych oraz 23 punktach na drogach wewnątrz kraju. Kierowcy odpowiadali na pytania dotyczące m.in. źródła i celu podróży a także jej motywacji [*Studium*...].

Pierwszy składnik sumy we wzorze 3 można interpretować jako potencjał własny regionu, czyli masę regionu odpowiednio ważoną czasem podróży wewnątrz regionu. Warto zaznaczyć, że gdy atrakcyjność celu podróży gwałtownie spada wraz ze wzrostem odległości czasowej (przy funkcji potęgowej lub przy funkcji wykładniczej z wysokimi wartościami parametru *beta*), różnice między dostępnością potencjalną liczoną bez *i* z uwzględnieniem potencjału własnego są wyjątkowo wysokie. Dostępność regionu zależy wówczas w znacznej mierze od jego masy własnej oraz, w mniejszym zakresie, od mas sąsiednich regionów.

Problemem na tym etapie analizy staje się właściwe oszacowanie wartości wewnątrzregionalnego elementu komponentu transportowego, to jest odległości czasowej podróży wewnątrzregionalnej.

Przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej

W celu oszacowania przeciętnego czasu podróży wewnątrz regionu potrzebna jest wiedza dotycząca: wielkości obszaru regionu, gęstości zaludnienia i rozkładu gęstości zaludnienia wewnątrz regionu, przeciętnej odległości fizycznej podróży wewnątrz regionu (w relacji do jego promienia) oraz przeciętnej prędkości podróży wewnątrzregionalnej. Na podstawie powyższych wartości można wyliczyć przeciętny czas podróży wewnątrzregionalnej³.

Najczęściej potencjał własny oblicza się przy uwzględnieniu pewnych założeń upraszczających. Po pierwsze, zakłada

się zazwyczaj, że kształt regionu jest kołisty (Stewart, 1947). Wówczas promień regionu wynosi:

$$r_i = \sqrt{\frac{P_i}{\pi}} \quad (4)$$

gdzie:

r_i – promień regionu *i*,

P_i – powierzchnia regionu *i*.

Znając promień regionu można obliczyć przeciętną odległość fizyczną podróży wewnątrzregionalnej:

$$s_{ii} = \delta r_i \quad (5)$$

gdzie:

δ (*delta*) – przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej w relacji do promienia regionu *i*.

Według Stewarta [1947] parametr *delta* wynosi 0,5. Taki wybór ma podstawy w naukach fizycznych, gdzie elektryczny potencjał jest równy połowie promienia. Wybór jest jednak racjonalny tylko przy założeniu, że gęstość cechy charakteryzującej masę (np. gęstość zaludnienia) jest równa na całym obszarze regionu, tj:

$$m_i = \frac{M_i}{P_i} \quad (6)$$

gdzie:

m_i – gęstość masy własnej regionu *i*,

M_i – masa własna regionu *i*.

W celu zilustrowania powyższych zależności podzielono kołisty obszar wokół centrum Warszawy o promieniu 20 km

³ Niestety, dostępne dane statystyczne dla transportu lokalnego są często niewystarczające. Założenie *a priori*, jak w niektórych badaniach, 30, 45 lub 60 minut przejazdu wewnątrz regionu, bez analizy wewnętrznej struktury użytkowania przestrzeni w regionie, prowadzi do znacznych różnic w ostatecznych wynikach, szczególnie w szacowaniu potencjału własnego dużych miast oraz obszarów metropolitalnych [Bruinsma, Rietveld 1998].

na osiem subobszarów (substref), w tym na krąg wewnętrzny (strefa 1 – S1) o promieniu 2,5 km od stacji Metro Centrum, strefę 2 (S2) między 2,5 km i 5 km od centrum, strefę 3 (S3) między 5 i 7,5 km, itd. (ryc. 3, tab. 1). Jako centrum Warszawy wyróżniono środek ciężenia układu komunikacyjnego, za który uznano stację Metro Centrum na skrzyżowaniu Al. Jerozolimskich oraz ul. Marszałkowskiej⁴. Liczbę ludności w poszczególnych strefach oszacowano na podstawie danych z rejonów statystycznych (spisowych) z 2007 r.

W wariacie I założono, że gęstość zaludnienia (m^7) jest równa we wszystkich strefach. Dla łącznej liczby ludności zamieszkałej w promieniu 20 km od centrum Warszawy (ponad 2 mln 118 tys.), gęstość wynosi 1,7 tys. mieszk./km² dla całego obszaru. Suma potencjałów własnych poszczególnych stref wynosi wówczas 211,8, co jest równe potencjałowi własnemu regionu dla $\delta = 0,5^5$. Wariant II jest natomiast zgodny z rozmieszczeniem ludności w promieniu 20 km od centrum Warszawy w 2007 r. Gęstość zaludnienia (m^7) spada wraz z oddalaniem się od centrum Warszawy. Suma potencjałów dla wszystkich stref w wariacie II jest ponad dwukrotnie wyższa niż w wariacie I i wynosi 451,82. Jest to liczba znacznie wyższa od potencjału własnego regionu dla $\delta = 0,5$ (tab. 2). Istnieje zatem potrzeba poszukania takiej wartości parametru *delta*, dla której suma potencjałów z poszczególnych stref w wariacie II równałaby się potencjałowi własnemu badanego obszaru.

Jeżeli rozkład przestrzenny gęstości ludności wewnątrz regionu jest zróżni-

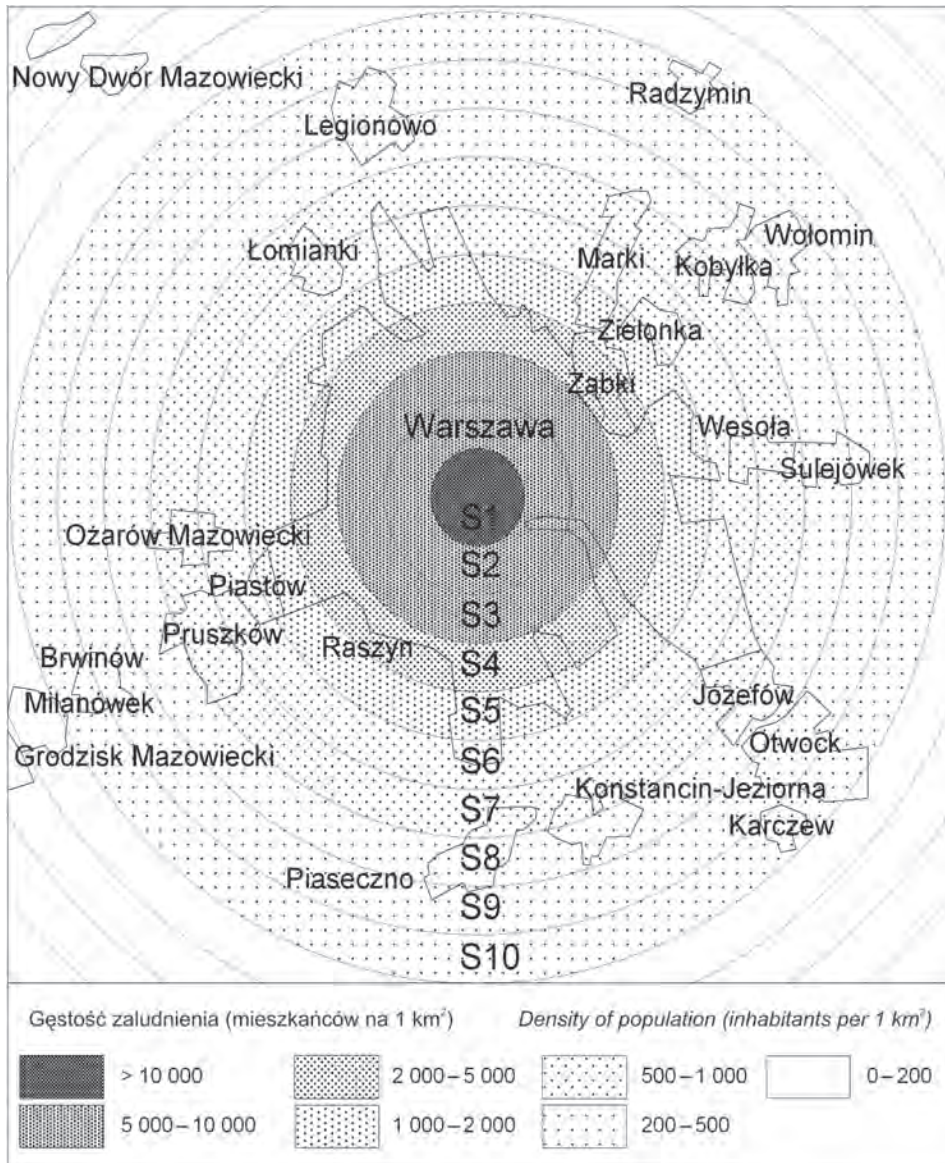
cowany i wzrasta wraz ze zbliżaniem się do jej centrum (tak jak w Warszawie), to przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej będzie niższa od połowy promienia, tzn. $\delta < 0,5$ (tab. 2). Parametr *delta* jest odpowiednio wyższy dla obszarów charakteryzujących się zbliżoną gęstością zaludnienia. Przy dwóch strefach najbliższych centrum (do 5 km od centrum Warszawy), w których gęstość zaludnienia jest podobna (10,2 tys. mieszk./km² w strefie 1 i 8,3 tys. mieszk./km² w strefie 2) parametr *delta* jest zbliżony do 0,5 i wynosi $\delta = 0,47432$. Przeciętna odległość podróży do centrum dla mieszkańca strefy I i II wyniesie prawie ½ promienia, czyli niecałe 2,4 km.

Dla większego obszaru, sięgającego strefy 4 ($r = 10$ km), parametr *delta*, dla którego potencjał własny jest równy sumie potencjałów z podstref, wynosi $\delta = 0,37156$ (jest więc nieco wyższy od postulowanego przez niektórych badaczy $\delta = 0,33^6$). Z kolei dla największego i najbardziej zróżnicowanego pod względem gęstości zaludnienia obszaru w promieniu 20 km od centrum Warszawy (strefy 1–8) parametr *delta* jest równy 0,234574, co oznacza, że przeciętna odległość fizyczna podróży do centrum Warszawy dla ludności zamieszkałej w promieniu 20 km od jej centrum wyniesie mniej niż ¼ promienia, czyli około 4,7 km.

Relatywnie nieznaczny wzrost przeciętnej odległości fizycznej podróży do centrum Warszawy – o 98% (z 2,4 km do 4,7 km) przy czterokrotnym wzroście promienia (z 5 km do 20 km) – wynika ze znacznych różnic w gęstości zalud-

⁴ Szerzej o problemie delimitacji centrum miasta na przykładzie Warszawy – patrz: Śleszyński [2002]. Wyznaczenie profili gęstości w aglomeracji warszawskiej było tematem rozważań również m.in. Kostrubieca [1970] oraz Klimaszewskiej-Budzynowskiej [1977]

⁵ Warto dodać, że, według Kendalla i Morana [1963], jeżeli podróże zachodzą między dwoma dowolnymi punktami w ramach obszaru koła (źródłem lub celem podróży nie jest tylko centrum, ale każdy dowolny punkt na obszarze regionu), to przy równej gęstości zaludnienia na obszarze regionu, przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej wzrasta aż do 0,905r.

Ryc. 3. Położenie stref oraz gęstość zaludnienia w ich obrębie w promieniu 20 km od centrum Warszawy.
 Źródło: opracowanie własne (wykonanie z pomocą Marcina Stepniaka, IGiPZ PAN).
 Fig. 3. Location of zones and population density within the radius of 20 km from the center of Warsaw.
 Source: own research (in collaboration with Marcin Stepniak, IGiPZ PAN).

Tab. 1. Potencjał własny w strefach (1–8) w zależności od koncentracji ludności (dla parametru $\delta_{\text{elita}} = 0,5$).

Nr strefy	Pro- mień (km)	Powierzchnia strefy (km ²)	Wariant I – równe rozmieszczenie ludności				Wariant II – Warszawa w 2007 r.			
			Liczba ludno- ści (tys.)	Gęstość zalu- nienia (tys. na 1 km ²)	Potencjał własny*	M'	Liczba ludno- ści (tys.)	Gęstość zalu- nienia (tys. na 1 km ²)	Potencjał własny*	M''
1	2,5	$\pi r_1^2 = 6,25\pi$	33,1	1,7	$33 / (0,5r_1) = 26,5$	199,9	10,2	$200 / (0,5r_1) = 159,9$		
2	5,0	$\pi r_2^2 - \pi r_1^2 = 18,75\pi$	99,3	1,7	$99 / (0,5(r_1+r_2)) = 26,5$	487,9	8,3	$488 / (0,5(r_1+r_2)) = 130,1$		
3	7,5	$\pi r_3^2 - \pi r_2^2 = 31,25\pi$	165,5	1,7	$165 / (0,5(r_1+r_2+r_3)) = 26,5$	529,4	5,4	$529 / (0,5(r_1+r_2+r_3)) = 84,7$		
4	10,0	$\pi r_4^2 - \pi r_3^2 = 43,75\pi$	231,7	1,7	$232 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4)) = 26,5$	304,3	2,2	$304 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4)) = 34,8$		
5	12,5	$\pi r_5^2 - \pi r_4^2 = 56,25\pi$	297,8	1,7	$298 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5)) = 26,5$	185,9	1,1	$186 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5)) = 16,5$		
6	15,0	$\pi r_6^2 - \pi r_5^2 = 68,75\pi$	364,0	1,7	$364 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6)) = 26,5$	117,0	0,5	$117 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6)) = 8,5$		
7	17,5	$\pi r_7^2 - \pi r_6^2 = 81,25\pi$	430,2	1,7	$430 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6+r_7)) = 26,5$	161,5	0,6	$162 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6+r_7)) = 9,9$		
8	20,0	$\pi r_8^2 - \pi r_7^2 = 93,75\pi$	496,4	1,7	$496 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6+r_7+r_8)) = 26,5$	132,4	0,5	$132 / (0,5(r_1+r_2+r_3+r_4+r_5+r_6+r_7+r_8)) = 7,1$		

*Potencjał własny jest definiowany w tabeli jako iloraz masy własnej (tj. liczby ludności) i odległości między centrum regionu (Warszawy), a punktem w połowie drogi między wewnętrzną i zewnętrzną krawędzią każdej ze stref. Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Potencjał własny oraz przeciętna odległość fizyczna podróży do centrum Warszawy w 2007 roku w zależności od wielkości analizowanego obszaru oraz parametru delta.

Zasięg obszaru	Pro- mień (km)	Powierzchnia (km ²)	Liczba ludności (w tys.)		Gęstość zalud- nienia	Suma poten- cjaliów z podstref	Potencjał własny dla			Odległość podróży (km)	
			P	M			m	$\delta =$	$\delta =$		$\delta =$
	r						$\delta =$	$\delta =$	$\delta =$	s	
S1-S2	5	25 π	687,8	8,8	8,8	290,01	275,12	0,47432	0,37156	0,33	0,234574
S1-S4	10	100 π	1521,4	4,9	4,9	409,47	304,28	320,76	409,47	416,85	586,42
S1-S8	20	400 π	2118,3	1,7	1,7	451,52	211,83	223,30	285,06	320,96	451,52

Źródło: opracowanie własne.

nienia między poszczególnymi strefami. Należy założyć, że przy dużej masie centrum miasta otoczonego relatywnie nisko zaludnionymi terenami (np. w bezpośrednich okolicach Warszawy), przeciętna odległość fizyczna podróży wewnątrzregionalnej będzie znacznie niższa niż połowa promienia regionu. Natomiast na terenach konurbacji (np. konurbacji górnośląskiej), gdzie gęstość zaludnienia przy granicy regionu jest porównywalna, lub miejscami wyższa od gęstości zaludnienia w jej centrum, możliwe są znacznie wyższe wartości parametru *delta*, nawet $\delta > 0,5$.

Warto dodać, że, przykładowo według Frosta i Spence'a [1995], skrócenie średniej odległości fizycznej podróży wewnątrz regionu, z równej długości promienia do 0,33 jego długości, prowadzi do wzrostu ogólnej dostępności transportowej Londynu o 68%, Glasgow o 63% i Oxfordu o 11%. Powyższy przykład jest potwierdzeniem tezy, że dostępność wewnętrzna (lub zmiany parametrów ją określających) ma najwyższy wpływ na dostępność ogólną dla jednostek o dużej masie własnej (Londyn) lub tych, które są położone względnie daleko od innych dużych mas (Glasgow). W mniejszym stopniu potencjał własny zmienia wartości dostępności małych mas położonych w pobliżu mas dużych (Oxford). Analogicznym przykładem w Polsce mogą być miasta Łomża oraz Pruszków charakteryzujące się podobną liczbą ludności. Przy uwzględnieniu potencjału własnego w badaniu dostępności tych miast, dostępność oddalonej od dużych mas Łomży wzrośnie w ujęciu procentowym znacznie bardziej niż do-

stępność Pruszkowa położonego w nieznacznej odległości od dużej masy Warszawy.

Przeciętna prędkość oraz odległość czasowa podróży wewnątrzregionalnej

Do określenia przeciętnego czasu podróży wewnątrzregionalnej, oprócz przeciętnej odległości fizycznej podróży, należy określić także przeciętną prędkość w regionie *i*. Przeciętna prędkość wewnątrz regionu zależy od wielu czynników, do których można zaliczyć, między innymi: warunki fizyczne drogi, utrudnienia w ruchu, takie jak liczba sygnalizatorów świetlnych, pieszych czy rowerzystów, intensywność zabudowy w otoczeniu drogi (ulicy), natężenie i strukturę ruchu (udział ruchu ciężarowego), porę dnia, tygodnia i roku, warunki pogodowe, czy wreszcie możliwości techniczne pojazdu oraz skłonność do szybszej/wolnej jazdy kierowcy. Jednym z możliwych rozwiązań problemu jest zastosowanie modelu prędkości ruchu skonstruowanego przez autora niniejszego opracowania na potrzeby przyszłych badań dostępności transportowej w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. W modelu tym, prędkość średnia na odcinku drogi określonej kategorii⁷ obliczana jest na podstawie trzech współczynników: 1) współczynnika wpływu zaludnienia w otoczeniu odcinka drogi, 2) współczynnika wpływu ukształtowania powierzchni terenu oraz 3) współczynnika wpływu na-

⁶ Parametr *delta* równy 0,33 jest uznany za najlepszy przykładowo przez Owena i Coombesa [1983]

⁷ Można wyróżnić, przykładowo, następujące kategorie dróg: autostrady, drogi ekspresowe dwujezdniowe z dwoma pasami na każdej jezdni, drogi ekspresowe jednojezdniowe, drogi krajowe dwujezdniowe (z dwoma pasami na każdej jezdni), drogi wojewódzkie dwujezdniowe, drogi krajowe jednojezdniowe (po jednym pasie w każdym kierunku), drogi wojewódzkie jednojezdniowe oraz inne drogi o znaczeniu lokalnym. Dla każdej kategorii dróg przyjmuje się w modelu inne wielkości parametrów. Szczegółowy opis – patrz: Rosik, Śleszyński [2009]

tężenia ruchu (wzór 7) [Rosik, Śleszyński 2009]:

$$\bar{v}_x = f_{Lx} \cdot f_{Ux} \cdot f_{Nx} \quad (7)$$

gdzie:

v_x – prędkość średnia na odcinku drogi x ,

f_{Lx} – współczynnik wpływu zaludnienia w otoczeniu odcinka drogi x ,

f_{Ux} – współczynnik wpływu ukształtowania powierzchni terenu na odcinku drogi x ,

f_{Nx} – współczynnik wpływu natężenia ruchu na odcinku drogi x .

Przeciętną prędkość podróży wewnątrzregionalnej można określić za pomocą wzoru (8):

$$\bar{v}_{ii} = \frac{\sum_x S_x}{\sum_x \frac{S_x}{v_x}} \quad (8)$$

gdzie:

v_{ii} – przeciętna prędkość podróży wewnątrz regionu i ,

S_x – długość odcinka drogi x ,

v_x – średnia prędkość na odcinku drogi x .

Tab. 3. Prędkość średnia i przeciętny czas podróży do centrum Warszawy dla gęstości zaludnienia w 2007 r.

Zasięg obszaru	Promień	Delta	Przeciętna odległość podróży do centrum (km)			Prędkość średnia (km/h)	Przeciętny czas podróży (min)
			ogółem	w tym w strefie:			
	r	δ	s	s1	s2	v	t
S1-S2	5,0	0,474	2,372	2,372	0	20	7 min 7 s
S1-S4	10,0	0,372	3,716	2,5	1,216	22,45	9 min 56 s
S1-S8	20,0	0,235	4,691	2,5	2,191	23,69	11 min 53 s

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4. Przeciętny czas podróży do centrum Warszawy w zależności od prędkości podróży przy równomiernej gęstości zaludnienia..

Zasięg obszaru	Promień	Delta	Przeciętna odległość podróży do centrum (km)	Przeciętny czas podróży (min)			
				t			
				v = 20 km/h	v = 30 km/h	v = 40 km/h	v = 50 km/h
S1-S2	5,0	0,5	2,5	7'30	5'00	3'45	3'00
S1-S4	10,0	0,5	5,0	15'00	10'00	7'30	6'00
S1-S8	20,0	0,5	10,0	30'00	20'00	15'00	12'00

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 5. Potencjał ogółem i potencjał własny w zależności od wysokości parametru *delta*.

Miasto	$\delta = 1,00$		$\delta = 0,50$		$\delta = 0,33$	
	Potencjał ogółem	Potencjał własny (w % potencjału ogółem)	Potencjał ogółem	Potencjał własny (w % potencjału ogółem)	Potencjał ogółem	Potencjał własny (w % potencjału ogółem)
Oxford	8 590	5	9 046	10	9 503	14
Londyn	9 689	34	12 957	50	16 236	60
Liverpool	8 139	19	9 646	31	11 159	41
Glasgow	4 974	31	6 528	48	8 087	58

Źródło: Frost, Spence [1995].

Tab. 6. Potencjał własny Warszawy według motywacji podróży.

Zasięg obszaru	Masa (tys. mieszk.)	Przeciętny czas podróży (min)	Potencjał własny według motywacji podróży			
			Dojazdy na zakupy ($\beta = 0,08$)	Dojazdy do pracy ($\beta = 0,02$)	Wyjazdy weekendowe ($\beta = 0,0075$)	Wyjazdy wakacyjne ($\beta = 0,003$)
S1–S2	688	7 min 7 s	389	597	652	673
S1–S4	1521	9 min 56 s	687	1247	1412	1477
S1–S8	2118	11 min 53 s	819	1670	1938	2044

Źródło: opracowanie własne.

We wzorze (8) przyjęto, że każdy z odcinków sieci drogowej w regionie *i* jest równie istotny dla użytkowników. Przy zróżnicowanym natężeniu ruchu na odcinkach sieci należałoby odcinki ważyć natężeniem, co jednak znacznie skomplikowałoby procedurę obliczeniową.

W niniejszym artykule prędkość podróży wewnątrzregionalnej dla Warszawy i okolic oszacowano na podstawie map prędkości w godzinach szczytu wykonanych przez twórców systemu nawigacji NaviExpert⁸. Przyjęto, że przeciętna prędkość podróży wewnątrzregionalnej wzrasta z 20 km/h w strefie 1 do 30

⁸ Według map NaviExpert, w szczycie porannym (godz. 8.00) w ścisłym centrum Warszawy pojazdy poruszają się przeciętnie z prędkością około 25 km/h, w dalszej odległości od centrum jest ona odpowiednio wyższa, tj. około 35 km/h w zależności od odcinka, a na drogach głównych ruchu przyspieszonego nawet powyżej 60 km/h. Z kolei w szczycie popołudniowym w centrum miasta pojazdy rzadko przekraczają 20 km/h, ale w dalszej odległości od centrum osiągają nawet powyżej 50 km/h, a na arteriach miejskich powyżej 65 km/h [www.naviexpert.pl]. Z kolei, według badań wykonanych w pięciu miastach europejskich różnej wielkości (Londyn, Saloniki, Graz, Amiens oraz Niort), prędkość średnia samochodów osobowych waha się w granicach od 18 do 29 km/h, przy czym im bliżej centrum miast, tym prędkości są niższe. Warto zaznaczyć, że na drogach miejskich charakteryzujących się kongestią, średnia prędkość spada nawet do 10–16 km/h, podczas gdy w warunkach braku kongestii rośnie do 26–32 km/h [André, Hammarström 2000].

Tab. 7. Istotność uwzględniania potencjału własnego w badaniach dostępności.

	Masa własna	Masa regionów sąsiednich	Poziom podziału terytorialnego	Parametr <i>beta</i>	Parametr <i>delta</i>
	wysoka mała (małe miasta)	wysoka niska	wysoki (NUTS 0-4) niski (NUTS 5)	wysoki niski	wysoki niski
Potencjał własny	Bardziej istotny	Bardziej istotny	Bardziej istotny	Bardziej istotny	Bardziej istotny

Źródło: opracowanie własne.

km/h w strefie 2. Przeciętna odległość fizyczna podróży do stacji Metro Centrum na obszarze stref 1-2 wynosi 2,4 km, na obszarze stref 1-4 wynosi 3,7 km, a na obszarze stref 1-8 wynosi 4,7 km (tab. 2). Tym samym, mimo dłuższych odległości, jakie pokonują kierowcy z dalszych stref w celu dotarcia do centrum, wzięto pod uwagę jedynie przeciętną odległość fizyczną podróży, czyli nawet dla obszaru stref 1-8 odległość mniejszą niż 5 km (zasięg stref 1-2). Wykorzystując wzór (8) otrzymano dla obszaru w promieniu 5 km od centrum (strefy 1-2) przeciętną prędkość równą 20 km/h, dla obszaru o $r = 10$ km (strefy 1-4) prędkość równą 22,45 km/h i dla obszaru o $r = 20$ km (strefy 1-8) prędkość równą 23,69 km/h (tab. 3).

Przeciętny czas podróży wewnątrzregionalnej oblicza się za pomocą wzoru (9):

$$t_{ii} = \frac{\delta r_i}{v_{ii}} \quad (9)$$

gdzie:

t_{ii} – przeciętny czas podróży wewnątrz regionu i .

Przy średniej prędkości w strefie 1 i 2 równej odpowiednio 20 km/h i 30 km/h przeciętny czas podróży do centrum Warszawy wynosi od 7 minut 7 s (w obszarze stref 1-2) do 11 m 53 s (w obszarze stref 1-8) (tab. 3). Analogiczne obliczenia przeprowadzone dla niższej średniej prędkości, to jest 15 km/h w strefie 1 i 20 km/h w strefie 2 pokazały, że przy niższych prędkościach czas podróży wydłuża się do około 9 minut (strefy 1-2), 14 minut (strefy 1-4) i 17 minut (strefy 1-8).

Warto zastanowić się, jak wyglądałaby przeciętna prędkość i czas podróży w Warszawie i okolicach przy założeniu równej gęstości zaludnienia we wszystkich strefach (wariant I). Jak pokazano

w tabeli 1, w takich warunkach suma potencjałów dla wszystkich stref jest równa potencjałowi własnemu regionu dla $\delta = 0,5$. Przy założeniu, że prędkość podróży w znacznym stopniu zależy od gęstości zaludnienia i natężenia ruchu, można założyć, że jest ona w tym przypadku równa we wszystkich strefach. W tabeli 4 przedstawiono rezultaty obliczeń czasu podróży dla różnych wielkości przeciętnej prędkości podróży przy równomiernej gęstości zaludnienia.

Z tabeli 4 wynika, że dla $\delta = 0,5$, przykładowo przy promieniu regionu wynoszącym 20 km i przeciętnej prędkości równej 40 km/h, czas przejazdu wynosi 15 minut. Tymczasem dla przeciętnej odległości fizycznej podróży wewnątrz regionu niższej niż $0,5r$ i tej samej prędkości przeciętnej równej 40 km/h i $r = 20$ km, czas przejazdu znacząco się zmniejsza (np. dla $\delta = 1/3$, do 10 minut), a dla *delta* wyższej niż 0,5 – zwiększa się (np. dla $\delta = 2/3$, do 20 minut, a dla $\delta = 0,905$, do ponad 27 minut). Tak duże zmiany w wysokości parametru *delta* mają istotny wpływ na ostateczne wyniki dostępności. Przy niższych wartościach *delta* potencjał własny ma odpowiednio wyższy udział w dostępności transportowej regionu. W tabeli 5 zobrazowano, na przykładzie badań Frosta i Spence'a [1995], zmiany dostępności wybranych czterech miast w Wielkiej Brytanii w zależności od wysokości parametru *delta*.

Potencjał własny Warszawy

Potencjał własny Warszawy można obliczyć na podstawie pierwszego składnika sumy we wzorze (3). Założono przeciętny czas podróży do centrum Warszawy dla gęstości zaludnienia w 2007 r., jak w tabeli 3. Wrażliwość podróżującego na wydłużanie się odległości czasowej podróży (parametr *beta*), w zależno-

ści od motywacji podróży, obliczono z użyciem funkcji wykładniczej analogicznie jak na ryc. 2. Wysokość potencjału własnego według motywacji podróży przedstawiono w tabeli 6.

Otrzymane wartości potencjału własnego według różnych motywacji podróży (tab. 6) nie powinno się porównywać ze sobą nawet w obrębie jednego obszaru. Powyższe ograniczenie wynika z braku wiedzy na temat dostępności transportowej Warszawy ogółem. Przykładowo, mimo relatywnie niższej wielkości potencjału własnego dla dojazdów na zakupy w stosunku do pozostałych motywacji podróży, udział potencjału własnego w relacji do potencjału ogółem dla dojazdów na zakupy jest znacznie wyższy (wyższy parametr *beta*) niż w przypadku innych motywacji podróży.

Reasumując, potencjał własny regionu jest bardziej istotny (relatywnie wysoki w relacji do dostępności regionu ogółem) przy: (1) szacowaniu dostępności dużych mas, (2) badaniu dostępności regionów oddalonych od dużych mas, (3) wysokim poziomie podziału terytorialnego w badaniu, (4) wysokiej wrażliwości podróżującego na wydłużanie się odległości czasowej podróży (wysokie wartości parametru *beta*), (5) dużym zróżnicowaniu gęstości zaludnienia między centrum a peryferiami regionu, to jest małej przeciętnej odległości fizycznej podróży wewnątrzregionalnej w stosunku do promienia regionu (niskie wartości parametru *delta*) (tab. 7).

Podsumowanie

Szacowanie potencjału własnego jest jednym z bardziej istotnych elementów procedury badawczej przy analizie dostępności potencjalnej regionu. Należy pamiętać, że model dostępności potencjalnej składa się z komponentu użytko-

wania przestrzeni (masy) oraz komponentu oporu przestrzeni (czas podróży), a „najbliższą czasowo”, czyli najbardziej atrakcyjną masą dla użytkownika sieci jest zazwyczaj (może z wyjątkiem podróży o charakterze turystycznym) położona najbliżej czasowo masa własna. Percepcja różnic w atrakcyjności celu podróży między celem położonym w obrębie regionu a poza nim zależy w dużej mierze od motywacji podróży warunkującej kształt funkcji oporu. Warto ponadto zaznaczyć, że potencjał własny regionu jest bardziej istotny przy: szacowaniu dostępności dużych mas, badaniu dostępności regionów oddalonych od dużych mas, wysokim poziomie podziału terytorialnego w badaniu oraz dużym zróżnicowaniu gęstości zaludnienia między centrum a peryferiami regionu.

Wskazane są dalsze badania potencjału własnego województw, podregionów, powiatów, gmin, obszarów metropolital-

nych i miast w Polsce. Badania te będą prowadzone w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN również w kontekście międzynarodowym. Autor wyraża nadzieję, że analiza potencjału własnego regionu będzie stanowić podstawowy element procedury badawczej w badaniach dostępności potencjalnej zarówno tych podejmowanych w IGiPZ PAN jak i w innych ośrodkach naukowych w Polsce. Pozostaje mieć nadzieję, że problematyka dostępności transportowej będzie tematem rozważań również wśród przedstawicieli młodego pokolenia geografów i ekonomistów, a instytucje państwowe (np. GUS w ramach Spisu Powszechnego w 2011 r. lub GDDKiA w ramach Generalnego Pomiaru Ruchu w 2010 r. dostarczą niezbędnych danych dotyczących, między innymi, motywacji podróży oraz funkcji oporu przestrzeni.

Literatura

- André M., Hammarström U., 2000, *Driving speeds in Europe for pollutant emission estimation*, Transportation Research Part D 5, 5, s. 321–335.
- Baradaran S., Ramjerdi F., 2001, *Performance of Accessibility Measures in Europe*, Journal of Transportation and Statistics, 4, 2/3, s. 31–48.
- Bröcker J., 1989, *How to eliminate certain defects of the potential formula*, Environment and Planning, 21, s. 817–830.
- Bruinsma F.R., Rietveld P., 1998, *The accessibility of European cities: theoretical framework and comparison of approaches*, Environment and Planning, 30, 3, s. 499–521.
- Chojnicki Z., 1966, *Zastosowanie modeli gravitacji i potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych*, Studia, 14, KPZK PAN, Warszawa.
- Czyż T., 2002, *Application of the Potential Model to the Analysis of Regional Differences in Poland*, Geographia Polonica, 75, 1, s. 13–24.
- Erlandsson U., Lindell C., 1993, *Svenska Regioners Kontakt- och Resemöjligheter i Europa 1992*, Rapport och Notiser 119, Institutionen för kultur-geografi och ekonomisk geografi vid Lunds Universitet, Lund.
- Fotheringham A.S., O’Kelly M.E., 1989, *Spatial Interaction Models*, Kluwer, Dordrecht.
- Frost M.E., Spence N.A., 1995, *The re-discovery of accessibility and economic potential: the critical issue of self-potential*, Environment and Planning A, 27, s. 1833–1848.
- Geurs K.T., Ritsema van Eck J.R., 2001, *Accessibility measures: review and applications*, RIVM report 408505 006, National Institute of Public Health and the Environment, Bilthoven.

- Gutiérrez J., Conzález R., Gómez G., 1996, *The European high-speed train network: predicted effects on accessibility patterns*, *Journal of Transport Geography*, 4, s. 227–238.
- Guzik R., 2003, *Interpretacja przestrzennej dostępności szkół ponadpodstawowych w oparciu o metodę ilorazu potencjału*, [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 101–110.
- Handy S.L., Niemeier D.A., 1997, *Measuring accessibility: an exploration of issues and alternatives*, *Environment and Planning A* 29, s. 1175–1194.
- Hansen W.G., 1959, *How accessibility shapes land-use*, *Journal of the American Institute of Planners*, 25, s. 73–76.
- Harris C.D., 1954, *The market as a factor in the localization of industry in the United States*, *Annals of the Association of American Geographers* 44, s. 315–348.
- Ingram D.R., 1971, *The concept of accessibility: a search for an operational form*, *Regional Studies* 5, s. 101–107.
- Kendall M.G., Moran P.A.P., 1963, *Griffin's Statistical Monographs 10*, Geometrical Probability, Griffin, Londyn.
- Klimaszewska-Budzynowska O., 1977, *Modele rozkładu gęstości zaludnienia Warszawskiego Zespołu Miejskiego w latach 1879–1970*, *Przegląd Geograficzny*, 49, 3, s. 481–506.
- Komornicki T., Śleszyński P. (red.), 2009, *Studia nad lokalizacją portów lotniczych na Mazowszu*, *Prace Geograficzne*, 219, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P., Siłka P., Stępnia M., 2008, *Wariantowa analiza dostępności w transporcie lądowym*, [w:] K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033. Tom II*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 133–334.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W. (przy współpracy M. Stępnia i P. Siłki), 2010, *Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej*, *Biuletyn KPZK PAN*, 241, Warszawa (w druku).
- Kostrubiec B., 1970, *Badania rozwoju przestrzennego aglomeracji miejskiej metodą profilów*, *Przegląd Geograficzny*, 62, 2, s. 235–248.
- Linneker B., Spence N.A., 1992, *Accessibility measures compared in an analysis of the impact of the M25 London Orbital Motorway on Britain*, *Environment and Planning*, 24, s. 1137–1154.
- Owen D.W., Coombes M.G., 1983, *An index of peripherality for local areas in the United Kingdom*, *Scottish Economic Planning Department*, ESU Research Papers, 6.
- Ratajczak W., 1999, *Modelowanie sieci transportowych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rosik P., Śleszyński P., 2009, *Wpływ zaludnienia w otoczeniu drogi, ukształtowania powierzchni terenu oraz natężenia ruchu na średnią prędkość jazdy samochodem osobowym*, *Transport Miejski i Regionalny* (w druku).
- Schürmann C., Talaat A., 2000, *Towards a European Peripherality Index. Final Report*, Report for General Directorate XVI Regional Policy of the European Commission. Dortmund: Institute of Spatial Planning.
- Spiekermann K., Wegener M., 1996, *Trans-European networks and unequal accessibility in Europe*, *European Journal of Regional Development*, 4, s. 35–42.

- Spiekermann K., Wegener M., 2007, *Update of Selected Potential Accessibility Indicators. Final Report*, Urban and Regional Research (S&W), RRG Spatial Planning und Geoinformation.
- Stewart J.Q., 1947, *Empirical mathematical rules concerning the distribution and equilibrium of population*, *Geography Review*, 37, s. 461–485.
- Studium układu dróg szybkiego ruchu w Polsce, układ kierunkowy horyzont 2025 rok, wraz z analizą podziału funkcjonalnego całej sieci drogowej Polski listopad 2006 – czerwiec 2008, TransEco, Warszawa (w opracowaniu).
- Śleszyński P., 2002, *Delimitacja centrum Warszawy – problemy badawcze*, [w:] G. Węclawowicz (red.), *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*, Prace Geograficzne, 184, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 65–101.
- Taylor Z., 1999, *Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej*, Prace Geograficzne, 171, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Vickerman R.W., 1974, *Accessibility, attraction, and potential: a review of some concepts and their use in determining mobility*, *Environment and Planning A* 6, s. 675–691.
- Warakomska K., 1992, *Zagadnienie dostępności w geografii transportu*, *Przegląd Geograficzny*, 64, 1–2, s. 67–76.

Summary

Selfpotential and estimation of parameters of internal accessibility model, Warsaw case study

Population potential measures of accessibility have been rediscovered in the research literature in the 1990s. The potential formula has been defined as a sum of regional masses weighted by a decreasing function of distance (the negative exponential function has become the most popular one). However, few studies have included an examination of the sensitivity of the results to the way in which self-potential (accessibility to population or commercial activity within the zone) is estimated.

The aim of this article is to calculate the potential accessibility with particular attention to selfpotential (internal accessibility). The research has been carried out in Warsaw and its near surrounding area (within a 20 km radius from the centre of Warsaw). The region has been divided into eight subzones. The research has been conducted in two variants.

In the first variant, the equal distribution of population density among subzones is presupposed. In the second variant, actual data concerning the distribution of population density in 2007 have been analyzed. The parameter *delta* which signifies the average travel distance subtracted by the radius has been estimated on the basis of comparison between each subzone's selfpotential and the region's selfpotential. The average travel speed, the average travel time and the selfpotential of Warsaw based on its mass and the sensitivity to travel time (parameter *beta*) have been calculated. The results show that the importance of the selfpotential depends on variables like: the mass of the region itself, the mass of its neighbouring regions, the parameter *beta*, the parameter *delta* and the level of aggregation.

RECENZJE

J. Buraczyński, *Roztocze – dzieje osadnictwa*, Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. W. Pola w Lublinie, Lublin 2008, ss. 587.

Recenzowana obszerna monografia dotycząca Roztocza jest ukoronowaniem badań prof. dr hab. Jana Buraczyńskiego w tym regionie. Wcześniej, w 1997 r. autor wydał nakładem UMCS opracowanie *Roztocze: budowa – rzeźba – krajobraz*. Pięć lat później, w 2002 r. pod redakcją Profesora ukazała się w Wydawnictwie Lubelskim monografia *Roztocze – środowisko przyrodnicze*. Dzieje osadnictwa Roztocza można zatem uważać za dopełnienie tego cyklu.

Książka licząca blisko 600 stron tekstu, bogato ilustrowana, jest opracowaniem nietypowym. Autor, geograf-geomorfolog, podjął się niezwykle odważnego zadania omówienia skomplikowanej i tragicznej historii tej części Rzeczypospolitej od wczesnego średniowiecza po czasy współczesne. Roztocze stanowi jednostkę geograficzną, trudno jest zatem ograniczyć omawianie jego dziejów tylko do granic wyznaczonych przez geologię i rzeźbę. Autor musiał odnieść się do historii obszaru znacznie większego, należącego w przeszłości do różnych jednostek historyczno-administracyjnych. Jest to zawsze bardzo trudne zadanie dla historyka. Profesor Buraczyński, mając do dyspozycji rozległą literaturę z historii Polski, z ogromnym powodzeniem zrealizował swój zamiar. Podkreślił to – z dużym uznaniem dla profesjonalizmu geografa – znany autorytet, profesor historii, Wiesław Śladkowski.

Omawiając rozwój sieci osadniczej, autor musiał wyjść poza granice fizjograficzne Roztocza i poświęcić uwagę

temu problemowi także w sąsiednich regionach geograficznych, takich jak Kotliną Zamojską, Nizina Sandomierska czy Działy Grabowieckie. Przykładem może być historia Ordynacji Zamojskiej, gdzie wiele osad, w tym samo miasto Zamość, leży poza Roztoczem. Nie umniejsza to w żadnej mierze wartości pracy, wprost przeciwnie, dało to możliwość porównania i prześledzenia rozwoju osadnictwa na obszarach sąsiednich.

Roztocze zawsze należało do szerokiego regionu pogranicza etnicznego i kulturowego Rzeczypospolitej. Obok siebie żyły tu od wieków różne narody: polski, ukraiński, żydowski, ormiański, niemiecki. Ta mozaika ludnościowa i wyznaniowa tworzyła swoisty konglomerat. Każda z tych społeczności starała się zachować odrębność, ale także poddawana była procesom wzajemnego przenikania różnych elementów, głównie o charakterze kulturowym. Autor zwraca uwagę, że w okresach stabilizacji politycznej taka mozaika kulturowa była pozytywnym, twórczym zjawiskiem dla rozwoju kulturalnego i gospodarczego regionu. Natomiast w dobie konfliktów zbrojnych, podsycanych niejednokrotnie przez różne ugrupowania polityczne, stawała się przyczyną destrukcji i wzajemnego wyniszczania się mieszkających tam społeczności. Bardzo dobitnie widać te wszystkie problemy, analizując zmienną sytuację geopolityczną na tym obszarze w XIX i XX w. Obiektywne przedstawienie tych zagadnień nie jest proste i jest otwartym zadaniem dla historyków polskich i ukraińskich. Z pol-

skiego punktu widzenia autor przedstawił te trudne problemy niezwykle wnikliwie, w sposób bardzo przejrzysty i uporządkowany. Głównym tematem rozważań były jednak zagadnienia społeczno-gospodarcze i demograficzne. Interesującym pomysłem było włączenie do materiału faktograficznego tekstów literackich (poezji oraz tekstów pieśni). Autor przybliżył tym samym dorobek kultury duchowej żyjących społeczności, „ocieplając” nużące momentami wywody naukowe. Dynamika rozwoju osadnictwa w różnych okresach historycznych została przedstawiona na mapach. Ułatwia to czytelnikowi prześledzenie zachodzących zmian w powiązaniu z wydarzeniami historycznymi. Imponująca jest bibliografia dołączona do opracowania – zawiera ona ponad 300 pozycji oraz kilkanaście opracowań kartograficznych.

Wiele miejsca poświęcił autor dwóm najważniejszym miastom omawianego obszaru, jakimi są Lwów i Zamość. Rodzinnemu miastu, Lwowowi, Autor poświęcił najwięcej miejsca (1/5 opracowania). Omawiając dzieje Lwowa zwrócił szczególną uwagę na jego wielowiekowe związki kulturowe z Polską. W rozważaniach przebiega bardzo emocjonalny stosunek Autora do poruszanych proble-

mów.

Posłowie książki poświęcone jest rodzinie autora wywodzącej się ze Lwowa, Rudek i Gródka Jagiellońskiego. To bardzo wartościowy rozdział, który ukazuje skomplikowaną historię dawnych wschodnich kresów Rzeczypospolitej zawartą w zachowanych pamiątkach i dokumentach rodzinnych.

Książka Jana Buraczyńskiego adresowana jest nie tylko do Polaków, którzy mają związki rodzinne z tym obszarem. Jest ona znakomitą lekcją historii Polski dla najmłodszego pokolenia.

Przez Rostocze przebiega obecnie granica pomiędzy Polską a Ukrainą, jest to tym samym granica Unii Europejskiej. Środowisko przyrodnicze tego obszaru w niewielkim stopniu zostało przekształcone przez człowieka. Naturalne krajobrazy, historyczne miasta o wyjątkowej urodzie, jak Lwów czy Zamość, przyciągają w ostatnich latach turystów z różnych części Europy. Recenzowana monografia jest skarbnicą wiedzy historycznej i geograficznej dotyczącej Rostocza – regionu ciągle bardzo mało znanego szerokim kręgom społeczeństwa.

Krystyna Harasimiuk (Lublin)

R. Krzysztofik, *Układ lokalizacyjny miast typu system – sieci na obszarze Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009, ss. 136.

Książka Roberta Krzysztofika to kolejna publikacja tego autora¹ będąca fragmentem jego bardzo obszernej (bliżej 800-stronicowej) pracy doktorskiej pt. *Rozmieszczenie miast i umiastowienie obszaru Polski w okresie od XIII do XX wieku* obronionej na Uniwersytecie Śląskim w 2003 r. Autor prezentuje czy-

telnikom teorię *network systems* P. Hohenberga i L. Lees opublikowaną w 1985 r. w pracy *The Making of Urban Europe 1000–1950* oraz przenosi ją na grunt polski poprzez empiryczną analizę powiązań handlowych w dorzeczu Wisły od połowy XV w. do okresu rozbiorów Polski.

¹ Trzy artykuły w „Czasopiśmie Geograficznym” (2000, 2003, 2005) i jedna pozycja książkowa wydana przez Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w 2007 r.

Praca ma przejrzystą strukturę. We wprowadzeniu Autor wyjaśnia potrzebę badań sieci miast jako płaszczyzn rozwojowych w przeszłości i współcześnie. Odnosi się do prac publikowanych zarówno przez historyków jak i geografów. Na wstępie uprzedza czytelników i zastrzega, że *opracowanie niniejsze nie zachowuje wszystkich rygorów studium geograficznego, zwłaszcza w kwestii ścisłego trzymania się aspektów metodologicznych*. Dodaje również, że brak pełnej bazy danych źródłowych wpływa na wiarygodność otrzymanych wyników. W ten sposób przygotowuje czytelnika do podejścia do pracy z dużym dystansem.

Autor podzielił książkę na trzy zasadnicze części. W pierwszej przedstawił wprowadzenie do tematu i teorię *network system* oraz jej odniesienie do innych koncepcji, m.in.: teorii miejsc centralnych W. Christallera, modelu merkantylnego J. E. Vance'a, modelu „kolonialnego” I. Wallerstaina i innych. Kilka z nich zostało wykorzystane w dalszych rozdziałach, a reszta stanowi tło dla koncepcji P. Hohenberga i L. Lees. Przytoczona została również dyskusja, jaka miała miejsce w literaturze naukowej na temat teorii. Wśród przytaczanych prac brak jest omówienia teorii A. Lösch, na którą autor powołuje się w późniejszych rozważaniach empirycznych (s. 32).

W drugiej części książki autor przedstawia funkcjonowanie prezentowanego systemu na ziemiach polskich w dorzeczu Wisły w okresie wczesnonowożytnym do rozbiorów Polski – w granicach Polski współczesnej. W ostatniej części dokonał on typologii miast, które według niego znalazły się w prezentowanym systemie. W aneksie (25 stron) umieścił tabelę z wykazem lokacji miejskich w strefie *hinterlandu* w latach 1450–1800. W tabeli wyróżniono 10 kolumn z nazwą miasta, datami kolejnych lokacji i degradacji, regionem historyczno-ge-

ograficznym, typem funkcjonalnym, lokalizacją w wyznaczonej strefie w ramach wyznaczonego modelu. Całość kończy bibliografia i *summary*.

Praca jest ilustrowana trzema rycinami, pierwsza pochodzi z pracy P. Hohenberga i L. Lees, na których przedstawiono powiązania między miastami w świetle omawianych teorii *network system* oraz W. Christallera, druga rycina jest autorstwa R. Krzysztofika i prezentuje przykład *network system* w Polsce (s. 22). O ile do pierwszej nie można mieć zastrzeżeń, to druga jest słabej jakości. Pokazywanie zjawiska, które miało miejsce w XVI w. wyłącznie na tle granic współczesnej Polski jest nieudane, zwłaszcza, że autor odnosi się w tekście do kresów wschodnich Polski, dorzecza Bohu, Dniestru, Dziwny itd., a nie do dorzecza Odry. Zastrzeżenia budzi przedstawienie na mapie granic regionalnych pod koniec XVI w., gdyż autor nie podał źródła kartograficznego, z którego korzystał. Jeśli jest to opracowanie własne to powinno być szerzej omówione. Jest to dość ważna kwestia w pracy, gdyż jest wykorzystywana w późniejszych rozdziałach w typologii miast.

Trzecia rycina przedstawia autorskie modelowe ujęcie pozycji miasta w ujęciu dynamicznym (na przykładzie Gdańska). Szkoda, że autor nie zilustrował omawianych powiązań funkcjonalnych w części pracy poświęconej typologii, kiedy pisał o *kreowaniu się powiązań koncentryczno-promienistych*, a zwłaszcza pokazaniu miast o funkcjach portowych morskich i śródlądowych oraz komunikacyjnych (rozładunkowych) w strefie przedpoła.

Autor wykazał się bardzo dobrą znajomością literatury światowej. Warta podkreślenia jest dobra znajomość naukowej literatury historycznej, ale słabe zaznajomienie z literaturą geograficzną, przede wszystkim z zakresu sieci i systemów osadniczych w Polsce. W ostatnim dwudziestolecu powstało wiele nauko-

wych opracowań z tej dziedziny (np. prace W. Maika, Z. Rykła, D. Sokołowskiego, J. Petryszyna, I. Jażdżewskiej), których znajomość byłaby przydatna w pracy.

Autor interesująco przedstawił tło społeczno-ekonomiczne omawianego *network system* w Polsce. Zwrócił w nim uwagę m.in. na: kwestie pańszczyzny, popytu i podaży produkcji rolnej, roli szlachty i magnaterii, własności ziemskiej, urbanizacji wsi. Odniósł się również do modelu J. Vance'a oraz prac F. Braudel'a, dzięki czemu czytelnicy mogą porównać dzieje polskich miast w ujęciu światowym. Ta część książki jest wartościowa, gdyż autor wykazał, że oprócz powiązań funkcjonalnych, zgodnych z teorią W. Christallera, istniała w Polsce sieć powiązań handlowych (głównie zboża) w dorzeczu Wisły, której układ był odmienny i zgodny z teorią *network system*. Ponadto udowodnił, że obydwie układy występowały w Polsce w tym samym czasie. Są to bardzo oryginalne i cenne wyniki badań, które otwierają nowe pola poszukiwań w geografii osadnictwa.

Sposób narracji w omawianej książce jest mało przejrzysty. Można odnieść wrażenie, że była ona częścią większej pracy i autor nie zadał sobie trudu połączenia jej w jedną spójną całość. Niestety, nie dokonał przybliżenia czytelnikowi podstaw teorii P. Hohnberga i L. Lees. Prezentację *network system* rozpoczęto nie od jej opisu, ale od jej porównania z innymi teoriami, głównie miejsc centralnych W. Christallera. Czytelnicy nie mogą sobie wyrobić własnego zdania na temat podstaw teorii, która jest osią rozważań całej książki.

Dużym wyzwaniem było dla autora przedstawienie dwóch typologii miast omawianego układu lokalizacyjnego. W pierwszej – funkcjonalnej – miasta zaliczono do jednego z 4 typów: ośrodków rejonu produkcji rolnej lub leśnej, portów rzecznych zaplecza produkcji

rolniczej, ośrodków nieportowych o funkcjach pomocniczych transportowych oraz portów morsko-śródlądowych. W każdym z typów przedstawiono kilka przykładów miast należących do niego. Uważam tę część za bardzo interesującą i wartą pogłębienia o badania nad miastami, do których, poprzez Gdańsk, wysyłane były produkty z Polski. Wówczas mielibyśmy obraz całego systemu powiązań między miejskich opartych na handlu zbożem, drewnem, smołą i innymi produktami.

Końcowym efektem pracy jest typologia przestrzenno-rozwojowa przedstawiona przez autora, w której 742 miasta zostały przedstawione jako 12 typów *o zróżnicowanym stopniu unifikacji z funkcjonującym układem sieci miast o charakterze systemu – sieci*. Do wyznaczenia typów autor przyjął kryterium historyczne, a w nim: genezę (rok lokacji), pełnione funkcje administracyjne (świeckie i kościelne), wielkość miasta oraz położenie względem ośrodków sąsiednich (nie omówione). Niestety, w typologii nie było ani jednego składnika związanego z handlem, który był głównym komponentem powiązań funkcjonalnych w teorii *network system*, przez co przedstawiona typologia jest mało wiarygodna. Dodatkowo autor pokusił się jeszcze o ujęcie dynamiczne i ocenił kondycję ekonomiczną wszystkich miast w badanym okresie. Nie podał on jednak cech, które stanowiły podstawę oceny. Na podstawie skromnych źródeł, jakie przedstawił i z których korzystał autor, można mieć wątpliwości, co do przynależności każdego z 742 miast do danego typu.

Pewną syntezą typologii przestrzenno-rozwojowej zaproponowanej przez autora jest jeszcze próba regionalizacji, w której – oprócz wyróżnionych przez autorów teorii *network system* stref – wprowadzono regiony historyczne Polski: małopolski, mazowiecki, podlaski, wschodniomałopolski, wielkopolski.

Niestety, autor nie uzasadnił takiego podziału na regiony historyczne i nie jest w nich konsekwentny. W tabelach prezentujących wybrane cechy stref przedpola i zaplecza, region wielkopolski jest określany jako: wielkopolski (tab. 8, 9, 11), wielkopolsko-kujawski (tab. 7), a innym razem oznacza on *region łódzki i wskazane, wschodnie powiaty Wielkopolski właściwej* (tab. 10). Taki chaos powoduje, że czytelnikowi trudno zrozumieć intencje autora. Duże zdziwienie budzi region łódzki w pracy, która dotyczy sieci osadniczej sprzed rozbiorów Polski. Termin ten, autorstwa J. Warężaka, pojawił się w literaturze dopiero w okresie międzywojennym dla określenia regionu przemysłowego (łódzkiego okręgu przemysłowego). Prezentowana regionalizacja budzi wiele zastrzeżeń. Może nawet prowadzić do polemiki, gdyż każde z analizowanych miast (*Aneks*) jest przyporządkowane do wskazanego przez autora regionu.

W załączonym do pracy aneksie można odnaleźć wiele pomyłek, np. miasta mazowieckie – Skoszewy Stare, Trębki, Koniecpol, Kutno – leżały, według autora, w Wielkopolsce, a inne wielkopolskie – Łubnice, Łęgonice – do Małopolski. *Aneks* stanowi blisko 20% pracy i zawiera również daty lokacji oraz degradacji miast. Niestety, nie umieszczono w nim źródła pochodzenia danych, co w pracy o dużym ciężarze historycznym jest poważnym niedopatrzeniem. Szkoda, że autor nie wzorował się na cytowanej pracy A. Jelonka, który wzorcowo opisał źródła danych. Wybór zamieszczonych w aneksie lokacji miejskich na obszarze strefy *hinterlandu* w latach 1450–1800 też budzi wiele wątpliwości, gdyż z niewyjaśnionych powodów są tam miasta o lokacjach sprzed 1450 roku, np.: Solec nad Wisłą (1333), Stryków (1394), Sulejów (1292), a także miasta będące częścią innych, np.: Rawa Mazowiecka –

miasto żydowskie, Pabianice – nowe miasto i inne. Takie mnożenie bytów miejskich jest niepotrzebne. Z tych powodów powoływanie się na tę część pracy R. Krzysztofika może być utrudnione, a nawet niezalecane.

Na koniec warte omówienia jest tłumaczenie autora publikacji określenia wprowadzonego przez P. Hohenberga i L. Lees *network system* jako *system – sieci*. Zastrzega on we wstępie, że jest ono dyskusyjne i może budzić wiele wątpliwości. I budzi. Wybrany przez niego termin *system – sieci* jest niewłaściwy. Wynika to ze specyfiki dwóch pojęć: systemu i sieci, o których pisał D. Sokołowski w swojej pracy *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast*. Wyjaśnił on różnice między systemem a siecią osadniczą (Sokołowski 2006, s. 60), stwierdzając, że *system jest pojęciem wiążącym się z wyższym stopniem organizacji osiedli niż sieć, której istnienie nie zakłada oddziaływań między poszczególnymi elementami systemu. Miejsca centralne mogą być rozpatrywane jako sieć ośrodków, ale zachodzenie pewnych interakcji między nimi uzasadnia traktowanie miejsc centralnych w obrębie granic kraju, jako system*. Okazuje się, że znajomość publikacji polskich geografów mogłaby pomóc autorowi w wybraniu trafniejszego określenia niż to, które sam przyjął.

Książkę Roberta Krzysztofika trudno polecić czytelnikom, gdyż z jednej strony zawiera ona cenne spostrzeżenia na temat funkcjonowania *network system* w Polsce przedrozbiorowej, lecz z drugiej strony jest napisana bardzo unaukowanym językiem, zawiera błędy, a wnioskowanie w ostatnim rozdziale jest mało wiarygodne. Ale do tego przygotował nas autor we wstępie.

Iwona Jajdzewska (Łódź)

Jażewicz I., *Funkcjonowanie małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej*, Akademia Pomorska, Słupsk 2009, ss.152.

Recenzowana praca Iwony Jażewicz o charakterze monograficznym dobrze wpisuje się w nurt badań nad małymi miastami kraju. Badania małych ośrodków przeżywają od lat dziewięćdziesiątych XX wieku wyraźny renesans, czego odzwierciedleniem jest między innymi nie tylko recenzowana praca, ale i inne opracowania autorki poświęcone w przeważającej części właśnie małym ośrodkom.

Celem opracowania jest ukazanie zróżnicowanych procesów społecznych i gospodarczych zachodzących w małych miastach w latach 1988–2006, położonych na obszarze byłych województw: koszalińskiego i słupskiego, traktowanych umownie jako odrębny region. W układzie pracy liczącej 152 strony wyróżniono obok metodologicznego wstępu cztery główne rozdziały, po których autorka zamieszcza uwagi końcowe, streszczenie w języku angielskim oraz wykaz literatury.

W pierwszej części autorka umieszcza kilkunasturowy przegląd powojennej literatury dotyczącej małych miast w Polsce. Liczne prace ujmując przy tym w kilka grup tematycznych: między innymi opracowania monograficzne, morfologiczne, związane z aktywizacją małych miast i ich funkcjami oraz poświęcone problematyce demograficznej. Autorka słusznie przywołuje tutaj również opracowania starsze, które wywarły trwały wpływ na rozwój późniejszych badań nad osadnictwem, jak i prace nowe, powstałe już po 1990 r., w okresie transformacji, który to jednocześnie wyznacza ramy czasowe pracy. Szkoda jedynie, iż w tej części autorka nie odniosła się do prac związanych z funkcjonowaniem ośrodków małych poza granicami kraju jak np. w Czechach czy Niemczech.

Rozdział pierwszy zatytułowany *Miejsce małych miast w sieci i systemie osadniczym Pomorza Środkowego* otwiera analiza genezy sieci osadniczej. Autorka nie ogranicza się tutaj do przedstawienia genezy małych miast, ponadto, co jest szczególnie cenne, nie jest to analiza wyłącznie statystyczna. Autorka bowiem omawia czynniki sprzyjające rozwojowi miast w poszczególnych etapach historycznych, popierając swoje wywody szeregiem przykładów. W kolejnych etapach autorka omawia miejsce małych miast w sieci osadniczej Pomorza Środkowego, ukazując typy genetyczne miast, ich rozwój demograficzny, czynniki aktywizacji małych miast w okresie gospodarki centralnie sterowanej i po 1989 r. Wydaje się, iż ten ostatni ważny podrozdział wskazujący czynniki, które miały wpływ na rozwój miast w okresie transformacji ustrojowej można było nieco wyraźniej wyodrębnić w postaci osobnego rozdziału i dodatkowo podzielić na podrozdziały. Autorka wskazuje, bowiem tutaj i omawia czynniki rozwoju lokalnego, dzieląc je na polityczno-ustrojowe, społeczne i ekonomiczno-środowiskowo-przestrzenne.

Rozdział kolejny pracy to analiza rozwoju demograficznego małych miast Pomorza Środkowego, którą kończy typologia demograficzna. Rozdział ten pomocny w zrozumieniu procesów społeczno-gospodarczych zachodzących w małych miastach, jest tłem do dalszych rozważań autorki. Rozdział trzeci pracy zatytułowany *Kierunki zmian w podstawach gospodarczych małych miast*, w którym autorka ukazuje przemiany w sferze działalności związanej z rolnictwem, działalnością produkcyjną, funkcją turystyczną, oświatową, kulturalną, zdrowotną. Szczegółowa analiza, poparta licznymi przykładami wykazuje, iż

wprowadzenie reguł gospodarki rynkowej ujemnie wpłynęło niemal na wszystkie sfery działalności gospodarczej małych miast.

Opracowanie kończy rozdział poświęcony problematyce bazy ekonomicznej, w tym roli nowych podmiotów gospodarczych oraz problemowi bezrobocia, które na obszarze małych miast Pomorza Środkowego osiąga szczególnie wysoki poziom. Ostatnim podrozdziałem tej części pracy jest próba uszeregowania małych miast pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Cel ten został osiągnięty przy zastosowaniu metody standaryzowanych sum.

Praca Iwony Jażewicz to niezmiernie interesujące studium małych miast regionu. Praca pozwala lepiej zrozumieć podłoże trudnej sytuacji małych miast Pomorza Środkowego. Opracowanie wyraźnie wykracza przy tym poza ramy typowych analiz funkcjonalnych, wno-

sząc wiele cennych spostrzeżeń na temat rozwoju małych miast. Wart naśladowania jest ponadto sposób prezentacji wyników badań oraz uwzględnienia rezultatów własnych, żmudnych, ale bardzo szczegółowych badań terenowych, bez których w dobie trudności związanych z dostępnością do materiałów statystycznych analiza jakichkolwiek zmian społeczno-gospodarczych jest dalece niepełna i niewystarczająca. Tekst pracy jest ponadto wzbogacony licznymi rycinami, co wydatnie uatrakcyjnia jego odbiór.

Książkę *Funkcjonowanie małych miast Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej* warto polecić zarówno studentom geografii, wszystkim osobom zainteresowanym problemami badań osadniczych, jak i zainteresowanym złożoną problematyką małych miast Pomorza.

Agnieszka Kwiatek-Sołtys (Kraków)

KRONIKA

Elżbieta Dziegieć 1939–2009

31 stycznia 2009 r. zmarła nagle w swoim mieszkaniu w Łodzi dr hab. Elżbieta Dziegieć, prof. nadzw. Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Zakładu Geografii Turyzmu w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego.

Elżbieta Dziegieć urodziła się 17 lipca 1939 r. w Stobiecku Miejskim (dziś w granicach Radomska). W Radomsku ukończyła szkoły, zdając maturę w 1957 r. Studia wyższe odbyła na kierunku geografii w zakresie geografii ekonomicznej na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Łódzkiego, kończąc je z tytułem magistra w 1962 r. Pro-

motorem pracy magisterskiej pt. *Rozwój ludności miasta Radomska w latach 1945–1960* był prof. dr Ludwik Straszewicz.

Po ukończeniu studiów podjęła pracę w ówczesnej Katedrze Geografii Ekonomicznej Uniwersytetu Łódzkiego, gdzie pracowała aż do śmierci. Zmieniała się jedynie nazwa Zakładu wraz z ewolucją, jaką przechodziła łódzka geografia w ostatnich 40 latach.

Pracę doktorską na temat *Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze wsi gromadzkich w aspekcie stażu administracyjnego (na przykładzie województwa łódzkiego)* przygotowała pod kierunkiem

prof. L. Straszewicza i obroniła na Uniwersytecie Łódzkim w 1976 r. Recenzentami pracy byli prof. dr Jan Ernst i doc. dr hab. Stefan Witkowski. Przewód habilitacyjny Elżbiety Dziegieć przeprowadzony został na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego na podstawie dorobku naukowego i rozprawy na temat *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce*. Kollokwium habilitacyjne odbyło się w 1996 r. w Krakowie. Trzy lata później, 1 kwietnia 1999 r., Elżbieta Dziegieć została powołana na stanowisko profesora nadzwyczajnego na Uniwersytecie Łódzkim.

Po kolejnej reorganizacji łódzkiej geografii i powołaniu w 1991 r. Katedry Geografii Miast i Turyzmu wydzielono w niej cztery Zakłady. Kierownikiem, i jednocześnie organizatorem największego z nich – Zakładu Geografii Turyzmu, była Pani Profesor. Zakładem tym kierowała do śmierci.

Zainteresowania badawcze Elżbiety Dziegieć kształtowały się pod wpływem dwóch ważnych czynników zewnętrznych. Pierwszym z nich był ówczesny profil Katedry, w której w latach 60. i 70. XX w. prowadzono na szeroką skalę badania nad ośrodkami lokalnymi, w które aktywnie włączyła się. Pierwsze jej prace autorskie i współautorskie dotyczyły małych miast w województwie łódzkim i opolskim, a zwłaszcza roli usług w kształtowaniu funkcji tych ośrodków i ich stref wpływów. W tym nurcie badawczym powstała również wspomniana wcześniej praca doktorska, dotycząca ośrodków lokalnych najniższej rangi.

Wyraźnym przełomem w zainteresowaniach badawczych Elżbiety Dziegieć był czteromiesięczny staż, jaki odbyła w latach 1977–1978 w Instytucie Geografii Uniwersytetu Aix-Marseille II we Francji, gdzie aktywną działalność naukową prowadził wówczas prof. Bernard Barbier, organizator Komisji Geografii Turyzmu i Czasu Wolnego Międzynarodo-

dowej Unii Geograficznej. To właśnie zetknięcie się z problematyką geografii turystyki zaowocowało u Elżbiety Dziegieć zainteresowaniem się tą tematyką i podjęciem studiów w Polsce. Badania te zakończyła serią ośmiu publikacji dotyczących przekształceń osadnictwa wiejskiego pod wpływem rozwijającej się turystyki w różnych regionach Polski, a następnie pracą habilitacyjną zatytułowaną *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce*, opublikowaną w 1995 r. W pracy tej autorka zidentyfikowała trzy fazy procesów urbanizacji dokonujących się pod wpływem działalności turystycznej, a następnie przeprowadziła udaną regionalizację procesów urbanizacji turystycznej w Polsce. Wyniki tej pracy miały duże znaczenie dla rozwoju badań nad turystyką wiejską i były licznie cytowane w literaturze polskiej i zagranicznej. Ogółem publikowany dorobek naukowy prof. Elżbiety Dziegieć obejmuje około 70 prac. Obok artykułów naukowych, składa się na niego również kilka recenzji, do których przywiązywała dużą wagę.

Równoległe z działalnością naukową przez cały okres pracy na uniwersytecie prowadziła działalność dydaktyczną i kształciła młode kadry, co było jej pasją i powołaniem. Była prawdziwym – w najlepszym tego słowa znaczeniu – nauczycielem akademickim. W czasie swojej kariery akademickiej wykładała różne przedmioty, ale największą wagę przywiązywała do geografii społeczno-ekonomicznej Polski, geografii turystycznej Polski, regionalizacji turystycznej Polski, geografii regionalnej Europy i geografii turystycznej Francji. Oprócz zajęć na Uniwersytecie Łódzkim, prowadziła też wykłady na zaproszenia uniwersytetów zagranicznych, m.in. w Tbilisi (1977), Paryżu–Nanterre (1982), Aix-en-Provence (1986), Sofii (1986) i Angers (kilkakrotnie w latach 90. XX w.).

Profesor Elżbieta Dziegieć, począwszy od 1996 r., prowadziła seminarium

magisterskie, promując w tym czasie 151 magistrów geografii oraz turystyki. Opiekowała się również liczną grupą studentów z Gruzji i Francji, kiedy przebywali w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu UŁ na długich stażach, przygotowując w Polsce swoje prace dyplomowe. Była promotorem czterech obronionych rozpraw doktorskich. Piąta obrona odbyła się już po Jej śmierci, choć z pozytywą opinią promotora, którą przygotowała jeszcze w grudniu 2008 r. Szósta praca doktorska, którą się opiekowała, została zakończona, niestety, Promotorka nie zdążyła już przygotować opinii i rekomendować jej Radzie Wydziału. Pani Profesor była również recenzentem ośmiu prac doktorskich na różnych uniwersytetach i jednej pracy habilitacyjnej na Uniwersytecie Warszawskim.

Wymieniając te suche fakty trzeba mieć jednak świadomość, że kryje się za nimi człowiek bardzo wymagający, ale niezwykle życzliwy, oddany bez reszty młodzieży akademickiej i Uniwersytetowi Łódzkiemu. Mimo wielokrotnych propozycji Pani Profesor nie przyjęła nigdy etatowej współpracy z żadną inną szkołą, co wynikało z jej etyki zawodowej i silnego poczucia misji nauczyciela akademickiego.

Elżbieta Dziegieć bardzo aktywnie uczestniczyła w międzynarodowym życiu naukowym. Brała udział w kongresach Międzynarodowej Unii Geograficznej w Paryżu (1984) i Hadze (1986). Była członkiem Komisji Turyzmu i Wypoczynku MUG, uczestnicząc w konferencjach tej komisji we Francji i w Berlinie Zachodnim. W 1983 r. organizowała konferencję tej Komisji w Polsce (Łódź–Sulejów). Włożyła ogromny wkład pracy w podpisanie porozumień o bezpośredniej współpracy pomiędzy Uniwersyteciem Łódzkim a Uniwersytetem w Angers i Aix-en Provence, czego efektem były cztery seminaria naukowe odbywające się przemiennie w Polsce i we Francji oraz trwająca przez osiem lat wymia-

na grup studenckich na praktyki z Uniwersytetem w Angers. Uczestniczyła również czynnie w przygotowaniu w Łodzi w 2006 r. kongresu międzynarodowej organizacji ATLAS (Association for Tourism and Leisure Education). Utrzymywała aktywne kontakty z geografami francuskimi, belgijskimi, gruzińskimi, słowackimi i bułgarskimi.

Ważne miejsce w życiu Elżbiety Dziegieć zajmowała działalność na rzecz organizacji nauki oraz macierzystego uniwersytetu. Przez kilkanaście lat (1981–1992) była kierownikiem Podyplomowego Studium Turystyki na Uniwersytecie Łódzkim, nadając tej formie kształcenia prawdziwie akademicki charakter. Studium w tym czasie ukończyło – przedstawiając pracę dyplomową i zdając stosowne egzaminy – ponad 240 osób z całej Polski.

Od początku powołania przez Uniwersytet Łódzki, w 1985 r., czasopisma naukowego „Turyzm”, Elżbieta Dziegieć była najpierw sekretarzem redakcji, a następnie – aż do śmierci – współredaktorem czasopisma wydawanego w języku polskim i angielskim.

Ogromny wkład organizacyjny, ale również merytoryczny, ma prof. Elżbieta Dziegieć w rozwój cyklicznych spotkań naukowych, które od 1983 r. organizował kierowany przez nią Zakład Geografii Turyzmu. Spotkania te, znane w Polsce, ale również za granicą, jako „Warsztaty badawcze z geografii turystyki”, kierowane przez Panią Profesor przez 20 lat, stały się ważnym międzynarodowym forum wymiany poglądów i dyskusji geografów (ale nie tylko) zajmujących się tą subdyscypliną. Profesor E. Dziegieć kilka lat temu wprowadziła do tych spotkań sesję terminologiczną w celu uściślenia i zdefiniowania pojęć używanych w geografii turystyki, ale również, szerzej, w turystyce.

Pani Profesor nie stroniła również od działalności na rzecz Uniwersytetu Łódzkiego. W latach 1996–1999 była

wiceprzewodniczącą Komisji Dyscyplinarnej dla Studentów UŁ, była także pełnomocnikiem rektora ds. współpracy z Uniwersytetem w Angers i Aix-en Provence. Pełniła różne obowiązki na Wydziale Nauk Geograficznych UŁ.

Profesor Elżbieta Dziegieć posiadała liczne odznaczenia. Uehonorowano ją m. in.: Złotą Odznaką ZNP (1977), Złotą Odznaką UŁ (1982), Medalem UŁ w Służbie Społeczeństwa i Nauki (1990), Medalem 50-lecia UŁ (1997), Złotym Krzyżem Zasługi (2004) oraz Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1998). W 1986 r. otrzymała Nagrodę Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Była także nagradzana przez Rektora Uniwersytetu Łódzkiego. Od lat 60. XX w. była członkiem Polskiego Towarzystwa Geo-

graficznego, a w 1999 r. została wybrana członkiem zwyczajnym Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.

Msza żałobna i pożegnanie śp. Elżbiety Dziegieć odbyło się 4 lutego 2009 r. w Łodzi w kościele pw. św. Teresy oraz w Radomsku w parafii św. Rocha, a następnie złożono trumnę na miejscowym cmentarzu. Po przeszło 50 latach, odkąd wyjechała do Łodzi studiować na Uniwersytecie Łódzkim, drogi jej zawodowego życia przebiegały przez niemal całą Europę, aby zakończyć się w punkcie wyjścia. Swoją „ścieżkę życia” przeżyła z podniesioną głową, ciekawa świata, który poznawała jako badacz, a przede wszystkim człowiek życzliwy ludziom.

Stanisław Liszewski (Łódź)

INFORMACJE DLA AUTORÓW

„Czasopismo Geograficzne” jest kwartalnikiem ogólnogeograficznym, przeznaczonym dla osób zainteresowanych geografią. Wydawane jest przez Polskie Towarzystwo Geograficzne i przyjmuje do druku materiały do następujących działów tematycznych: Artykuły, Teoria i Praktyka Dydaktyczna, Listy — dyskusja — polemika, Recenzje i Kronika. Warunkiem zakwalifikowania do druku jest merytoryczna poprawność oraz zgodność z linią programową „Czasopisma” (patrz niżej).

Artykuły

1. W „Czasopiśmie Geograficznym” preferowane są artykuły syntetyczne, przeglądowe, referujące w przystępny sposób bieżące problemy i najnowsze osiągnięcia w poszczególnych dziedzinach geografii, pisane głównie w zamiarze przedstawienia ich specjalistom z innych dziedzin. Wąskie, przyczynkowe studia lokalne, oparte na standardowej metodyce i będące głównie prezentacją danych podstawowych, nie odpowiadają aktualnej linii programowej periodyku i nie będą kwalifikowane do druku, nawet jeśli są poprawne merytorycznie.
2. Wszystkie artykuły są recenzowane przez przynajmniej jedną osobę specjalizującą się w danej dziedzinie, niebędącą członkiem Redakcji. Na podstawie recenzji Redakcja podejmuje decyzję o warunkach zakwalifikowania artykułu do druku.
3. Artykuły należy konstruować w sposób następujący:
 - tytuł – autor (autorzy) – adres autora (autorów) – notka bibliograficzna —

według wzoru stosowanego w „Czasopiśmie Geograficznym”.

- streszczenie – objętość nie przekraczająca pół strony wydruku (5–6 zdań) i zawierać syntetyczną informację o przedmiocie artykułu, metodach i źródłach, najważniejszych wynikach i wnioskach.
- zasadniczy tekst artykułu. W celu osiągnięcia większej przejrzystości tekstu rekomendowane jest podzielenie artykułu na części (rozdziały), które mogą mieć różną hierarchię. Tytułów poszczególnych rozdziałów wyróżnić należy wytłuszczoną czcionką.
- podziękowania, informacja o źródłach finansowania badań (według uznania autora).
- zestaw cytowanej literatury, skonstruowany według zasad przedstawionych niżej.
- streszczenie artykułu w języku angielskim, poprzedzone tytułem w języku angielskim. Objętość streszczenia powinna wynosić do 10–15% objętości tekstu zasadniczego.
- podpisy do ilustracji. Powinny być przygotowane w dwóch wersjach językowych: polskiej i angielskiej, w kolejności: Ryc. 1, Fig. 1, Ryc. 2, Fig. 2 – itd.

Zestaw cytowanej literatury, streszczenie angielskie i podpisy do ilustracji powinny być zamieszczone na osobnych kartkach.

4. Objętość nadsyłanych artykułów nie powinna przekraczać 20 stron wydruku, wliczając zestaw literatury i streszczenie angielskie. Jeśli objętość planowanego artykułu jest większa, prosimy o wcześniejszy kontakt z Redakcją.

5. Artykuły należy nadsyłać do redakcji w następującej formie: wydruk jednostronny, format A4, z odstępem pomiędzy wierszami 1,5 (33–34 wiersze na stronie), preferowany krój czcionki Times New Roman 12 punktów, ze standardowymi marginesami o szerokości 2,5 cm, strony wydruku kolejno ponumerowane. Dopuszczalne jest użycie na wydruku czcionki pochyłej dla wyróżnienia dłuższych cytatów, terminów obcojęzycznych i tytułów w opisach bibliograficznych; natomiast podkreślenia należy zaznaczać ołówkiem. Artykuły należy nadsyłać w trzech egzemplarzach.
6. Niezależnie od wydruków pełen tekst należy przesłać na dyskietce lub płycie CD. Tabele i ryciny należy zapisywać jako osobne pliki. Formatowanie należy ograniczyć do minimum i odstępstwa od standardowego kroju czcionki, za wyjątkiem zastosowania czcionki pochyłej, zaznaczać ołówkiem na wydruku. Preferowanym formatem zapisu tekstu jest RTF.
7. Cytowanie w tekście artykułu powinno mieć formę: [Walter 1993] lub: „Walter [1993] wykazał, że...”. Jeśli z danego roku pochodzi więcej niż jedna cytowana praca, należy stosować wyróżnienia [Walter 1994a, b]. W przypadku dwóch autorów cytowanej pracy należy podawać oba nazwiska: [Sosnowski, Jodłowski 1980], w przypadku trzech i więcej: [Sosnowski i in. 1982]. Nie należy podawać inicjałów imion, poza przypadkiem zbieżności nazwisk, a powołania na literaturę umieszczać w nawiasach kwadratowych. W przypadku równoczesnego powoływania się na wiele prac należy je podawać w chronologicznej kolejności ukazywania się, np. [Sosnowski, Jodłowski 1980, Sosnowski i in. 1982, Aronson 1993].
8. Zestawienie cytowanej literatury powinno być zatytułowane **Literatura** i zawierać pełne dane bibliograficzne wszystkich pozycji cytowanych w tekście zasadniczym, przypisach i opisach ilustracji. Nie może ono natomiast zawierać opisów pozycji nie cytowanych w tekście. Literatura powinna być zestawiona według autorów w kolejności alfabetycznej, w dalszej kolejności według dat wydania artykułów lub książek. Jeśli w tym samym roku ukazało się więcej niż jedna cytowana pozycja, należy stosować zapis np. „1994a”, „1994b”, zgodnie ze sposobem powoływania się na te prace w tekście. W przypadkach prac kilku autorów kolejno zamieszcza się notki prac sygnowanych przez dwóch autorów, trzech itd.
W opisach tytuł artykułu, rozdziału z pracy zbiorowej lub książki należy pisać kursywą, a poszczególne człony opisu oddzielać przecinkami, według poniższych wzorów:
Kukulak J., 1998, *Dojrzałość podłużnych profilów dopływów górnej Raby i Skawy w świetle analizy ich spadków*, Czas. Geogr., 69, s. 25–42.
Grocholski A., 1977, *Uskok sudecki brzeżny a zagadnienie wulkanotektoniki trzeciorzędowej*, Acta Univ. Wratisl., 378, Prace Geol.-Miner., 6, s. 89–103.
Baumgart-Kotarba M., Gilewska S., Starkel L., 1976, *Planation surfaces in the light of the 1:300,000 geomorphological map of Poland*, Geogr. Polonica, 33, s. 5–22.
Don J., 1989, *Jaskinia na tle ewolucji geologicznej Masywu Śnieżnika*, [w:] A. Jahn, S. Kozłowski, T. Wiszniowska (red.), *Jaskinia Niedźwiedzia w Kletnie*, Ossolineum, Wrocław, s. 58–79.
Budkiewicz M., 1974, *Niektóre złoża kaolinu okolic Świdnicy na Dolnym Śląsku*, Prace Geologiczne PAN, 87, 60 s.
Jahn A., 1970, *Zagadnienia strefy peryglacjalnej*, PWN, Warszawa, 201 s.

W opisach artykułów i rozdziałów z prac zbiorowych należy podawać numerację stron „od–do”, w opisach bibliograficznych książek podawać całkowitą liczbę stron.

9. Przypisy należy stosować w sytuacjach absolutnie niezbędnych i powinny one mieć charakter wyjaśniający. Nie wolno stosować przypisów do powoływania się na literaturę.
10. Wielkość tabel wraz z opisem jest ograniczona rozmiarami strony „Czasopisma” w druku (126 x 186 mm). Jeśli głównym celem przytaczania danych tabelarycznych jest ilustracja trendów, ogólniejszych zależności, zróżnicowania populacji itp., preferowane jest przedstawienie danych w formie wykresów, na ogół czytelniejszych niż długie tabele. Tabele należy przygotować tylko w polskiej wersji językowej.
11. Wszystkie ilustracje (rysunki i fotografie) noszą miano rycin i mają kolejną numerację. Ilustracje, łącznie z podpisem w języku polskim i angielskim, mogą mieć maksymalny format 126x186 mm. Fotografie powinny być kontrastowe, czarno-białe, w formacie dwukrotnie większym niż mają być reprodukowane. Ilustracje opracowane komputerowo powinny dać się odczytać w programach: Corel DRAW X3 lub Freehand MX (lub ich wcześniejszych wersjach), a w przypadku skanów, winny one mieć rozdzielczość co najmniej 300 dpi. Znaki w legendzie mapy lub innego rysunku należy ponumerować, a ich objaśnienia umieścić w podpisie ryciny.
12. Wszystkie zasady przedstawione w p. 2–11 mają również zastosowanie przy przygotowywaniu materiałów do działu „Teoria i Praktyka Dydaktyczna”.
13. Materiały nadesłane, a w rażący sposób nie spełniające wymagań tech-

nicznych przedstawionych powyżej, będą odsyłane autorom bez rozpatrzenia.

Listy — dyskusja — polemika, Recenzje, Kronika

1. Dział „Listy — dyskusja — polemika” jest zasadniczo przeznaczony na publikację listów poruszających zagadnienia kluczowe dla polskiego środowiska geograficznego, będących zaproszeniem do dyskusji, dalszych głosów w takich kwestiach oraz krótkich tekstów zawierających merytoryczną polemikę z artykułami drukowanymi na łamach „Czasopisma”. W przypadku otrzymania materiałów polemicznych będą one udostępniane autorowi oryginalnej pracy, który będzie miał prawo odpowiedzi. Polemika i odpowiedź będą drukowane w tym samym zeszycie „Czasopisma”.
2. Redakcja przyjmuje do druku recenzje książek, prac zbiorowych, wydawnictw pokonferencyjnych i atlasów, zarówno autorów polskich jak i zagranicznych. Objętość recenzji powinna wynosić 2–4 strony standardowego wydruku. Recenzje mogą mieć charakter informacyjny lub polemiczny i powinny zawierać elementy obiektywnej oceny. W przypadku pozycji zagranicznych preferowane są omówienia pozycji wartych upowszechnienia w polskich kręgach geograficznych. Zasadą jest publikowanie recenzji pozycji, które ukazały się nie wcześniej niż 3 lata przed wydaniem odpowiedniego zeszytu „Czasopisma”.
3. Do działu „Kronika” przyjmowane są informacje o Członkach Honorowych Polskiego Towarzystwa Geograficznego, sprawozdania z działalności PTG, sprawozdania z konferen-

cji i sympozjów – w szczególności organizowanych przez PTG, innych istotnych, okolicznościowych wydarzeń geograficznych, wspomnienia pośmiertne. Objętość materiałów nie powinna przekraczać 5 stron standardowego wydruku. Sprawozdania z konferencji nie powinny ograniczać się do przytoczenia listy referatów i referatów, ale zawierać elementy oceny, zarówno wybranych prezentacji, jak i całej konferencji.

4. Materiały do działów „Listy — dyskusja — polemika”, „Recenzje” i „Kronika” należy od strony technicznej przygotowywać według zasad obowiązujących przy przygotowywaniu artykułów, natomiast nadsyłać w dwóch egzemplarzach. Wersję elektroniczną można przesłać pocztą elektroniczną bezpośrednio na adres Redakcji.
5. Materiały do działów „Listy — dyskusja — polemika”, „Recenzje” i „Kronika” nie są zewnętrznie recenzowane, a decyzję o zakwalifikowaniu do druku podejmuje Redakcja.

Korekta i egzemplarze autorskie

1. Autorzy materiałów zaakceptowanych do druku otrzymują wydruk próbny dla sprawdzenia zgodności z oryginałem i poprawienia ewentualnych błędów drukarskich. Na etapie korekty nie należy wprowadzać żadnych merytorycznych zmian w tekście, dodawać nowych partii tekstu itp., można natomiast uaktualnić zestaw literatury, jeśli prace cytowane jako „w druku” w międzyczasie zostały opublikowane.
2. Korektę drukarską należy odesłać do Redakcji w terminie nie przekraczającym 7 dni od dnia jej otrzymania. Niedostarczenie korekty spowoduje, że artykuł może zostać wydrukowany z błędami.
3. Po wydrukowaniu zeszytu wszyscy autorzy artykułów otrzymują po 15 nadbitek (do podziału między współautorów, jeśli praca ma charakter zbiorowy). Autorzy tekstów zamieszczonych w pozostałych działach otrzymują po kilka nadbitek.